Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Het fragment van Muratori

https://hdl.handle.net/1874/248990

Diss. Utrecht 1877.

JACOBUS SCHUURMANS STEKHOVEN.

HET FRAGMENT VAN MURATORI.

7

Het Fragment van Muratori.

diss Utrecht 1877

HET FRAGMENT VAN MURATORI.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD

VAN

Doctor in de Godgeleerdheid

AAN DE HOOGESCHOOL TE UTRECHT,

NA MACHTIGING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

Dr. Th. W. Engelmann,

Hoogleeraar in de Faculteit der Geneeskunde.

MET TOESTEMMING VAN DEN ACADEMISCHEN SENAAT

EN

VOLGENS BESLUIT DER GODGELEERDE FACULTEIT,

TE VERDEDIGEN

op Woensdag, den 6den Juni 1877, des namiddags ten 2 ure,

DOOR

JACOBUS SCHUURMANS STEKHOVEN

GEBOREN TE HARDERWIJK.

UTRECHT,

A. J. VAN HUFFEL.

1877.

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

AAN

MIJNE OUDERS

EN

MIJNE AANSTAANDE SCHOONOUDERS.

Tegelijk met mijn overgang uit den jongelings- tot den mannelijken leeftijd waag ik een eerste schrede op het gebied der theologische wetenschap en heb ik tevens het einde bereikt van het vijftal jaren, aan de academie doorgebracht. Een goede gelegenheid biedt zich hier aan om een kort woord van erkentelijkheid te wijden aan hen, die tot mijne opleiding en vorming iets of veel hebben bijgedragen.

Daarbij gedenk ik aan U allen, door wier veelvermogende hulp het mij mogelijk gemaakt werd mijne studiën aan de hoogeschool aan te vangen, voort te zetten en nu te eindigen. Ontvangt daarvoor mijnen dank en tevens in dit geschrift een bewijs van hetgeen ik voor U gevoel.

U, die mij op het Nassau-Veluwsch Gymnasium onderwijs gaaft in de oude en nieuwe literatuur, gelijk in de meer exacte wetenschappen, en onder wie ik mijnen geliefden vader mag tellen, ben ik nog steeds dankbaar voor het genoten onderricht en voor Uwe mij verleende vergunning om de academische lessen bij te wonen.

Hoorde ik daar Uwe lessen, Hooggeleerde heeren, hoogleeraren der literarische en philosophische faculteit, Uwe wenken waren mij tot veel nut, hoewel ik met weemoed gedenk aan meer dan één, dien ik mijn leermeester mocht noemen, maar die nu niet meer in het land der levenden is.

Bovenal echter gevoel ik mij aan U verplicht, Hooggeleerde heeren, hoogleeraren der godgeleerde faculteit, onder wier leiding ik voorbereid werd voor het ambt, dat mij binnen niet zeer langen tijd wacht. Daarbij vergeet ik U niet, Hooggeleerde TER HAAR, die bij mij den reeds sluimerenden lust voor kerkgeschiedenis en inleidingsstudiën opwektet en levendig deedt blijven. Evenmin U, Hooggeleerde BEETS, wiens diepen blik in het leven der menschheid ik gedurende één jaar mocht bewonderen; noch U, hooggeleerde

DOEDES, die mijnen blik verscherptet, gelijk dien van velen, om een beter inzicht te wekken in de Heilige Schriften en ze naar hare eigenaardige waarde te leeren schatten.

Inzonderheid zij aan U, Hooggeleerde VAN OOSTERZEE, geachte Promotor, een woord van dank gewijd voor de hulp, mij bij het samenstellen van dit proefschrift bewezen. Het was vooral Uwe blijdschap bij den aanvankelijken voorspoed mijner studie, en Uwe aanmoediging gedurende den voortgang, welke mij met moed deden voortwerken aan de behandeling van het door mij gekozen onderwerp. Kon „het fragment van Muratori" eerst in Uwe oogen geen genade vinden, juist daarom te meer waardeer ik Uwe belangeloosheid en sympathie, die ik later mocht opmerken en ondervinden. — Het is mede door Uw onderwijs en Uwe praktische wenken, dat de eerst laat bij mij ontwaakte lust voor de Evangeliebediening steeds meer zich ontwikkelde, en ik zonder droefheid kan terugdenken aan de dagen, toen ik een andere loopbaan dan de theologische mij voorgespiegeld had.

En wanneer ik dit geschrift opdraag aan „mijne ouders en mijne aanstaande schoonouders", dan gedenk ik ook aan U, die voor mij sedert mijne vroege jeugd zoo uitnemend de plaats mijner eigene, vroeg gestorven moeder vervuld hebt en nog vervult.

Mijne vrienden! ontvangt hiermede een bewijs mijner blijvende genegenheid, ook wanneer onze wegen verre uiteen zullen loopen, om wellicht later elkander te kruisen, als wij allen tezamen werkzaam zijn tot den bloei van het Godsrijk en tot opbouwing van het lichaam van Christus. Voorloopig vaartwel!

UTRECHT. J. S. S.

INHOUD.

Bladz.

INLEIDING 1

HOOFDSTUK I.

GESCHIEDENIS VAN 'T FRAGMENT VAN MURATORI. 5

HOOFDSTUK II.

OORSPRONG VAN 'T FRAGMENT VAN MURATORI 24

§ 1. De taal, waarin het fragment oorspronkelijk geschreven is 27

§ 2. De tijd, waarin het fragment geplaatst moet worden. 41

§ 3. De schrijver, van wien het fragment afkomstig is . 49

HOOFDSTUK III.

VERKLARING VAN HET FRAGMENT VAN MURATORI. 56

§ 1. Kritiek van den tekst en interpretatie 56

Het geëmendeerde fragment. 149

§ 2. Inhoud van het fragment. 153

§ 3. Karakter en doel van het fragment 157

HOOFDSTUK IV.

WAARDE VAN HET FRAGMENT VAN MURATORI. 162

BIJLAGE 169

STELLINGEN 171

INLEIDING.

Op het uitgebreide veld der theologie is er bijna geen gebied, dat in de laatste halve eeuw meer betreden is, dan dat der algemeene en bizondere Inleiding tot de boeken des N. V. Sedert het optreden van Baur c. s., ruim 40 jaren geleden, is het aantal groot dier geschriften, welke uitgegeven werden, hetzij om bijval te betuigen aan de methode, welke die mannen, die gerekend werden tot de *Tübingsche school* te behooren, meenden te moeten volgen, hetzij om zich met meerder of minder kracht te verzetten tegen de resultaten, waartoe die school kwam. Het eene

geschrift lokte het andere uit, dit weêr een derde; er ontstond een wrijving, soms hevige botsing van gedachten, als men te voren nauwelijks kende. De geest der kritiek werd bij velen wakker, en al leidde dit somtijds tot gevolgtrekkingen, welke vermeden moesten zijn, zoo had het toch ook zijne goede zijde, daar er bij meerderen een wetenschappelijke zin werd waargenomen, welke niet kon nalaten een heilzamen invloed uit te oefenen. Baur, Schwegler en zoovele anderen waren de grondleggers, althans de eerste opzettelijke beoefenaars der z. g. *positieve kritiek*, door velen, dikwijls niet ten onrechte, «Tendenz-Kritik» genoemd; een kritiek, die er toe kwam de echtheid der meeste Schriften des N. V. te ontkennen of te betwijfelen, en andere, die in hoofdzaak gespaard bleven, meer of minder te besnoeien. Dit resultaat, vooral aan 't licht gebracht, toen Baur zijn «Paulus» uitgaf (1845), moest wel groote opschudding te weeg brengen in een tijd, toen de twijfel nog niet opgerezen, althans nog niet zoo open en onbeschroomd uitgesproken was. Geen wonder dus, dat de mannen der school aan de behoudende zijde zich beijverden hunne wapenen ter verdediging te zoeken in hetzelfde tuighuis, waar de wapenen der tegenpartij gevonden waren. De geschriften der kerkvaders en andere getuigenissen uit de eerste eeuwen des Christendoms genoten een meer dan

gewone belangstelling, en zoowel bestrijders als verdedigers der echtheid van de verschillende geschriften meenden hun gevoelen te kunnen handhaven door zich te gronden op die oude documenten.

En deze geest was niet van voorbijgaanden aard; nóg staan de partijen, hoewel in kleur gewijzigd, even scherp tegenover elkander; nóg beroept men zich van weêrszijden op dezelfde getuigenissen. Een opzettelijk onderzoek naar de waarde van één dier oude geschriften wordt, wel verre van verouderd te zijn, alleszins gewettigd door den toestand der Inleidingswetenschap in den tegenwoordigen tijd. Het is met het oog hierop, dat we in dit proefschrift een vernieuwde behandeling wagen van het zooveel besproken *Fragment van Muratori*. Ons doel is, allereerst een overzicht te geven van de Geschiedenis van dit fragment, wat betreft de verschillende uitgaven, behandelingen en beoordeelingen er van, waarbij vooral de literatuur der laatste jaren onze bizondere opmerkzaamheid vereischt. De Oorsprong van dit stuk zal in een tweede hoofdstuk moeten besproken worden, waarbij, nadat de tekst zelf van het fragment gegeven is, de vragen naar de taal, waarin het oorspronkelijk geschreven, den tijd, wanneer het vervaardigd, en den schrijver, door wien het opgesteld werd, achtereenvolgens ter sprake moeten komen. Hierop zal moeten volgen de Verklaring

van het fragment, benevens een onderzoek naar het doel. In het laatste, niet het minst belangrijke hoofdstuk moet een antwoord gezocht worden op de vraag, welke Waarde aan ons document, in verband beschouwd met andere getuigenissen uit ongeveer denzelfden tijd, moet toegekend worden voor de geschiedenis van de verzameling der Schriften des N. V., m. a. w. welke plaats het bekleedt in de geschiedenis van den Kanon des N. T.

HOOFDSTUK I.

GESCHIEDENIS VAN HET FRAGMENT VAN MURATORI.

Toen Federigo Borromeo in 1609 te Milaan het Collegium Ambrosianum en de Ambrosiaansche bibliotheek stichtte, dacht hij zeker niet, dat bijna 90 jaren daarna een bloedverwant van hem, Carlo Borromeo, voor de betrekking van bibliothecaris aldaar een keus zou doen, die van zóó groot gewicht voor de wetenschap zou zijn, als later gebleken is. De aandacht van dezen werd toch gevestigd op een nog zeer jeugdig geleerde, maar die ondanks zijn 22 jaren aanspraak mocht maken en in aanmerking kon komen voor dat ambt. Ludovico Antonio Muratori was zijn naam, en toen hij in 1750, op 78 jarigen leeftijd, tot zijne vaderen verzameld werd, kon niemand met grond beweren, dat hij de zes-en-vijftig jaren, die er sedert zijne aanstelling verloopen waren, verbeuzeld had, maar zijn roem, die hem in 1694 naar de boekerij te Milaan reeds vooruitgegaan was, was door hem gehandhaafd, en bleef gevestigd ook voor volgende tijden. Al had hij geen werken geschreven als de «Anecdota Latina ex Ambrosianae Bibliothecae Codicibus nunc primum eruta», de «Scriptores rerum Italicarum», de «Annali d'Italia del principio dell' era volgare sino all' anno 1749», waardoor hij met roem als historiograaf optrad,

zoo zou hij reeds alleen door de uitgave van het *fragment*, dat naar hem genoemd is, genoegzame vermaardheid verworven hebben. Toen hij in 1740 het derde der zes deelen van zijne «Antiquitates Italicae medii aevi» aan de pers toevertrouwde, had hij daarin (foll. 851 sqq.) een handschrift opgenomen, hetwelk hij, gelijk zoovele andere, op de bibliotheek gevonden had. Dat handschrift moest, volgens den titel, geschriften van Chrysostomus bevatten, maar reeds het begin was afgebroken, en behalve geschriften van genoemden kerkvader hadden ook citaten uit andere schrijvers, zooals Eucherius Lugdunensis, Ambrosius e. a., daarin een plaats gevonden. Tusschen dit alles nu bevond zich ook een opgave van de boeken des Nieuwen Testaments, verrijkt met enkele opmerkingen; en reeds terstond bij het eerste gezicht erkende Muratori daarin een gedenkstuk uit zeer vroegen tijd. Hij schreef dit fragment toe «Cajo Ecclesiae Romanae Presbytero, qui sub Victore et Zephyrino Pontificibus, teste Photio in Bibliotheca, Codice XLVIII, hoc est qui circiter annum Christi CXCVI floruit». Of hij hierin recht had, moeten wij later bespreken, maar dit is zeker, dat hij het hoog gewicht er van doorzag, en blijkbaar zich verheugde, dat hij de eerste scheen te zijn, die een geschrift, dat zulk een «antiquitas summe venerabilis» bezat, aan de geleerde wereld overleverde. Toch bezat dit fragment in zijn oog ook groote gebreken, en alhoewel hij niet alleen zoo dacht, zoo woog dit bezwaar bij hem toch meer dan bij anderen. Wij kunnen hierover oordeelen, als wij vernemen dat hij het geheele handschrift, waartoe dit fragment behoorde, eigenlijk met het doel uitgaf om te doen zien, «quot vulnera frustulo huic antiquitatis inflixerit librariorum incuria atque ignorantia». — «Ne hoc quidem dissimulandum est», zoo spreekt hij reeds in het begin, «imperitissimos et indoctissimos homines crebrius quam antea fuisse adhibitos ad exscribendos Codices, *quos propterea erroribus ac sordibus ad nauseam usque repletos intueare.*

Ex his non paucos prae manibus habui, et *exemplum adferre juvat*». Uit het aangehaalde blijkt duidelijk, hoe Muratori dacht over dit fragment, en niet slechts over dit stuk, maar over alle afschriften van handschriften, die in denzelfden tijd vervaardigd waren als het besprokene, d. i. in de 8e of 9e eeuw «dum rudia saecula decurrerent». In dien tijd toch plaatste Muratori ons fragment, en niet ten onrechte; ook heeft zijn gevoelen, dat 't een afschrift is, vervaardigd door monniken van het klooster *Bobbio*, dat op dit gebied een welverdienden roem verworven heeft, algemeenen bijval gevonden; en deze bizonderheid is niet geheel van belang ontbloot.

Tot nu toe bezigden wij voor het geschrift, dat we bespreken, den naam van *fragment*, en volgden hierin het voorbeeld van den vinder, die het betitelde: «Fragmentum acephalum *Caji*, uti videtur, presbyteri Romani de Canone sacrarum scripturarum». In hoever hij hiertoe recht had, en in hoever ook anderen dus gerechtigd waren hem hierin na te volgen; evenzeer of hij er had mogen bijvoegen: «de Canone SS. SS.», dit zijn vragen, die reeds dikwijls gedaan en niet door allen op dezelfde wijze beantwoord zijn. Credner o. a. (in zijne «Geschiedenis van den Kanon des N. T.» uitgegeven door Volkmar, Holl. uitg. 1866, bl. 182) ontkent ten sterkste het recht van Muratori tot beide benamingen, waartegen Hesse, in zijn onder aan te halen geschrift, opkomt. Credner ging in zijn bestrijding te ver; hij werd door de vrees, dat sommigen het voorbeeld van Bunsen zouden volgen, en een poging wagen om, op grond van zijn fragmentarisch karakter, onzen geheelen N. T.ischen kanon in het handschrift terug te vinden, er toe geleid, den nog altijd geldenden regel te vergeten: «abusus non tollit usum». De onderscheiding, door Credner gemaakt tusschen een «fragment van een geschrift, waarvan de rest verloren is» en een «opstel, waaraan slechts fragmenten ontbreken», zal bij niet velen, en kan evenmin bij

ons ingang vinden. In beide gevallen (of eigenlijk is het niet meer dan één geval) vormt datgene, wat men vóór zich heeft, geen geheel, maar is slechts een gedeelte, of, om een in onze taal meer vulgaire uitdrukking te bezigen, een *brokstuk* [1]), en wat is dit anders dan een *fragment*? Fragmentum toch — wie kan het ontkennen? — is afgeleid van frangere, breken. Ook wij behouden dus den naam van *fragment* voor ons geschrift, maar volgen Muratori niet in de bijvoeging: «de Canone SS. SS.», daar dit laatste een anachronisme is, omdat de schrijver, wie hij ook moge geweest zijn, in geen geval dezen titel zou gebruikt hebben, om de eenvoudige reden, dat de benaming *Canon* in zijn tijd nog niet gebruikelijk was, zooals uit het fragment zelf blijkt.

Wij gaan verder en meenen recht te hebben den titel: fragment van Muratori te handhaven. Al geeft het niet volkomen juist het karakter van ons document aan, daar er uit schijnt te kunnen worden afgeleid, dat Muratori zelf dit fragment opgesteld heeft — wat niemand zal beweren —, zoo blijkt uit dien titel toch duidelijk genoeg, welke de bedoeling is; zelfs is er niet veel toegeeflijkheid noodig om hier den regel: «verba valent usu» te laten gelden.

Deze regel kan niet toegepast worden, waar het geldt de benaming: «Kanon van Muratori», door Wieseler, Tregelles, Scharling e. a. aan ons fragment gegeven. Wij behoeven niet te herhalen, wat door vroegeren hiertegen ingebracht is, daar het de veroordeeling in zich zelf draagt en bovendien weêrsproken wordt door wat we hierboven in het algemeen over het woord *Canon* schreven.

Na deze opmerkingen keeren wij terug tot het jaar 1740, toen het fragment aan het licht gebracht werd. Het kan

---

[1]) Bij onze Hoogduitsche naburen is de benaming: «das Muratorische Bruchstück» zeer gebruikelijk.

niemand verwonderen, dat het verschijnen van zulk een belangrijk getuigenis uit een zóó vroegen tijd reeds terstond de opmerkzaamheid moest trekken van ieder, die zich bezig hield met het bestudeeren dier oude geschriften, en in het algemeen van allen, die belang stelden in den voortgang der theologische wetenschap, en aan wie dus elke bijdrage welkom moest zijn, die strekken kon om de kennis van dien ouden en belangrijken tijd te vermeerderen, en tevens eenig meerder licht te werpen op de Schriften des N. V. De hoop, door Muratori uitgesproken: «spes mihi superest fore ut libentius a lectoribus accipiatur», was voorzeker geen onredelijke wensch, en werd ook niet als zoodanig beschouwd, daar het reeds spoedig vast stond, dat dit fragment niet mocht voorbijgegaan worden, waar er gehandeld werd over de getuigenissen der oudheid aangaande den oorsprong onzer N. T.ische geschriften. Wel is ons uit het eerste tiental jaren na de vinding niets bekend van het gebruik, dat er van gemaakt is, maar wellicht is nog het een en ander verborgen in geschriften uit dien tijd, wat tot nu toe onbekend gebleven is, en daarenboven ging het toen niet zoo vlug als thans, nu een meening, door den een of ander uitgesproken, dikwijls reeds weinige weken daarna elders beoordeeld wordt. Evenmin moet men vergeten, dat in zulk een groot werk als dat van Muratori lichtelijk een blad niet terstond de aandacht tot zich kon trekken, aangezien men de waarde daarvan niet kende.

Voorzoover bekend is, werd ons fragment het eerst besproken in 1753 door Mosheim[1]), toen hij over den Pastor van Hermas handelde, en na hem noemden of gebruikten het velen. Het is niet noodig de lange lijst van geschriften op te noemen, waarin het, hetzij gunstig of minder gunstig,

[1]) De rebus Christianorum ante Constantinum magnum commentarii, pag. 164 sqq.

besproken werd; wilden wij dit doen, dan behoefden wij slechts den catalogus te copiëeren, door Tregelles [1]) ons medegedeeld, de 38 boeken of korte verhandelingen, door hem opgenoemd, te vermeerderen met sommige, welke aan zijne aandacht ontsnapt zijn, en bij die allen te voegen de literatuur over dit onderwerp sedert 1866. Maar wij doen dit niet, daar er vele geschriften onder gevonden worden, waarvan wij niet meer dan den titel behoeven te noemen, en die van geen invloed op ons onderzoek zijn. Liever geven wij een algemeen overzicht van de verschillende beoordeelingen, die over het fragment geveld zijn. Was het vooruit te verwachten, gelijk wij reeds opmerkten, dat dit oordeel meestal gunstig zou zijn, al werden de literarische en palaeographische gebreken geenszins over het hoofd gezien, die verwachting is vervuld, ofschoon niet volkomen bevredigend. Tot het begin van deze eeuw was het oordeel vrij eenparig en luidde gunstig, maar daar de strijd over de echtheid of onechtheid der Bijbelboeken toen nog niet zoo hevig was als thans, ja, nog nauwelijks gekend werd, vestigde men alleen in zóóverre de aandacht op ons fragment, dat men het aanhaalde waar men meende het noodig te hebben. Dat evenwel het belang er van werd ingezien, bleek toen Semler (ongeveer 1770) optrad met zijne vrijzinnige beginselen, en zoowel zijne verdedigers als zijne bestrijders zich op het fragment van Muratori beriepen. Daar liet op eens F. Th. Zimmermann een toon van minachting, althans van mindere waardeering vernemen [2]),

---

[1]) Canon Muratorianus, Oxford 1867, pag. 14, 15.

[2]) In een te Jena in 1805 verdedigd proefschrift «incerti scriptoris de canone libr. sacr. fragmentum a Murat. repertum exhibens», waar hij zich aldus uitdrukt: «totum opusculum a scriptore quodam, monacho forsan ignaro ac barbaro, qui seriore adhuc aetate viveret, eo consilio compositum mihi videtur, ut veterum scriptorum, quorum cognitionem comparare sibi potuerat, placita de canone libr. sacr. colligeret, inter se componeret, suo modo suoque judicio satis infirmo vera sibi visa eligeret, et exinde novum

een toon, waarvan men den weêrklank eenige tientallen jaren later bij Thiersch [1]) terug vindt, terwijl mannen als Eichhorn [2]) en de Wette [3]) er evenmin mede ingenomen waren. Dit oordeel werd door sommigen gegrond op de menigte schrijffouten, die inderdaad in het fragment gevonden worden, door anderen mede op de onbekendheid, waarin men verkeerde aangaande den persoon des schrijvers, aan wien het kon toegeschreven worden. Het gevoelen van Muratori toch, dat de presbyter Cajus de schrijver zou zijn, werd door weinigen gedeeld, al waren de meesten het dáárin met hem eens, dat het uit de laatste helft der 2de eeuw, zij het dan uit het eerste of uit het laatste kwartaal afkomstig was.

Zimmermann behoorde tot de eersten, die het fragment in eene afzonderlijke monographie behandelden [4]), en zijn voorbeeld werd door velen gevolgd, hetzij in uitsluitend hierover handelende geschriften, hetzij in kortere artikelen in tijdschriften of elders. Hug besprak het in zijne «Einl. in die Schriften des N. T.» 2te Aufl. 1821, Th. I, S. 109—111, evenals Feilmoser (1830); de eerste bleef niet vrij van gedwongen gevolgtrekkingen, welke hij vooral zocht te constateeren door de aanname van een *Grieksch* origineel, zooals wij later zullen zien. Routh nam het op in zijne «Reliquiae sacrae» (Oxonii 1818) IV, pag. 1—37 met eenige ophelderende aanteekeningen, terwijl Kirchhofer in zijne

---

quasi sibi suoque usui canonem confingeret. Caussas quibus antiquam affectaret aetatem, habuit forsan suas, quas tamen eruere inanis foret opera.»

[1]) Versuch zur Herstellung des histor. Standpunctes u. s. w. Erl. 1845. S. 387: «ob nicht das ganze Fragment eine spasshafte Mystification des Herausgebers Muratori sein könnte?»

[2]) Einleitung in das N. T. Leipz. 1827. IV, 34.

[3]) Lehrb. der hist. krit. Einl. in die — Bücher des A. T.

[4]) Hierin was hij voorafgegaan door prof. Freindaller uit Linz: «Caji Romani presb. (uti videtur) fragmentum acephalum etc.» 1803.

«Quellensammlung zur Geschichte des N. T.lichen Kanons» 1844 het fragment liet afdrukken zonder meer.

Maar reeds was de geest der kritiek over sommigen vaardig geworden; reeds Muratori zelf had het fragment niet geheel wedergegeven, zooals hij het in het handschrift gevonden had, maar zich de vrijheid veroorloofd in den tekst zelf eenige verbeteringen, die hem noodig voorkwamen, aan te brengen. Het ware beter geweest, zoo hij dit niet had gedaan, of althans die emendatiën naar noten onder den tekst had verwezen. Zijne handelwijze toch had ten gevolge, dat men het eenigszins gewijzigde handschrift voor het oorspronkelijke aanzag, en alzoo op een dwaalweg geraakte. Maar zijne verbeteringen waren te gering dan dat anderen er door verhinderd zouden zijn, evenals hij het aanstootelijke in de vele fouten weg te nemen. C. F. Schmid [1]) was de eerste, die hiertoe een poging waagde; Routh en Hug volgden zijn voorbeeld, en Credner [2]) bleef hierin niet achter.

Het kan intusschen niet verwonderen, dat bij velen de wensch levendig werd, iets meer met zekerheid te vernemen aangaanden den waren toestand van het handschrift zelf en een collatie in het licht te zien verschijnen tusschen dit document en de uitgave van Muratori. Wel had reeds Amad. Peyron het handschrift te Milaan gezien, zooals blijkt uit het door Credner [3]) aangehaalde werk: «M. Tullii Ciceronis orationum fragmenta inedita», Stuttg. et Tub. 1824, maar dit schijnt van niet veel nut voor de wetenschap geweest te zijn. Toch was, toen Credner zijn laatstgenoemd werk uitgaf, iets meer gedaan door G. F.

---

[1]) Kritische Untersuchung, ob die Offenb. Joh. ein göttliches Buch sey, 1771, S. 101—119. en Historia antiqua et vindicatio Canonis Sacri Veteris Novique Testamenti, 1775.

[2]) In zijne Einleitung in das N. T. 1836, passim.

[3]) Zur Geschichte des Kanons, 1847. S. 72 ff.

Nott, wiens collatie medegedeeld werd door Routh in de 2e uitgave van zijne «Reliquiae sacrae» (1846). In het volgende jaar verschenen er twee dergelijke bewerkingen, ééne van M. Hertz, de andere van Friedrich Wieseler [1]), zoodat er nu althans eenig meer licht scheen in de duisternis. Deze beide uitgaven strekten ten grondslag voor de verhandelingen over het fragment in de eerstvolgende jaren. De collatie van Hertz werd gebruikt door Bunsen [2]), die van Wieseler door de meeste anderen, althans door de Duitschers, Hilgenfeld [3]) uitgezonderd. — Een zeer belangrijke commentatie verscheen in 1852 van de hand van onzen van Gilse [4]), weldra gevolgd door langere of kortere verhandelingen van Böttticher [5]), Guericke [6]), Westcott [7]), Credner [8]) en Hilgenfeld in zijn hierboven genoemd geschrift, benevens Nolte [9]), Scharling [10]), Scholten [11]), Laurent [12]) e. a.

---

[1]) Medegedeeld door zijn broeder Carl in de «Theol. Stud. u. Krit.» 1847. S. 818 ff.: «Der Kanon des N. T. von Muratori, von neuem verglichen und im Zusammenhange erläutert.» Het is te betreuren, dat de opheldering en, welke hij in den tekst zelf er bijvoegde, dezen veelszins onduidelijker gemaakt hebben.

[2]) Analecta Ante-Nicaena, 1854, I, 125—155. Reeds vroeger: Ignatius und seine Zeit, 1847, S. 244; Hippolytus und seine Zeit, 1852. I.

[3]) Kanon und Krit. des N. T. u. s. w. 1863, S. 39—44.

[4]) Disputatio de antiquissimo libr. sacr. N. F. Catalogo, qui vulgo fragmentum Muratorii appellatur, toegewijd aan prof. Samuel Muller.

[5]) Zeitschr. für lutherische Theologie und Kirche 1854, S. 127—129.

[6]) Neutestamentliche Isagogik, 1854, Holl. uitg. 1856, bl. 487—495.

[7]) A general Survey of the history of the Canon of the N. T. 1855, pp. 235—245, 557—564. — 2d Edition 1866, pp. 184—193, 466—480.

[8]) Ueber die ältesten Verzeichnisse der H. Schriften der kathol. Kirche, Theol. Jahrbb. 1857, III. S. 208 ff.; Gesch. v. d. Kan. des N. T. 1866, bl. 179—212, en een Aanhangsel van de hand van Volkmar, bl. 417—447.

[9]) Theol. Quartalschrift, 1860. S. 193—243.

[10]) Muratoris Kanon, Kjöbenhavn 1865.

[11]) Oudste getuigenissen aangaande de Schriften des N. T. 1866. bl. 137—144, 160—162.

[12]) Neutestamentl. Studiën, 1866. S. 196—209.

Maar nog steeds bleef er een leemte bestaan, die niet vervuld was; gelijk door de zorg van Tischendorf, Tregelles en anderen van de voornaamste codices des N. T. een afdruk vervaardigd en onder de oogen van het lezend publiek gebracht was, zoo wenschte men zulks ook van het *fragment van Muratori*, opdat men te beter zou kunnen oordeelen over de vele corruptiën in het handschrift, en wellicht in staat zou gesteld worden de oorzaak daarvan op te sporen. In die behoefte werd eindelijk voorzien door Samuel Prideaux Tregelles, die reeds in het laatst van 1845 en in het begin van het daarop volgende jaar een reis door Italië gemaakt had, maar toen, zooals hij ons verzekert, niet in de gelegenheid was Milaan te bezoeken. Die gelegenheid bood zich aan in Augustus 1857; en daarvan maakte hij gebruik om de Ambrosiaansche Bibliotheek en dus ook het fragment van Muratori te gaan zien. Wat ruim tien jaren vroeger aan Bunsen niet toegestaan was, daar men de vrees koesterde dat het handschrift zou beschadigd worden, werd nu aan Tregelles vergund; hij mocht, door de vriendelijkheid van den conservator Dr. Ceriani, die hem zooveel mogelijk hielp, niet alleen inzage nemen van het begeerde handschrift, maar ook een copie daarvan vervaardigen. Door het een en ander werd hij aldus in staat gesteld eerlang een *facsimile* uit te geven. Toch waren verschillende omstandigheden oorzaak dat dit eerst tien jaren daarna, in 1867, plaats greep; toen verscheen n.l. te Oxford zijn «Canon Muratorianus, the earliest catalogue of the books of the N. T. edited with notes and a F. S.» Dit laatste voegde hij bij pag. 6 in, terwijl de «notes» uitgebreid waren tot een verhandeling van ruim 100 pages 4°, waarin hij niet alleen het fragment op zich zelf besprak, maar ook de betrekking, waarin het volgens hem staat tot «other authorities of the second century». Met vele aanhalingen uit die gelijktijdige getuigenissen, misschien meer dan noodig was, trachtte hij aan te toonen welke groote waarde deze *oudste*

lijst der boeken des N. T. bezat voor de kwestie der echtheid of onechtheid van de verschillende boeken.

Niemand zal ontkennen, dat Tregelles door het uitgeven van dit facsimile een grooten dienst had bewezen aan allen, die zich voortaan wilden bezig houden met het onderzoeken van het fragment, en daardoor een basis had geleverd, waarop verder voortgebouwd kon worden, een meer vertrouwbaren grondslag tevens, dan door Wieseler gegeven was. Het bleek toch uit Tregelles' facsimile en uit de nadere beschrijving van het Milaneesche handschrift, daarbij door hem gevoegd, duidelijk, dat de meening, door Wieseler uitgesproken, dat «das Fragment nach einer längeren Lücke etwa mitten auf der Seite anfängt,» een meening, waaruit sommigen allerlei gevolgtrekkingen hadden getrokken voor de vraag naar den aanvang van het document, en die althans door allen aangenomen was, volstrekt ongegrond moest heeten. Al was het oordeel van Tregelles over deze uitspraak wellicht te hard [1]), toch was het een groote dwaling, welke wij het liefst toeschrijven aan een lapsus memoriae van den verdienstelijken collator.

Van dezen arbeid van Tregelles kan men een nieuwe periode dagteekenen in de geschiedenis van ons fragment, een tijdperk, dat vruchtbaar geweest is in degelijke opstellen over dit onderwerp. In ons vaderland werd genoemd werk aangekondigd door Loman [2]), die reeds vroeger eenige opmerkingen ten beste gegeven had. [3]) Loman kon de tolk heeten van allen, die het fragment, en dus ook de bewerking daarvan door Tregelles, op den weg hunner studiën ontmoetten, maar zal niet bij allen instemming gevonden hebben, waar hij den spot dreef met 's mans vrome

---

[1]) «It is scarcely possible to compress greater errors into fewer words» p. 1.

[2]) In het «Theologisch Tijdschrift» van 1868, bl. 471—496.

[3]) Bijdragen ter inleiding op de Johanneische schriften des N. T.; 1ste stuk: het getuigenis aangaande Joh. in het fragment van Muratori, 1865.

en stichtelijke ontboezemingen, en zich daarover vroolijk maakte. Dit nam evenwel niet weg, dat hij aan Tregelles den welverdienden lof niet onthield, van met ijver en veel moeite naar zijn doel te hebben gestreefd en aan de wetenschap een grooten dienst te hebben bewezen. Hij gaf, na eenige voorafgaande opmerkingen, een afdruk van het facsimile, en voegde daarachter eenige kritische noten, waarbij hij zijne vroeger uitgesproken meeningen tegen opgerezene bedenkingen handhaafde of in sommige opzichten wijzigde. Zijn hoofddoel evenwel in dit opstel was niet, zooals Hilgenfeld [1]) het doet voorkomen, een «nieuwe uitgave van den Canon Muratorius» te *bezorgen*, maar die *aan* te *kondigen*. — Ook Schrader besprak het fragment kortelijk in de door hem bezorgde 8e uitgave van de Wette's Einl. in das A. T. 1869. Een meer degelijke bewerking leverde Hilgenfeld in het zoo even geciteerde artikel van zijn tijdschrift. Na eerst het fragment te hebben gegeven volgens de uitgave van Tregelles, en daarna volgens zijn inzicht gereinigd van de schrijffouten, houdt hij een pleitrede voor den *Grieksch*en oorsprong van ons document, waarvoor hij vele gronden aanvoert, terwijl hij daarbij een proeve voegt van de wijze, waarop het volgens hem in de oorspronkelijke taal zou kunnen «rückübersetzt» worden. Na nog het een en ander te hebben in het midden gebracht over hetgeen volgens hem oorspronkelijk tot dit fragment behoord heeft en over den tijd, waarin het zal moeten geplaatst worden, geeft hij een algemeen overzicht van den inhoud, en besluit met zijne meening uit te spreken over de waarde als getuige, welke het bezit.

Werd deze verhandeling door Rönsch vrij gunstig beoordeeld [2]), zij bleef niet onbestreden. Uit Giessen toch werd

---

[1]) In zijn «Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie» 1872, Heft IV: «Das s. g. Muratorische Bruchstück neu bearbeitet» S. 560—582.

[2]) Literarisches Centralblatt, 1872, N°. 32, S. 845 f.

reeds spoedig een stem vernomen, welke bleek te behooren aan een geducht tegenstander, die op bijna alle punten tegen hem opkwam.

Het was Prof. Dr. F. H. Hesse, die in eene «ausführliche und treffliche Monographie» van ruim 300 bladzijden [1]) alles verzamelde, wat tot nu toe geschreven was, en op vele punten een nieuw licht deed vallen. Tot verontschuldiging van de uitvoerigheid, waarmede hij in dit werk optreedt, voert hij aan «den Umstand, dass die früheren Bearbeitungen durchweg zu *kurz* gerathen sind, viele sogar an ausserordentlicher Flüchtigkeit leiden», terwijl hij ook zijn «Alter» in rekening meent te mogen brengen. Zou het verwijt van al te groote uitvoerigheid, dat hij op deze wijze wilde voorkomen, wellicht niet geheel ongegrond mogen heeten, toch heeft hij in dit geschrift een zeer verdienstelijk werk verricht, dat daarenboven nog uitmunt door een zeer eenvoudig plan van behandeling [2]) — Komt hij al in eenige punten met Hilgenfeld overeen, hij is vooral dáárin een heftig antagonist, dat hij, gelijk deze zich een ijverig voorvechter betoonde voor de «neuerdings ziemlich allgemein als erwiesen betrachtete Hypothese einer *griechischen* Urschrift des Fragments», met niet minder kracht in de bres springt voor «diejenige Sprache, in welcher das Document uns urkundlich vorliegt» d. i. de *Latijnsche* taal. In hoever hij hierin recht

---

[1]) Das Muratori'sche Fragment neu untersucht und erklärt, 1873.

[2]) In zijn Vorwort S. IV f. geeft hij zijn plan aldus aan: «Der Text der HS. ist nach dem von Tregelles veröffentlichten Facsimile gegeben, und wird in jedem Absatze (der Text wird paragraphen- und absatzweise durchgenommen) von einem kritischen Apparate begleitet, welcher regelmässig in zwei Abtheilungen zerfällt. Die erste enthalt jedesmal die mitunter von einander abweichenden Angaben der verschiedenen Collatoren über die handschriftliche Gestalt des Textes, darunter auch die muratori'schen Lesarten — die zweite Abtheilung bringt die Verbesserungsvorschläge nebst den Interpunctionsversuchen der verschiedenen Bearbeiter, welche sich an unsern Text versucht haben, soweit der Verfasser deren hat habhaft werden können.»

had, zal later moeten beslist worden. Zóóveel kan in ieder geval als zeker beschouwd worden, dat hij een aantal kwestiën, die duister waren en meer licht behoefden, opgehelderd heeft; maar toch niet alle, dewijl hij bij meer dan ééne vraag zijn gevoelen meent te kunnen gronden op stellingen, welke ons ongegrond moeten toeschijnen, en ook hij in sommige gevallen niet verder kon komen dan tot een: non liquet. Maar bij welk wetenschappelijk geschrift is dit niet het geval? Steeds zal er iets overblijven, wat nog niet geheel verklaard is, of waarin de schrijver geene algemeene toestemming vindt. Zoo bleek het ook nu weder, dat het geschrift van Hesse den arbeid van anderen niet overbodig maakte, gelijk reeds spoedig werd ingezien. Het jaar toch, dat volgde op dat, waarin Hesse zijne monographie had uitgegeven, was vruchtbaar in kortere verhandelingen over het fragment van Muratori, die allen in meerdere of mindere mate hun bijval betuigden aan de resultaten, waartoe de schrijver gekomen was, en hem hun lof niet onthielden voor zijn voortreffelijk werk. Trouwens, dit laatste kon moeielijk anders, daar het klaar gebleken was, dat 's mans hersenen, ondanks zijn gevorderden leeftijd, hunnen dienst nog niet hadden opgezegd. Een gunstige recensie van zijn boek verscheen van de hand van Lipsius in de «Jenaische Literaturzeitung» van 1874 N°. 18. — Ook onze Loman gevoelde zich weder opgewekt nogmaals zijn gevoelen bloot te leggen aangaande dit document [1]). Hij zegt met zoovele woorden (bl. 395): «over het algemeen, geloof ik (is dit een kwestie van *geloof?*), kan men zich veilig bij hem aansluiten, en verdient hij onzen dank voor hetgeen hij heeft bijgedragen om het hooge belang en de rechte beteekenis van het aloude document aan het licht te brengen.» Toch ontveinst hij zich niet, dat hij belangrijke bedenkingen tegen het door Hesse gestelde

---

[1]) Theol. Tijdschrift 1874, bl. 369—399.

bij zich had voelen opkomen, welke bedenkingen hij met name noemt. Maar in de kwestie van de oorspronkelijke taal, die bij de verschillende bewerkers steeds zwaar woog, schaart hij zich onbewimpeld onder de vaan van Hesse; hij «wil het wel bekennen, door hem niet weinig versterkt te zijn geworden in zijne vroegere gevoelens» (bl. 371), d. i. zooals hij die in zijne «Bijdragen» van 1865 had uitgesproken. Aan hen, die de taal, waarin Hesse schreef, niet genoeg machtig zijn om zijn geschrift met vrucht te lezen, en die toch gaarne zouden willen vernemen, welk het resultaat is, waartoe die schrijver kwam, bewees Loman den onschatbaren dienst van wat Hesse daarover schreef (S. 300—307) in een viertal bladzijden (bl. 390—394) «nagenoeg met zijne eigene woorden» terug te geven.

Was dit het oordeel, dat in ons vaderland over Hesse's geschrift werd geveld, ook in Duitschland zelf ontbrak het niet aan dergelijke getuigenissen. Behalve in de korte aankondiging door Lipsius (hierboven genoemd) werd het besproken door Adolf Harnack [1]) in twee artikelen. In het eerste dezer opstellen spreekt hij het onverholen uit: «Fast an allen dunklen Stellen des merkwürdigen Schriftstückes ist es ihm gelungen einen gereinigten Text zu geben und den richtigen Sinn zu ermitteln, so dass man seinen Ausführungen fast überall nur beistimmen kann.» Toch zijn ook hem «Bedenken aufgestiegen», met name wat betreft de laatste regels van het fragment; Hesse bekende zelf (S. 281) met de verklaring der daar voorkomende woorden, welke reeds zoovele hoofden op hol gebracht of op een dwaalspoor geleid hadden, geen raad te weten, en «deren Lösung einem glücklichen Zufall überlassen zu müssen.» Harnack nu meende een goede ingeving ontvangen te

---

[1]) Zeitschrift fur die gesammte luther. Theologie und Kirche, 1874, S. 276—288, 445—464.

hebben en tot de oplossing van het raadsel in staat te zijn. Dit is de aanleiding tot het schrijven van zijn eerste artikel: «Tatian's Diatessaron im Muratori'schen Fragment», in denzelfden jaargang van dat tijdschrift gevolgd door een tweede: «Der polemische Abschnitt im Muratori'schen Fragment als Schlüssel für ein geschichtliches Verständniss desselben», waarin hij zijne in het eerste artikel medegedeelde gissing deels wijzigde, deels nader ophelderde en handhaafde. Wij zouden geneigd zijn hier te herhalen, wat ergens in het tijdschrift van Hilgenfeld bij de recensie van een kort te voren verschenen geschrift gezegd werd: «Der Verfasser bietet in dem vorliegenden Werke der gelehrten Welt eine Entdeckung von so grosser Tragweite, dass ihm dieselbe (beinahe) einen Platz unter den Unsterblichen sichern würde — wenn sie richtig wäre! Das ist nun aber nach unsrer bescheidnen Meinung *nicht* der Fall u. s. w.» Wij stellen ons voor dit laatste in den loop onzes onderzoeks nader te handhaven; nu echter nemen wij afscheid van Harnack en zien, of Hesse's boek door nog meerderen besproken werd. Wij verwachten althans nog één man te hooren over genoemd werk, den man, tegen wien het voor een groot gedeelte gericht was. Hij stelt ons niet te leur: in een artikel: «Noch einmal das Muratorische Bruchstück» [1]) bracht ook hij hulde aan de zorgvuldigheid, waarmede Hesse te werk gegaan was, maar kon toch niet nalaten, ook al stonden Lipsius, Loman en Harnack aan de zijde van zijn tegenstander, wat betreft de taal, waarin het fragment oorspronkelijk geschreven zou zijn, nogmaals uitdrukkelijk zijn gevoelen te handhaven: het Grieksch is de grondtaal! Hij voert niet vele nieuwe argumenten aan voor zijn gevoelen, maar blijft bij de oude; weder geeft hij een «Rückübersetzung» in het Grieksch, die niet geheel overeenstemt met zijne vorige.

---

[1]) Zeitschr. für wissensch. Theol. 1874, S. 214—231.

Ook zakelijk wijkt hij in vele punten van Hesse af, en handhaaft daarin zijne meeningen op nieuw [1]). Minder welwillend oordeelde Th. Zahn over het geschrift van Hesse. In zijne recensie daarvan (Jahrbb. für Deutsche Theol. 1874, S. 141—150) wist hij bijna geen woorden genoeg te vinden, om zijn verontwaardiging over dat *prulwerk* uit te spreken. Al zijn ook wij niet blind voor de gebreken van Hesse's werk, zoo had de toon van Zahn veel waardiger kunnen en moeten zijn. Hij geeft zelf niet veel nieuws, maar vergenoegt zich met op den ouden man te schelden, zonder eerbied voor diens grijze haren. Ook hij beschouwt het *Grieksch* als de oorspronkelijke taal.

In hetzelfde jaar werden door Reuss [2]) en Luthardt [3]) nog eenige losse opmerkingen op schrift gesteld over het fragment van Muratori; terwijl in het volgende jaar Hilgenfeld nog eenmaal zijn stem deed hooren [4]), ditmaal niet daartoe geprikkeld door nieuwe tegenspraak, maar omdat het op zijnen weg lag het fragment te bespreken, waar hij handelde over de getuigenissen der oudheid met betrekking tot de verschillende boeken des N. T. Dat hij hierin niet veel nieuws gaf, maar met geringe afwijking herhaalde wat reeds vroeger door hem gezegd was, lag in den aard der zaak. Ook Bleek in de laatste uitgave (door W. Mangold) van zijne «Einleitung» (1875) had gelegenheid zijn gevoelen over ons fragment bloot te leggen. In 1876 verscheen er te *Montauban* een geschriftje van Duby: «le fragment de Mu-

---

[1]) In denzelfden jaargang van zijn Zeitschr. S. 462 f. besprak hij nog kortelijk de beoordeeling van Hesse door Lipsius, benevens het eerste artikel van Harnack.

[2]) Die Gesch. der H. Schriften Neuen Testaments, 5e Ausg. 1874, § 310. Hij schijnt 't geschrift van Hesse nog niet te kennen, noemt 't althans niet onder de literatuur.

[3]) Der Johanneische Ursprung des vierten Evangeliums, 1874, S. 45 f.

[4]) In zijne «Hist.-krit. Einleitung in das N. T.» 1875, S. 88—107, en verder passim bij de bespreking der onderscheidene Schriften des N. V.

ratori», 23 pag., terwijl de bekende Roensch in den eersten jaargang (1876) van het «Zeitschrift für Kirchengeschichte», 2es Heft over «den Schlusssatz des Mur. Bruchstückes» het een en ander in het midden bracht.

Tot zóóver de geschiedenis van ons fragment sedert zijne vinding door Muratori tot het vorige jaar. Wij zouden de reeks van geschriften, door ons opgenoemd, gemakkelijk met ettelijke kunnen vermeerderen, maar uit ons overzicht zijn althans *twee* zaken overtuigend gebleken. Ten eerste, dat ons fragment steeds de aandacht der theologen (somtijds ook van literatoren [1]) heeft beziggehouden. Al vernamen wij stemmen als van Zimmermann, Thiersch e. a., in ons land ook van Scholten [2]), die zich minder gunstig er over uitlieten dan men zou verwachten, de algemeene indruk was toch, dat het belangrijke diensten kon bewijzen bij de studie der Inleiding tot de Schriften des N. V. Een tweede zaak, welke wij uit hetgeen wij tot nu toe zagen mogen opmaken, is deze, dat ook deze kwestie behoort tot diegenen, waarover de debatten nog niet zijn gesloten, en waarin men nog niet tot de gewenschte overeenstemming gekomen is. Met name is de vraag naar de oorspronkelijke taal van ons document nog steeds een sub judice lis, en bestaat hierover nog een strijd, waarin de hoofdvertegenwoordigers der beide tegenovergestelde richtingen, Hesse en Hilgenfeld, geenszins ieder op zich zelf staan, maar beiden omstuwd zijn van een getrouwe lijfwacht. Zoowel over dit als over andere punten zullen wij hierna meer in bizonderheden moeten treden; nu echter besluiten wij dit hoofdstuk met in te stemmen met Loman (Theol. Tijdschr. 1874, bl. 399), dat, zoo wij hopen, uit het bovenstaande (en nog meer uit het nu volgende) overtuigend moge blijken, dat het *fragment van Muratori*

---

[1]) Friedrich Wieseler, M. Hertz.

[2]) T. a. pl. bl. 143: «In de critiek kan dus ook deze door en door oncritische fragmentist niet als een bevoegd getuige optreden.»

gewichtig genoeg is om de aandacht van allen, die belang stellen in de geschiedenis van de wording der katholieke kerk — liever zouden wij zeggen: in het karakter van de oud-katholieke kerk — voortdurend bezig te houden; gewichtig genoeg ook om onze opzettelijke behandeling, waarmede wij nu een aanvang maken, niet overbodig te doen zijn. Eerst stellen wij een onderzoek in naar den *oorsprong* van ons fragment.

HOOFDSTUK II.

OORSPRONG VAN HET FRAGMENT VAN MURATORI.

Waar wij spreken over den *oorsprong* van het fragment, moet achtereenvolgens een onderzoek worden ingesteld naar de *taal*, waarin het oorspronkelijk geschreven is, naar den *tijd*, waarin het geplaatst moet worden, en naar den *schrijver*, van wien het afkomstig is. Doch om hierover te kunnen oordeelen, zal het noodig zijn, eerst een afdruk te geven van het document, waarbij wij de uitgave van Tregelles ten grondslag leggen.

Het fragment begint, alhoewel de aanvang verloren gegaan is, niet in het midden (zooals Wieseler beweerde, gelijk wij zagen), maar aan het hoofd van een pagina, en wel fol. 10 recto van het HS., waarin Muratori het vond, en vult vervolgens fol. 10 verso en fol. 11 recto bijna geheel. Elke bladzijde bevat 31 regels; daar nu de laatste 8 regels van de derde bladzijde het begin vormen van een stuk uit Ambrosius (over Gen. 14), bestaat het fragment zelf uit 85 regels. Terwijl wij nu een copie geven, achten wij 't niet noodig alle verbeteringen en doorhalingen en wat dies meer zij, door den afschrijver daarin aangebracht, opzettelijk aan te geven, maar willen alleen die letters, welke half uitgewischt zijn, tusschen ( ) plaatsen. — Regel 2 en 9,

hier *cursief* gedrukt, zijn in het HS. met *roode* inkt geschreven.

quibus tamen Interfuit et ita posuit·
tertio euangelii librum secundo Lucan
Lucas Iste medicus post ascensum XPi
Cum eo paulus quasi ut iuris studiosum.
Secundum adsumsisset numeni suo
ex opinione conscribset dnm tamen nec Ipse
uidit In carne Et idē prout asequi potuit·
Ita et ad n(a)tiuitate Iohannis Incipet dicere.
quarti euangeliorum Iohannis ex decipolis
cohortantibus condescipulis et ēps suis
dixit conIeiunate mihi· odie triduo et quid
cuique fuerit reuelatum alterutrum
nobis ennarremus Eadem nocte reue
latum andreae ex apostolis ut recognis
centibus cuntis Iohannis suo nomine
Cuncta discriberet Et ideo licit uaria sin
culis euangeliorum libris principia
doceantur Nihil tamen differt creden
tium fidei cum uno ac principali spu de
clarata sint In omnibus omnia de natiui
tate de passione de resurrectione
d(e) conuersatione cum decipulis suis
ac de gemino eius aduentu
Primo In humilitate dispectus quod (fo)
(fu) secundum potestate regali pre
clarum quod foturum est. quid ergo
mirum si Iohannes tam constanter
sincula etiā In epistulis suis proferat
dicens In semeipsu Que uidimus oculis
nostris Et auribus audiuimus et manus

nostrae palpauerunt haec scripsimus
(vob)i(s)
Sic enim non solum uisurem sed et auditorem
Sed et scriptorē omnium mirabiliū dn̄i per ordi
nem profetetur Acta autē omniū apostolorum
Sub uno libro scribta sunt Lucas obtime theofi
le conprindit quia sub praesentia eius singula
gerebantur sicut(e) et semote passionē petri
euidenter declarat Sed et profectionē pauli ab ur
be(s) ad spaniā proficescentis Epistulae autem
pauli quae a quo loco uel qua ex causa directe
sint uolentatibus Intellegere Ipse declarant ζ
Primū omnium corintheis scysme heresis In
terdicens deInceps b callactis circumcisione
Romanis autē or(ni)dine scripturarum sed (et)
principium earum (osd) esse X̄Pm Intimans
prolexius scripsit de quibus sincolis Neces
se est ad nobis desputari Cum ipse beatus
apostulus paulus sequens prodecessoris sui
Iohannis ordinē non nisi nomenatī semptāe
ecclesiis scribat ordine tali acorenthios
prima. ad efesios seconda ad philippinses ter
tia ad colosensis quarta ad calatas quin
ta ad tensaolenecinsis sexta. ad romanos
septima Uerum corentheis et thesaolecen
sibus licet pro correbtione Iteretur Una
tamen per omnem Orbem terrae ecclesia
deffusa esse denoscitur Et Iohannis ēnī In a
pocalebsy licet septē eccleseis scribat
tamen omnibus dicit Uerū ad filemonem una
Et at titū una et ad tymotheū duas pro affec
to et dilectione In honore tamen eclesiae ca
tholice In ordinatione eclesiastice

descepline scificate sunt fertur etiam ad
laudecenses alia ad alexandrinos pauli no
mine finete ad heresem marcionis et alia plu
ra quae In c(h)atholicam eclesiam recepi non
potest fel enim cum melle misceri non con
cruit Epistola sane Iude et superscrictio
Iohannis duas In catholica habentur Et sapi
entia ab amicis salomonis In honorē ipsius
scripta apocalapse etiam Iohanis et pe
tri tantum recipimus quam quidam ex nos
tris legi In eclesia nolunt pastorem uero
nuperrime(t) temporibus nostris In urbe
roma herma conripsit sedente cathe
tra urbis romae aeclesiae pio ēps fratre(r)
eius et ideo legi eum quidē Oportet se pu
plicare uero In eclesia populo Neque Inter
profetas conpletum numero Neque Inter
apostolos In finē temporum potest.
Arsinoi autem seu ualentini. uel mitiadis
nihil In totum recipemus. Qui etiam nouū
psalmorum librum marcioni conscripse
runt Una cum basilide assianum catafry
cum constitutorem

§ 1. *De taal, waarin het fragment oorspronkelijk geschreven is.*

Reeds bij een eerste vluchtige inzage van de copie, zooals die vóór ons ligt, valt het spoedig in het oog, dat de taal, welke wij hier ontmoeten, al herkennen wij haar terstond voor die van het oude Latium, zich toch in vele opzichten onderscheidt van die, welke wij aantreffen in de geschriften uit de eeuw van Augustus, of ook uit vroegeren of lateren

tijd. Zoowel in de constructie der zinnen als in de verwisseling der letters bestaat er een groot verschil. Wordt hierdoor onze bevreemding en tevens onze nieuwsgierigheid opgewekt, om meer van nabij het handschrift te zien en te beoordeelen, dan bemerkt men spoedig, dat de verwisseling van *ae* en *e*, van *e* en *i*, van *o* en *u* en omgekeerd, ook van consonanten als van *b* en *p*, *d* en *t*, benevens de weglating of bijvoeging van een of andere letter zeer dikwijls voorkomt. Al zal een nadere bespreking en beoordeeling hiervan eerst later kunnen plaats hebben, zoo achten wij die voorloopige opmerkingen, welke men met andere zou kunnen vermeerderen, hier noodig om reeds terstond een eenigszins beter inzicht in ons fragment te doen verkrijgen. Die verwisselingen en veranderingen zijn niet allen willekeurig, daar velen moeten verklaard worden uit het dialect, dat gebezigd werd door hen, die ons fragment het laatst overschreven, en wier werk ons overgeleverd is; dit dialect kon natuurlijk niet zonder invloed blijven op hunne schrijfwijze. Dat ons fragment afkomstig is uit de 8e of 9e eeuw, ook dáárom omdat het «litteris majusculis et quadratis» geschreven is, is een gevoelen, dat sedert Muratori algemeenen bijval gevonden heeft, en waarin ook Tregelles deelde; daarbij denkt men dan tegelijk aan het klooster *Bobbio* bij Pavia, in het begin der 7e eeuw door den Ier Columbanus gesticht, welks bewoners zich steeds verdienstelijk hebben gemaakt door het afschrijven van handschriften, vooral van dezulke, die belangrijke stukken behelsden.

Wordt nu echter de tekst zooveel mogelijk bevrijd van de variatiën, welke aan genoemde oorzaak moeten toegeschreven worden, ook dan nog behoudt men een tekst, die om de afwijkingen van de gewone Latijnsche schrijfwijze aan velen groote bezwaren heeft in den weg gelegd en hen geleid tot conclusiën aangaande zijn ontstaan, welke anderen tot hevige tegenspraak uitlokten. Het eigenaardig karakter toch, dat het hier voorkomend Latijn vertoont, kwam som-

migen zóó vreemd voor, dat het de vraag deed oprijzen: of we hier soms moeten denken aan een *vertaling uit het Grieksch*, waarin het fragment oorspronkelijk zou geschreven zijn? Zouden eenigen misschien de opmerking maken, dat die vertaler of die vertalers dan al vrij slecht op de hoogte moeten geweest zijn van het Grieksch, men had het antwoord gereed: die menschen toch, die in die rudia saecula leefden, waren immers maar eenvoudige monniken, die misschien met hun Latijn, althans voor dien tijd, vrij goed op de hoogte waren, maar van het Grieksch niet veel wisten, althans niet genoeg om niet nu en dan vergissingen te begaan in het vertalen van een of ander woord, die somtijds nog al zeer in het oog loopend waren. De aanname van een Grieksch origineel is door velen gedeeld, van wie sommigen [1]) zich reeds op Muratori zelven beriepen, als die dit gevoelen ook zou voorgestaan hebben. Men grondde dit op de meening, dat Muratori, omdat hij Cajus voor den schrijver hield, daarbij noodzakelijk moest aannemen, dat deze presbyter niet anders dan in het Grieksch kon geschreven hebben. Dat deze meening geheel ongegrond is, ligt in den aard der zaak; want al was in de eerste eeuwen na Christus het Grieksch de taal, waarin zeer velen schreven, ook in de onmiddelijke nabijheid van Rome, dit neemt toch niet weg, dat ook veel in de taal van het land werd te boek gesteld. Maar hoe dit ook zij, of reeds Muratori aan een Grieksch origineel dacht al dan niet, zóóveel is zeker, dat reeds vóór dat Tregelles als de voorvechter daarvan optrad, meer dan één in dien geest had gesproken. Simon de Magistris [2]) was de eerste, maar bij hem hing dit gevoelen samen met de aanname van Papias als auteur, evenals later bij Bunsen [3]) met de meening, dat het een werk was van

---

[1]) O. a. Tregelles, Can. Mur. p. 4.
[2]) Daniel secundum LXX ex Codice Chisiano, 1772, p. 467.
[3]) Hippolytus und sein Zeitalter, 1852, I. S. 229.

Hegesippus, ongeveer 165 door dezen geschreven, en door Hippolytus in het Latijn overgezet. Beide meeningen zijn onhoudbaar, en hebben dan ook geene aanhangers gevonden dan hen, die ze hebben uitgesproken. Hug werd te veel geleid door den wensch om Schriften des N. V., die in ons fragment niet aangetroffen worden, daarin terug te vinden, een streven, dat ook bij Bunsen doorstraalde. Tregelles en andere Engelsche geleerden, die zich over ons fragment uitgelaten hebben, volgden Bunsen en Routh, terwijl in Duitschland Böttticher en Nolte met hen overstemden. De beide laatsten waagden daarbij een poging om het document in het Grieksch terug te vertalen. Dat het Grieksch, hetwelk hieruit te voorschijn kwam, een vrij vreemd karakter vertoonde, maakte geen bezwaar; men zou somtijds tot de meening verleid worden, dat dit Grieksch al te veel geleek op een vertaling uit het Latijn, en daardoor zouden de rollen juist omgekeerd worden. Het is niet noodig, de verschillende gronden dier geleerden na te gaan, daar sommige daarvan bij ons later onderzoek terugkeeren, en velen ons den uitroep van Hesse (S. 183) op de lippen brengen: «Was doch die Hypothese eines griechischen Originals für sonderbare Blasen wirft!» Daarenboven vinden wij de meeste gronden, en wel de meest aannemelijke, terug bij den tegenwoordigen kampvechter voor het Grieksche origineel, Adolf Hilgenfeld, die althans geene dogmatische vooroordeelen heeft, maar zich geheel vrij op wetenschappelijk gebied blijft bewegen. Gelijk wij reeds te voren zagen, werd hij door sommigen in 't gelijk gesteld, door anderen, voornamelijk door Hesse, heftig bestreden, op welke bestrijding hij gedeeltelijk antwoordde door hetzelfde te herhalen, wat hij reeds vroeger gezegd had.

Men maakt natuurlijk lichtelijk de opmerking, dat er al zeer gewichtige redenen moeten aangevoerd worden voor Hilgenfeld's bewering, zal men met hem besluiten tot een Grieksch origineel. Dit zal ook de Jena'sche hoogleeraar

zelf wel vooraf bedacht hebben, maar hij is tot de slotsom gekomen dat die gronden zeer afdoende waren. Wij willen zijne gronden, zooals hij die in 1872 en 1874, en daarna op nieuw in 1875 voorgedragen heeft, bloot leggen en toetsen; wij voor ons meenen met Hesse bij het Latijn te moeten blijven.

Een bezwaar tegen het fragment in zijn geheel is, dat het van Graecismen als «geschwängert» is (vgl. o. a. Zahn, a. a. O. S. 142 ff.), maar hiertegen is met recht ingebracht, dat dit op zich zelf ons nog niet behoeft te dwingen tot zijn Griekschen oorsprong te besluiten, daar het geen vreemd verschijnsel is in een tijd, toen het Grieksch-spreken aan de orde was, en men daarenboven door vergelijking met erkend Latijnsche geschriften, zooals van Tertullianus, tot de overtuiging moet komen, dat die gewoonte ook op den stijl der Latijnsche werken een merkbaren invloed heeft uitgeoefend. Toch zouden die Graecismen zóó sterk kunnen zijn, dat ze ons zouden *moeten* dwingen aan te nemen dat het stuk oorspronkelijk in 't Grieksch geschreven is. En dit is het juist, wat Hilgenfeld beweert; en het moet erkend worden, dat er enkele punten zijn, die sterk vóór hem pleiten, en ons tot hem zouden doen overgaan, indien er niet aan den anderen kant gronden voor den Latijnschen oorsprong werden aangevoerd, die ons tot het besluit doen komen om Hesse in het gelijk te stellen.

De belangrijkste bewijsplaats, die voor het Grieksch aangehaald wordt, is gelegen in R. 66, 67: *et alia plura quae in catholicam ecclesiam recipi non potest.* Hilgenfeld beschouwt dit als letterlijke vertaling van ἃ εἰς καθολικὴν ἐκκλησίαν ἀποδέχεσθαι οὐκ ἔνεστι. Ten eerste is hier reeds bevreemdend, waarom Hilgenfeld niet in plaats van ἔνεστι gekozen heeft δύναται, wat toch beter met het Latijnsche *potest* overeenkomt, maar dit daargelaten, zoo komt ook bij den oorspronkelijk Latijnschen dichter Terentius (Eun. prol. v. 17) een dergelijke constructie voor: habeo alia multa

nunc quae *condonabitur*; evenzoo bij Petronius (Satirarum reliquiae, 71): *faciatur*, si tibi videtur, et triclinia; deze mannen zal men toch moeielijk kunnen aanvoeren als getuigen, dat men soms al te letterlijk uit het Grieksch overzette. — In R. 2 wil Hilgenfeld, dat *tertio euangelii librum secundum Lucan* een verkeerde vertaling is van τρίτον εὐαγγελίου βιβλίον κατὰ Λουκᾶν, zoodat de afschrijver den nominativus τρίτον aanzag voor een adverbium, en evenzoo den nom. βιβλίον voor een accusativus. Maar waarom hier juist een nominativus noodig is en een accusativus misplaatst, ja, een bewijs voor den Griekschen oorsprong zou zijn, is in het geheel niet duidelijk. — Nadat de uitdrukking: *quasi ut juris studiosum secundum* (R. 4, 5) den uitleggers veel moeite gebaard had, meende Hilgenfeld de rechte oplossing gevonden te hebben, door te stellen, dat het een vertaling was van 't Grieksche ὡσεὶ δευτεραγωνίστην. Dit woord toch, zoo redeneerde hij, heeft behalve de gewone beteekenis van iemand, die op het theater de tweede rol vervult (*secundarum partium actor*), ook een juridische beteekenis, n. l. van iemand, die bij een verdediging de tweede rol vervult («der zweite Anwalt oder Vertheidiger»). Hij had hierin gelijk (vgl. Passow, z. d. W.), maar om nu hieruit op te maken, dat de vertaler, omdat hij alleen aan de juridische beteekenis dacht (terwijl toch de eerste veel meer voor de hand ligt, immers gebruikelijker was), in het Latijn zou overgezet hebben: *juris studiosum secundum*, gaat toch niet aan. Men zou dan, daar hij volgens hetgeen men hem toedicht, zeer dom moet geweest zijn, eerder verwachten, dat hij *defensorem secundum* zou gebezigd hebben of een dergelijk woord. Wat verder δευτεραγωνίστης zelf aangaat, dit is toch een al te theatrale uitdrukking om aan te duiden, dat Lucas steeds een getrouw medgezel en medewerker van Paulus geweest is, of, om de woorden van Irenaeus (adv. haer. III, 14, 1), welke Hilgenfeld citeert, te bezigen: «quod inseparabilis fuit a

Paulo et cooperarius eius in evangelio.» Reeds Hesse (S. 32) heeft opgemerkt, dat dan de schrijver veel eerder een woord als *συνεργός* zou gebruikt hebben. — Dat aan dien vertaler een groote mate van domheid wordt toegekend, blijkt uit hetgeen men van hem weet te vertellen aangaande «*numeni suo*» in R. 5 en «*se publicare*» in R. 77, 78. Dat het eerste woord ontstaan is uit de verwisseling van *o* in *u* en van *e* in *i*, welke, gelijk wij reeds opmerkten, meermalen in ons fragment voorkomt, zag men over het hoofd; wel liet men het eerste, maar niet het tweede toe; neen! omdat het fragment nu eenmaal Grieksch *moest* geweest zijn, dichtte men den vertaler toe dat hij den dativus *τῷ ὀνόματι αὐτοῦ* beschouwde als te behooren bij het onmiddellijk voorafgaande *προσελάβετο* (waaraan echter geen redelijke zin te hechten is), in plaats van bij het volgende verbum *συνέγραψεν*. Men vergat dat hij hetzelfde woord *τῷ ὀνόματι αὐτοῦ* in R. 15 dan toch juist opgevat heeft. — Wat R. 77, 78 aangaat, daar beging de vertaler, volgens Hilgenfeld, de dwaling van het *passivum δημοσιεύεσθαι* op te vatten als *medium*, en dus in plaats van *publicari* te schrijven *se publicare*. Die dwaling mocht waarlijk schier onvergeeflijk heeten, als men opmerkt, dat diezelfde domme man slechts *drie* woorden te voren het passivum *ἀναγινώσκεσθαι* in de rechte beteekenis opvatte en vertaalde: *legi*. Beriep men zich van de andere zijde op Apicius, De arte coquin. VIII, 8, waar deze zegt: «*cum se coxerit*», en aldus een reflexivum gebruikt in plaats van een passivum, juist gelijk hier, dit beroep mocht niet baten, maar werd niet weêrlegd. Waarlijk, waar men tot zulke gedwongen middelen de toevlucht neemt om een vooruit opgevatte meening te handhaven, daar zou men bijna uitroepen: «non tali auxilio, nec defensoribus istis!» Maar daar worden nog veel meer sporen aangewezen van een Grieksch origineel, waarbij men somtijds de schouderen moet ophalen en vragen: is dit Grieksch nu duidelijker dan het Latijn van het fragment? — Zóó is het o. a. met R. 11:

«*conjejunate mihi odie triduo*», wat in het Grieksch welluidender moet zijn: *συννηστεύσατέ μοι σήμερον τριήμερον*; evenzoo in R. 18, 19: «*nihil tamen differt credentium fidei*», vergeleken met het Grieksch: *οὐδὲν μέντοι διαφέρει τῇ τῶν πιστευόντων πίστει*. Hilgenfeld heeft na de bestrijding door Hesse deze twee gronden in 1874 niet meer herhaald. — Dat de uitdrukkingen: «*sub uno libro*» en «*sub praesentia eius*» (R. 35, 36) al mogen zij eenigszins vreemd ons voorkomen, te beschouwen zouden zijn als vertaling van *ἐφ' ἑνὸς βιβλίου* en *ἐπὶ τῆς παρουσίας αὐτοῦ* [1]), kunnen wij Hilgenfeld geenszins toegeven, daar ook dan nog de praep. *sub* niet verklaard wordt. Beziet men de voorbeelden, door Rönsch (Itala und Vulgata S. 397) aangebracht, waar *ἐπί* door *sub* wordt weêrgegeven, en waarop Hilgenfeld (1874, S. 220) zich beroept, meer van nabij, dan ontdekt men daarin geen enkel voorbeeld, dat analoog mag heeten aan wat hier zou voorkomen; men zou dan althans in plaats van *ἐπὶ τῆς παρουσίας αὐτοῦ* verwachten het meer gebruikelijke *ἐπ' αὐτοῦ*. — R. 12, 13 ziet Hilgenfeld in «*alterutrum nobis enarremus*» een heenwijzing naar het Grieksche *ἀλλήλοις ἡμῖν ἐξηγησώμεθα*, maar dit is volstrekt niet duidelijk; Tertullianus gebruikt den vorm *alterutrum* ook voor den genetivus (de resurr. carnis 45 e. a. pl.), ook *alteruter* in de beteekenis van *mutuus* (de fuga in persec. 1; de pudicitia 2); maar merkt men op dat het eerste ook bij Tertullianus slechts voorkomt, waar hij plaatsen uit de H. Schrift aanhaalt, en dus uit het Grieksch vertaalt, dan wijzen we op een plaats bij Arnobius, adv. gentes V, 35 [2]), waar hij zegt: «nec *alterutrum* rerum vocare contextum», waaruit blijkt dat ook in oorspronkelijk Latijnsche geschriften die vorm voor verschillende casus van *ἀλλήλων* gebruikt werd. — Te recht is door Hesse

---

[1]) In 1872 vertaalde Hilgenfeld *ἐν*.

[2]) Vergel. F. Oehler, in zijne uitgave der werken van Tertullianus, I (1853), 463 pag. Nota *o*.

reeds opgemerkt, dat, waar Hilgenfeld in R. 24—26 de woorden «*quod fuit*» en «*quod futurum est*» terugvertaalt in *γένεσθαι* en *γεννήσεσθαι*, en daarenboven de adjectiva «*despectus*» en «*praeclarum*» in *ἄδοξον* en *ἔνδοξον*, zoowel «der ausdrucksvolle Gegensatz» *quod fuit — quod futurum est* verloren gaat, als het onduidelijk blijft, hoe zich uit die infinitivi de indicativi met de relativa ontwikkeld hebben en hoe de schrijver er toe kwam om 't adjectivum op de eene plaats in een nominativus, op de andere in een accusativus over te zetten. De tegenstelling tusschen de eerste en de tweede (weder-)komst van Christus wordt bij Tertullianus e. a. (vgl. Hesse S. 112) dikwijls op den voorgrond gesteld, en slaat men met name de plaats van Tertullianus adv. Marc. III, 7 (vergelijk de hiermede bijna woordelijk overkomende plaats adv. Judaeos 14) op, dan bemerkt men daar hetzelfde als wat hier voorkomt; dáár wordt niet alleen gesproken van de tweeërlei komst des Heeren, maar duidelijk de eene als «de eerste»[1]) gesteld tegenover de andere; vindt men dáár geen parallel met onze plaats: «*quod fuit — quod futurum est*»? Evenzoo laat zich bij Justinus M. apol. I, 52 een overeenkomst niet miskennen.[2]) — In de «ganz unlateinische» substantiva «*visor*» (R. 32) en «*prodecessor*» (R. 48) ziet Hilgenfeld onmiskenbare bewijzen voor den Griekschen oorsprong van ons fragment; het eerste zal ontstaan zijn uit *αὐτόπτης*, 't laatste uit *προηγεμών*. Maar zóó gaat in R. 32 de geheele parallelie verloren, die toch onmiskenbaar daar gevonden wordt, n.l.: «quae *vidimus* oculis nos-

---

[1]) Duos dicimus Christi habitus a prophetis demonstratos totidem adventus eius praenotasse; unum in humilitate, utique primum .... Quae ignobilitatis argumenta primo adventui competunt, sicut sublimitatis secundo etc.

[2]) Δύο γὰρ αὐτοῦ παρουσίας προεκήρυξαν οἱ προφῆται· μίαν μέν, τὴν ἤδη γενομένην, ὡς ἀτίμου καὶ παθητοῦ ἀνθρώπου, τὴν δὲ δευτέραν, ὅταν μετὰ δόξης ἐξ οὐρανῶν μετὰ τῆς ἀγγελικῆς αὐτοῦ στρατιᾶς παραγενήσεσθαι κεκήρυκται κ. τ. λ.

tris et auribus *audivimus*..... haec *scripsimus* vobis; sic enim non solum *visorem* se et *auditorem* sed et *scriptorem*... profitetur»; neemt men aan dat het oorspronkelijk Grieksch geweest is, dan zal niemand een woordspeling zoeken in: ὃ (waarom niet ἃ?) ἑωράκαμεν κ.τ.λ. ταῦτα ἐγράψαμεν ὑμῖν. οὕτω γὰρ οὐ μόνον αὐτόπτην κ.τ.λ. Van een vertaler, die zoo dom moet geweest zijn, als wij boven zagen, liet zich niet verwachten, dat hij een schoonheid in het Latijn zou aanbrengen waar die in het Grieksch niet gevonden werd. Maar, zoo zegt men, *visor* is geen Latijnsch woord; en men heeft hierin recht, maar in dien tijd werden zoovele nieuwe woorden gevormd, ook op *-or*, die te voren onbekend waren [1]), dat dit op zich zelf geen bevreemding behoeft te verwekken, en juist om de schoone parallelie komt het ons voor, dat het, in plaats van te pleiten voor den Griekschen oorsprong, integendeel een sterk bewijs is dat het *Latijn* de oorspronkelijke taal van ons fragment is — Wat *prodecessor* in R. 48 aangaat, men vergelijke hiervoor Gal. 1 : 17, waar de woorden τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἀποστόλους in sommige codices der Itala door *antecessores*, in andere door *praecessores*, in weêr andere door *processores meos apostolos* overgezet worden; hetzelfde verschil merken wij op tusschen den Cod. Boern., die *processores*, en den Cod. Clar., die *praecessores* heeft. Wat volgt hieruit anders, dan dat men het in dien tijd niet zoo nauw nam met verwisseling van praepositiones, en er niet tegen opzag te voren onbekende woorden te vormen? Met het oog hierop mogen wij voor R. 48 stellen, dat *prodecessor* en *praedecessor* vrij wel op hetzelfde neêrkomen, en geen van beide vormen het kenmerk draagt van uit het Grieksch vertaald te zijn. — R. 44 maakt men bezwaar ten opzichte van «*ordinem scripturarum*»; Hilgenfeld vertaalt 't in κανόνα τῶν γραφῶν, en acht dit veel duidelijker dan het

---

[1]) Zie H. Rönsch, Itala und Vulgata, 2e Ausg. 1875, S. 55—62; inzonderheid S. 59 ff.

Latijn; hij vat dit dan op als «Richtschnur der H. Schriften, d. h. die Glaubensgerechtigkeit». Waarom echter juist de rechtvaardigheid door het geloof, welke in den brief aan de Romeinen, althans in een gedeelte daarvan, op den voorgrond gesteld wordt, bij uitstek *het richtsnoer der H. Schriften*, d. i. dan natuurlijk van het O. T., genoemd wordt of kan worden, dit is niet volkomen duidelijk. — In R. 68, 69 is «*superscriptio* (of zooals Hilgenfeld leest: *superscriptae*) *Johannis duae*» volgens dezen blijkbare vertaling van het Grieksche *αἱ ἐπιγεγραμμέναι Ἰωάννου δύο*; maar uit de voorbeelden, die hij aanhaalt, blijkt het niet, en wat de plaats bij Origenes (ad Matth. 27 : 3) betreft, door Hesse (S. 234) en Hilgenfeld (Einl. S. 96) beiden geciteerd, daar komt niet 't woord *superscribere*, naar *suprascribere* voor, welke twee men niet verwarren mag. *Superscribere* beteekent (bij Suetonius [1]) e. a.): boven iets schrijven, en nu worden niet, zooals uit Hilgenfeld's emendatie zou volgen, de brieven boven Johannes, of de beide brieven van Johannes boven iets anders geschreven, maar het is duidelijk, dat bedoeld is: [de naam van] Johannes wordt boven de brieven geschreven, m. a. w. die brieven worden aan Johannes toegekend. Hieruit volgt dat wij de lezing *superscripti* voorstaan, waarvan de corruptie in *superscriptio* door Volkmar [2]) voldoende verklaard is. — Eindelijk wil Hilgenfeld in R. 74 den superlativus (die, volgens Rönsch, It. und Vulg. S. 280 zeer veelvuldig voorkomt in het dialect der Itala) «*nuperrime*» beschouwen als een duidelijke vertaling van het Gr. *νεωστί* [3]); maar hij vergat dat die superlativus ook bij goede Latijnsche schrijvers, zelfs bij Cicero, niet gemist wordt [4]), en 't is toch al te ver gedreven om in

---

[1]) Nero 52: «Ita multa et dilecta et inducta et superscripta inerant.»
[2]) Bij Credner, Gesch. v. d. Kan. des N. T., bl. 427.
[3]) Nolte, Theol. Quartalschrift 1860, had *ὑπογυιότατα* gekozen.
[4]) Zie 't woordenboek van Schneither, ad vocem.

elk woord, dat goed in het Grieksch kan overgebracht worden, een bewijs te zien dat het geschrift oorspronkelijk in die taal opgesteld is.

Tot zóóver de gronden, die Hilgenfeld aanvoert in zijn «Zeitschrift» van 1874 en in zijne «Einleitung» van 1875, waarbij hij nog voegt enkele woorden, die een bepaald Grieksch aanzien hebben, als *Spaniam* (R. 39), *apocalypsis* (R. 58, 71), *schisma* en *haeresis* (R. 42) en andere, maar het is bekend, dat zulke woorden zelfs bij de beste Latijnsche schrijvers voorkomen en dat vooral Tertullianus hierin rijk is, zoowel wat de casusvorming als den zinbouw betreft [1]).— In zijn «Zeitschrift» van 1872 had hij nog meer gronden bijgebracht, maar hij heeft hiervan, wellicht door de tegenspraak van Hesse, sommige later achterwege gelaten. Zóó o. a. in R. 62, 63, waar hij de woorden: «*in ordinatione ecclesiasticae disciplinae sanctificatae sunt*» beschouwde als vertaling van ἐν τῇ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κανόνος διαθέσει ἡγιάσθησαν, en hierop een bewijs grondde voor zijn gevoelen, dat reeds toen de benaming *kanon* voor de H. Schriften, evenals bij Origenes, gebruikelijk was; later liet hij dit evenwel varen en koos in het Grieksch de woorden: ἐν τῇ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας διατάξει ἡγιάσθησαν. In R. 79 verklaarde hij te voren den vorm «*completum numero*» als te zijn ontstaan uit 't Grieksche παντελές, waardoor hij tevens een woordspeling meende te verkrijgen met het R. 80 voorkomende εἰς τὸ τέλος τῶν χρόνων; maar later zag ook hij zeker in, dat die domme vertaler in geen geval van παντελές kon gekomen zijn tot «*completum numero.*»

Uit het bovenstaande is reeds gebleken, hoe wij voor ons de meening van Hesse toegedaan zijn, dat het geschrift, waartoe ons fragment behoort, opgesteld is in die taal, waarin wij het alleen bezitten. Wij meenen de gronden, door Hil-

---

[1]) Vergel. ook Rönsch, a. a. O. S. 434—451.

genfeld voor zijn tegenovergesteld gevoelen aangevoerd, zoo goed mogelijk te hebben weêrlegd, en ons rest nu nog, ook positieve gronden bij te brengen voor den *Latijnschen* oorsprong van het fragment van Muratori.

Boven wezen wij er reeds op, dat naar onze schatting de parallelie, welke in R. 29—32 voorkomt, in plaats van te getuigen voor den Griekschen oorsprong van ons document, een sterk bewijs is voor het Latijn als de oorspronkelijke taal. Men heeft, om het Latijn te verdedigen, zich dikwijls beroepen op de woordspeling, die in R. 67 aangetroffen wordt: «*fel cum melle misceri non congruit*»; maar van de andere zijde is het gewicht van dit argument betwist en met voorbeelden aangetoond [1]), dat ook in overzettingen uit andere talen een woordspeling kan voorkomen [2]). Hesse geeft dit toe en dringt op dat argument niet meer scherp aan; en ook wij kunnen ons hiermede vereenigen, maar meenen dan ook het recht te hebben van de andere zijde te eischen, dat ook zij aan een dergelijk verschijnsel, waar zij dit in hun Grieksch meenen op te merken, niet al te veel gewicht hechten. Om niet te spreken van wat door sommigen beweerd wordt, dat in R. 67, ook als men het Grieksche origineel aanneemt, de woordspeling behouden blijft, n. l. tusschen χολή en μέλι (waarvoor men zeer geoefende ooren moet bezitten!), zoo toonde Hilgenfeld zich kennelijk zeer verheugd, waar het hem gelukt was door de reconstructie van R. 16—19 een «Griechisches Wortspiel» tusschen διάφοροι ἀρχαί en οὐδὲν διαφέρει (vgl. ook Zahn, a. a. O. S. 143), en in R. 79 en 80 tusschen παντελές en εἰς τὸ τέλος te verkrijgen. Daartegenover staat de duidelijke paronomasie, waarop reeds van Gilse opmerkzaam

---

[1]) O. a. door Hilgenfeld, Einl. S. 95.

[2]) Een dergelijke woordspeling meenen wij tusschen *fel* en *mel* op te merken bij Plautus (Trucul. I, 2, 76): «In *melle* sunt linguae sitae vestrae atque orationes lacteque; corda *felle* sunt lita atque acerbo aceto.»

maakte, tusschen «*varia principia*» en «*principali spiritu*» (R. 17—19), zoodat zoowel de verdedigers van het Grieksch als de handhavers van het Latijn in dit opzicht iets vóór zich hebben. Maar er zijn andere argumenten, die ons meer in onze meening bevestigen. Wij wezen er reeds op dat op vele plaatsen, waar de tekst in het Grieksch overgezet is, de vertaling in *dat* Latijn, hetwelk wij voor ons hebben, zich geenszins verklaren laat, en deden reeds de tegenstrijdigheid van Hilgenfeld e. a. aan het licht komen, waar de vertaler aan de ééne zijde zich zeer letterlijk aan de Grieksche klanken moet gehouden en niet geweten hebben, welke de zin was van hetgeen hij vóór zich had, terwijl hij aan de andere zijde somtijds zulke kunstige wendingen maakte, als zich van iemand, die zóó slecht op de hoogte was van het Grieksch, niet liet verwachten.

Maar er is nog meer; op sommige plaatsen komen uitdrukkingen voor, die zich alleen laten verklaren bij een goed Latinist, bij iemand, die gewoon was Latijn te schrijven en te spreken. Hiertoe rekenen wij o. a. het verschil tusschen de conjunctiones in R. 81; van een slaafsch vertaler liet zich verwachten dat hij, zoo hij in het Grieksch aldaar tweemaal het woordje ἤ zag staan, ook in het Latijn in beide gevallen hetzij *sive* hetzij *vel* zou geplaatst hebben, daar het natuurlijk niet bij hem zou opgekomen, ja, hij eigenlijk daartoe te dom zou geweest zijn, om te denken dat die conjuncties, ook al werden ze van elkander door slechts één woord gescheiden, een verschillende beteekenis zouden kunnen hebben. — Tot die kenmerken van een Latijnsch origineel rekenen wij evenzoo de uitdrukking: «*nihil in totum*» in R. 82. Deze woorden kunnen niet ontstaan zijn uit het Grieksche οὐδὲν ὅλως, hetwelk Hilgenfeld er voor in de plaats zet, daar een vertaler, zooals men hem zich voorstelt, veeleer *totaliter* of een dergelijk woord gebruikt zou hebben. Daarenboven is de uitdrukking: «*in totum*» geheel in overeenstemming met het spraakgebruik van dien tijd, inzonderheid van Tertul-

lianus [1]). Deze kenmerken, welke in den loop van ons onderzoek wellicht met nog enkele vermeerderd worden, sterken ons in de overtuiging van den *Latijnschen* oorsprong van ons fragment. — Ten slotte willen wij nog opzettelijk wijzen op een verschijnsel, dat wij reeds dikwijls aanstipten, dat n. l. ons fragment in taal en schrijfwijze, ook in de menigvuldige Graecismen, overeenstemt met Tertullianus, wat in ons oog een nieuw bewijs is voor de gegrondheid van ons gevoelen, hetwelk wij boven ontwikkelden. Daarenboven is het voor ieder zichtbaar, dat het fragment uit Ambrosius, hetwelk op ons document volgt, zich in verwisseling van letters en wat dies meer zij gereedelijk aan zijn voorganger aansluit, en een bewijs schijnt te leveren, dat de taal, waarin beiden geschreven zijn, dezelfde was, d. i.: het *Latijn* [2]).

§ 2. *De tijd, waarin het fragment geplaatst moet worden.*

Dat ons fragment uit de eerste eeuwen des Christendoms afkomstig is, en om die reden hooge waarde bezit, is een uitgemaakte zaak, waarover eigenlijk nooit verschil van meening bestaan heeft, daar het uit het fragment zelf opgemaakt kan worden, n.l. uit R. 73—77, waarop wij aanstonds terugkomen. De overeenkomst tusschen de verschillende bewerkers gaat zelfs nog verder, daar het door bijna allen wordt geplaatst in de laatste helft der *tweede* eeuw. Toch niet door allen: Thiersch gevoelde grooten lust het in de 18e eeuw te plaatsen, Zimmermann verklaarde dat het

---

[1]) Vergel. Hesse S. 276 Note 1.

[2]) Tregelles (Can. Mur. p. 4) meent dat Muratori, omdat hij Cajus voor den schrijver hield, ook het gevoelen moet toegedaan geweest zijn, dat «some of the mistakes in the Ambrosian copy are those of a translator.» Het is niet recht duidelijk, hoe men zulk een gevoelen kan koesteren, daar Ambrosius toch in het *Latijn* schreef.

in de 4e eeuw was geschreven [1]), terwijl Hug het niet eerder kon plaatsen dan in het begin der 3e eeuw [2]); maar bij deze mannen is het gebleven, daar de verschillende gissingen omtrent den ouderdom van ons gedenkstuk zich allen bewegen tusschen de jaren 160 en 200, sommigen zeer dicht bij 't eerste, anderen tot bijna op het tweede jaartal. Ook hierin stemt men overeen, dat, hoe ouder het fragment is, des te hooger zijne waarde stijgt voor de geschiedenis van den Kanon des N. Testaments.

Bij het onderzoek naar den ouderdom van ons document moet men uitgaan van hetgeen in R. 73 vv. gezegd wordt aangaande de vervaardiging van den «Pastor» van Hermas. Wij lezen aldaar: «*pastorem vero nuperrime temporibus nostris in urbe Roma Herma conscripsit sedente cathedra urbis Romae ecclesiae Pio episcopo fratre ejus.*» Het komt hier aan op de juiste opvatting der woorden *nuperrime temporibus nostris* in verband met het bericht aangaande den Romeinschen bisschop Pius, waarover men nog niet tot de gewenschte overeenstemming gekomen is. Deze Pius, die de *eerste* van dien naam is [3]), bekleedde het episcopaat te Rome volgens Lipsius van 139 tot 155, volgens Petavius [4]) van 141 tot 151, volgens de meesten van 142 tot 157. Uit de aangehaalde woorden van ons fragment blijkt duidelijk, dat de schrijver dat episcopaat van Pius, en dus ook het ontstaan van den Pastor van Hermas, voorstelt als te hebben plaats gehad vóórdat hij die woorden schreef [5]). Toch

---

[1]) Zijne bewering is voldoende weêrlegd door Credner, zur Gesch. des Kan. S. 92 ff.

[2]) Loman (Bijdr. ter verded. enz. 1865 bl. 12 vv.) en Duker en van Manen, Oud-Christel. letterkunde, 1e deel (1871) bl. 287, twijfelen tusschen het eind der tweede en het begin der derde eeuw. In het «Theol. Tijdschr.» van 1874, bl. 371, neemt Loman aan dat het ± 190 vervaardigd is.

[3]) Pius II toch leefde eerst in de vijftiende eeuw en was paus van 1458 tot 1464.

[4]) Rationarium temporum, 1745, Tom. II pag. 131.

[5]) Ten onrechte meende Credner (Zur Gesch. des Kan. S. 83) dat de

was die tijd nog niet zóó lang verstreken, of hij kon daarvan melding maken als «*nuperrime temporibus nostris.*» Wij hebben hier niet de kwestie uit te maken, of het *mogelijk* is — wat door sommigen ontkend wordt — dat de «Pastor» eerst onder Pius I vervaardigd werd, daar het antwoord op die vraag geen invloed kan uitoefenen op de bepaling van den ouderdom van ons fragment. Hier is alleen sprake van de dagen, toen Pius den bisschoppelijken zetel te Rome bekleedde, en dan kunnen de geciteerde woorden op ons geen anderen indruk maken, dan dat die regeering van Pius nog slechts vóór korten tijd, hoogstens een twintigtal jaren, geëindigd was. Stond er alleen «*temporibus nostris*», dan zou het gevoelen van Hilgenfeld [1]) e. a. algemeenen bijval kunnen vinden, dat de schrijver deze woorden bezigt «freilich nur im Gegensatz gegen die Zeit der Apostel, so dass man ziemlich bis an das Ende des zweiten Jahrhunderts herabgehen darf.» Maar deze tijdsbepaling wordt weêrsproken door het woordje «*nuperrime*», dat bijgevoegd is, en hetwelk men niet mag over het hoofd zien. Terecht is reeds door Hesse [2]) opgemerkt, dat de bepaling *temporibus nostris* volkomen toereikend ware geweest, indien de schrijver haar alleen had willen gebruiken in tegenstelling met de tijden der Apostelen en Profeten, waarvan hij R. 78—80 spreekt, maar dat nu de nadere bepaling *nuperrime* (nog wel in den superlativus!) niet zonder bedoeling kan geweest zijn.

Wat is nu echter de reden, dat men zich hierom niet veel bekommert, maar het fragment eenige tientallen jaren jonger wil doen zijn? Men meent in het stuk sporen te kunnen aantoonen, die op een lateren tijd wijzen. Hooren

---

nog ten tijde van Pius had kunnen leven. De laatsten woorden weêrspreken deze meening.

[1]) ZS. für wiss. Theol. 1872 S. 575; vergel. Volkmar bij Credner bl. 209; Zahn, a. a. O. S. 145.

[2]) A. a. O. S. 40, 41.

wij Volkmar [1]): «De ijver, waarmede de Katafrygische Profetiën kortaf worden verworpen, met verwijzing naar de Rom. gemeente als het hoofd der Katholieke Kerk, moet in denzelfden tijd vallen, als het eerste energieke optreden van het Rom. episcopaat tegenover de dweepende rustverstoorders. Zulk een energie, die zelfs tot excommunicatie durft overgaan, vinden wij eerst na Victor (c. 190—200) volgens getuigenis van Tert. adv. Prax. c. 1: *[Romanus episcopus] prophetiam expulit, Paracletum fugavit.* Eleutherus was voornemens, om zich krachtig tegen de verstoring der orde te verzetten, en werd alleen weerhouden door zijne sympathie voor de vroomheid, die hij in zijne provincie aantrof *[Euseb.* H. E. 3. 3. 4.).» Reeds terstond moeten wij opmerken, dat in de aangehaalde plaats van Tertullianus niet *Romanus episcopus,* maar *Praxeas* het subject is van de volgende verba, en dat Tertullianus deze handelwijze, in verband met hetgeen daaruit voortvloeide, beschouwde als *negotia diaboli* [2]). Vervolgens is het twijfelachtig, van welken bisschop van Rome (Eleutherus of Victor) hier verhaald wordt, dat hij door *Praxeas'* beschuldigingen er toe gebracht werd de pogingen ter verzoening met de Montanisten te staken en krachtdadig tegen hen op te treden; was dit Eleutherus, wat velen waarschijnlijk achten [3]), dan heeft dat «energieke optreden» plaats gehad tusschen de jaren 170 en 185, wellicht reeds in het begin van Eleutherus' episcopaat, en dan zouden anderen, dus ook onze fragmentist (sit venia verbo!) op dezelfde wijze hun oordeel spoedig daarna hebben kunnen uitspreken. En eindelijk, wat hier alles afdoet, berust de geheele redeneering van Volkmar

---

[1]) Bij Credner, bl. 441.

[2]) De geheele zin luidt aldus: «Ita duo negotia diaboli Praxeas Romae procuravit, prophetiam expulit et haeresem intulit, paracletum fugavit et patrem crucifixit.»

[3]) Zoo o. a. Neander, Antignosticus, S. 486; vergel. zijne «Gesch. der Chr. kerk.» II, 218, 232.

op de ongegronde meening, dat ons fragment bepaaldelijk met het doel zou geschreven zijn, om de *Montanisten* te bestrijden. Bovendien, als men opmerkt, dat Praxeas aan zijne vijandige handelwijze te meer kracht bijzette, door zich te beroepen op de autoriteit der voorgangers van den bisschop, dan moet men hieruit besluiten, dat reeds die voorgangers niet gunstig voor de *Montanisten* gezind waren, en dus ook onder hen een tegenspraak tegen die sekte zich kon openbaren, als Volkmar wil, dat in dit fragment gevonden wordt. — Dezelfde reden als deze geleerde voor zijn gevoelen heeft, weêrhoudt ook Loman [1]) zijn meening op te geven dat ons fragment in de eerste jaren van Victor, dus omstreeks 190, vervaardigd is. Hij zou niet ongenegen zijn met Hesse eenige jaren hooger op te klimmen, ware het dat hij onder Victor's voorgangers een zóó gedecideerd oordeel over Montanus en zijn aanhang wist te plaatsen. Hij blijft dus met Hilgenfeld van gevoelen, dat het stuk na 175 moet geschreven zijn. Hij kon zich echter toen voor zijn late dagteekening niet meer op dien hoogleeraar beroepen, daar hem (zie bl. 370) reeds de repliek van dezen op Hesse's geschrift bekend geworden was. Hilgenfeld had vroeger [2]) den oorsprong van het fragment later gesteld, omdat hij van oordeel was dat het een polemisch karakter droeg, echter niet, zooals Volkmar meende, tegen de *Montanisten*, maar tegen de *Marcioniten*. Wij stellen ons voor, al die pogingen om ons fragment polemisch te doen schijnen, later als onhoudbaar aan 't licht te doen treden. Al houdt Hilgenfeld, ook in 1872 en 1874, vast aan bovengenoemd gevoelen, hij laat het niet meer van zulk een invloed blijven op de bepaling van den datum van ons geschrift, en komt in de laatste verhandeling (S. 215) zeer

---

[1]) Theol. Tijdschr. 1874, bl. 371.

[2]) Kanon und Kritik des N. T. 1863, S. 39.

dicht bij Hesse, als hij, naar aanleiding van het door dezen verdedigd gevoelen, zegt: «die Abfassungszeit kann ich mir wohl gefallen lassen, wenn sie auch vielleicht noch etwas zu früh ist.»

Van een anderen aard was de meening van Volkmar (t. a. p.), dat ons fragment ook dáárom in het laatste decennium der 2e eeuw moest geplaatst worden, omdat in R. 10 de naam *episcopi* aan de apostelen gegeven wordt, en bovendien verklaard wordt dat het episcopaat door Christus zelven tegelijk met het apostolaat is ingesteld. Dit kan, volgens hem, eerst verwacht worden geruimen tijd na den brief van Polycarpus, daar deze nog niet eens een bizonderen *clerus episcopi* kent, maar slechts πρεσβυτέρους ἐπισκοποῦντας (Ep. Polyc. c. 6. vgl. het opschrift). Hoe Volkmar komt tot de bewering, dat volgens ons document Christus zelf het episcopaat tegelijk met het apostolaat zou ingesteld hebben, is onbegrijpelijk, daar het uit niets blijkt; en wat het besluit aangaat, dat hij uit R. 10 trekt, zoo is het ten eerste nog de vraag, of hier niet *apostolis* (aps) moet gelezen worden, en vervolgens behoeft het geen bezwaar op te leveren, daar reeds vroeg de apostelen *bisschoppen* genoemd zijn, o. a. bij Clem. Alexandrinus.[1]) Ook het beroep op Polycarpus baat niet, daar in de aangehaalde plaats sprake is niet van de apostelen, maar van de presbyters, die nog van de episcopi te onderscheiden zijn.

Uit het bovenstaande blijkt, dat ook wij ons verzetten tegen de overdrevene pogingen ter verjonging, en ons fragment hooger op plaatsen. Reuss[2]) blijft staan bij het jaar 180, Laurent (S. 198) gaat terug tot het jaar 160, wat o. i. te vroeg is; wij meenen met Hesse tusschen die beide jaartallen te moeten blijven, en wellicht nog iets

---

[1]) Zie Schaff, Gesch. der apostol. kerk, bl. 398; vergel. Rothe, Anfänge der Chr. Kirche u. s. w. 1839 I, S. 264 ff.

[2]) Gesch. der H. Schriften N. T. 5e Ausg. 1874, § 310 a. E.

hooger dan hij op te klimmen. Hesse meent (S. 56) dat de schrijver «in der zweiten Hälfte (im dritten Viertel?) des zweiten Jahrhunderts» geleefd heeft, terwijl hij het stuk houdt voor «vorirenäisch, vorklementinisch, vortertullianisch» (S. 47). Op verschillende gronden steunt, volgens hem, dit gevoelen, n. l. dat de orde, waarin de Paulinische brieven opgenoemd worden (R. 50—54), niet zoo geregeld is als bij Tertullianus en Irenaeus (S. 188), zoo ook de orde der pastoraal-brieven (S. 194), dat de Hebreër-brief nog niet vermeld wordt (S. 221), dat de Apocalypse van Petrus hier nog erkend wordt (S. 260) enz. Wij kennen aan deze argumenten niet even groote, aan sommigen in het geheel geene waarde toe, en stellen ze evenmin hoog als het hoofdbewijs, dat Hesse ontleent aan de omstandigheid, dat de terminologie *vetus et novum testamentum* nog ontbreekt, terwijl, zooals bekend is, die benaming bij Tertullianus voorkomt, en sedert hem als geijkte term aangenomen is. Reeds Credner[1]) maakte tegenover Zimmermann er opmerkzaam op, dat het als echt erkennen van het eene of andere geschrift en het opnemen daarvan in het kerkelijk gebruik hier nog omschreven wordt met termen als: «*in honore ecclesiae catholicae (sunt)*, *in catholicam ecclesiam recipi*» enz. Na hetgeen door Zahn (a. a. O. S. 145) hierop geantwoord is, dat n. l. ook Irenaeus, en, zoover hem bekend is, ook Hippolytus en Cyprianus die uitdrukking niet gebruiken, en Augustinus slechts schoorvoetend, meenen wij aan *dit* argument niet veel kracht te moeten toekennen. Hesse voegt er nog bij, dat de twee deelen van het N. T., die in ons fragment factisch onderscheiden worden, nog niet worden aangeduid met de benaming εὐαγγέλιον καὶ ἀπόστολος (dit had ook bezwaarlijk kunnen geschieden, daar het fragment in het *Latijn* geschreven is), of met *Evan-*

[1]) Zur Gesch. des Kanons S. 92 f.

gelicum et apostolicum [1]). Op grond van dit alles komt hij tot de onbepaalde aanduiding, zooals wij reeds zagen, van ongeveer het jaar 175; enkele minder beduidende argumenten laten wij onvermeld.

Langs een geheel anderen, en van alle andere onderzoekingen zeer afwijkenden weg komt Ad. Harnack (S. 461 f.) tot hetzelfde resultaat, n. l. tot de periode tusschen 170 (175) en 180, «zur Zeit des römischen Bischofs Soter oder Eleutherus, als die montanistischen Händel in der Gemeinde brennende waren und die Kirche noch keine ganz feste Stellung zu denselben eingenommen hatte»; hij gaat uit van de meening, in de twee genoemde verhandelingen uitvoerig uiteengezet, dat ons fragment, vooral het laatste gedeelte, inzonderheid tegen het «Diatessaron» van Tatianus gericht is. Wij meenen dit gevoelen te moeten bestrijden, maar daar dit eerst later meer opzettelijk kan plaats hebben en de uiteenzetting van Harnack's gevoelen hier te veel ruimte zou innemen, zij enkel het resultaat vermeld, waartoe hij kwam betrekkelijk den ouderdom van dit geschrift. — Zooals wij reeds zeiden, meenen wij wegens de samenvoeging van *nuperrime* en *temporibus nostris* het fragment iets vroeger dan Hesse te moeten plaatsen, en dus met van Gilse (pag. 23) te mogen zeggen: «auctor, qui de Herma testatur: *nuperrime temporibus nostris* Hermas Pastorem conscripsit, vix maiori quam viginti annorum spatio ab eo remotus esse potuit. Patet igitur ex hac computatione, annum fore CLXX post Christum natum, tempus fuisse, quo fragmenti auctor scripsit».

---

[1]) Dit bedenkende had Hesse ook niet de hoofdverdeeling van zijne monographie (*Das Evangelikum* en *Das Apostolikum*) mogen gronden op een onderscheiding, die in het fragment, dat hij behandelt, niet voorkomt.

§ 3. *De schrijver, van wien het fragment afkomstig is.*

Daar het fragment, zooals wij zagen, in het Latijn geschreven is, ligt het voor de hand, dat zijn oorsprong moet gezocht worden in het Westen, in de Latijnsche kerk. Dit is dan ook door allen erkend, die met ons de Latijnsche grondtaal vasthouden, maar men week onderling af in de nadere bepaling; terwijl toch de meesten oordeelden dat het opgesteld is in Rome of althans in Italië, waren sommigen van gevoelen, dat de schrijver gezocht moest worden in Noord-Africa, hetzelfde land, waar Tertullianus zijne werken schreef. Het is met name Credner, die dit laatste gevoelen voorstond en op verschillende gronden trachtte te bouwen [1]). De reden, die hem hiertoe voornamelijk drong, was de barbaarsche taal, waarin het geschreven is. Wij merkten het reeds op, dat deze in vele opzichten afwijkt van het gewone Latijn, vooral wat de verwisseling van letters aangaat, als ook in de constructie der zinnen. Het komt Credner voor, dat vooral sommige abstracte uitdrukkingen ons wijzen op den Africaanschen oorsprong, zooals «*ex opinione*» (R. 6), «*juris studiosus*» (R. 4); voor het laatste vergelijkt hij Tertull. de pallio c. 15: «*quadrata justitia palliі*», en hij meent dat dit gebruik der woorden *jus* en *justitia* een toenadering verraadt tot de semitische en punische taal. Zoo gaat hij voort, en meent dat vooral de uitdrukking «*correptio*» (R. 55) een bewijs is voor de stelling, die hij verdedigt; dit woord toch, dat aan velen aanstoot gegeven heeft en sommigen (o. a. van Gilse) geleid tot de verandering in *correctio*, is voor dit geval bij de Africanen een staande uitdrukking, terwijl daarenboven ook de Africaan Augustinus één zijner werken betitelde: «de correptione et gratia». Op

---

[1]) Gesch. van den Kanon des N. Testaments, bl. 209—211.

de vraag, hoe dit geschrift, zoo het in Africa vervaardigd is, later is terecht gekomen in het klooster *Bobbio* bij Pavia, antwoordt Credner, dat hetzij tijdens de vervolgingen door de Vandalen (5e eeuw), hetzij bij den voortgang van den Islam (7e eeuw), toen vele Christenen uit Africa naar Europa gingen, ook dit geschrift kan medegenomen, en zoo na verloop van tijd in handen gekomen zijn van de monniken uit het genoemde klooster.

Het moet erkend worden, dat ons fragment groote overeenkomst vertoont met Tertullianus; wij voerden dit zelfs aan onder de krachtige bewijzen voor het oorspronkelijk Latijn; maar het is nog zeer de vraag, of dit voldoende is om de meening van Credner te bevestigen. Van dat Africaansche Latijn toch is ons te weinig bekend, dan dat men er reeds een eenigszins gevestigd oordeel over zou kunnen vellen; daarenboven waren zij, die er zich van bedienden, zeer ongelijk in hunne wijze van uitdrukken, zoodat de geschriften van denzelfden schrijver een zeer verschillend karakter vertoonen, al naar gelang van het onderwerp dat zij behandelden en de personen voor wie zij schreven. Zoo is het met de geschriften van Tertullianus, Arnobius, Apicius e. a. [1]). Daarbij moet men bedenken, dat de taal, welke te Rome zelve gesproken werd in het laatste gedeelte der 2e eeuw, niet meer het schoone Latijn uit de gouden eeuw der Romeinsche literatuur was, maar veelszins verbasterd door de vele vreemde volksstammen, die te Rome hunne vertegenwoordigers hadden. Het gevoelen van Credner dus, hierboven genoemd, is wel niet zonder eenigen, maar toch zonder voldoenden grond.

Toch zouden wij ons niet zoo beslist verzetten tegen een Africaanschen oorsprong, indien er geene andere redenen

---

[1]) Zie G. Bernhardy, Grundriss der römischen Literatur, 3e Bearb. 1857, S. 306 f.

waren, die ons dringen tot de aanname, dat de schrijver te Rome of in de nabijheid dier stad woonde. Wat wij gaan zeggen, is reeds door meer dan één gezegd; en niet velen zijn er geweest, die op dezen weg Credner volgden. Dat de schrijver R. 38, 39 Rome enkel als de *urbs* aanduidt, zoodat het voor ieder duidelijk moest zijn welke stad hij bedoelde; dat hij R. 37—39 bizonderen nadruk schijnt te leggen op de laatste lotgevallen van de beide hoofdapostelen, Petrus en Paulus; dat hij van oordeel is dat de «Pastor» juist dáárom behoort (*oportet*) gelezen te worden, hoewel niet als kanoniek erkend, omdat Hermas hem schreef, terwijl zijn *broeder* Pius den Romeinschen bisschopsstoel bekleedde, — deze bewijzen zijn even dikwijls herhaald, als ze volkomen afdoende zijn om de meening te staven, dat de schrijver groote voorliefde toont en dus schijnt te bezitten voor de hoofdstad der Westersche kerk, en wel omdat ze de plaats zijner woning was. Deze gronden, welke ook Hesse (S. 49—51) noemt, worden door hem nog vermeerderd met de opmerking, dat de schrijver zich nadrukkelijk verzet tegen de kettersche literatuur, aan welke men vooral in Rome ingang zocht te verschaffen, en waartegen men vooral in die stad moest opkomen ook in geschriften, ook door vaststelling van de Schriften, welke in de heilige verzameling mochten opgenomen worden. Wij voor ons kunnen in dit laatste niet dat bewijs zien, dat Hesse er aan schijnt te willen ontleenen. De invloed der ketters, aan het eind van ons fragment genoemd, strekte zich te ver uit, dan dat men niet ook in andere streken aanleiding kan gevonden hebben om hen te bestrijden [1]).

Zijn wij alzoo op het spoor der woonplaats van onzen schrijver, de vraag doet zich dan aan ons voor, of wij niet

[1]) Zahn (S. 146) blijft liever met Wieseler even buiten Rome, en haalt daarvoor onderscheidene argumenten aan, welke echter o. i. niet geheel bevredigend zijn.

verder kunnen gaan, en tot zekerheid kunnen komen ook aangaande den naam, dien hij droeg. Vele gissingen zijn hieromtrent gedaan, waarvan sommige getuigen van de groote bevooroordeeldheid van hen, die ze voordroegen. Simon de Magistris, dien wij reeds noemden, nam aan dat Papias van Hiërapolis, Bunsen, dat Hegesippus de schrijver zou zijn; volgens den laatsten geleerde zou dan ons fragment een stuk zijn van het 5e boek der Ὑπομνήματα van Hegesippus, en zou dit geschrift later door Hippolytus in de Latijnsche taal zijn overgebracht. Maar beide deze gevoelens, (welke reeds weêrlegd worden dáárdoor, dat dan Eusebius, die met de literatuur van dezen aard zóó goed bekend was, ook met hetgeen door Papias of Hegesippus geleverd was, van dit geschrift allerminst had kunnen zwijgen,) kunnen ook dáárom onze goedkeuring niet wegdragen, omdat zij in lijnrechten strijd zijn met ons oordeel over de taal en het vaderland van ons document. Wij zijn nu eenmaal te Rome en moeten daar ook blijven, zoolang men ons niet met geweld vandaar verdrijft. Dit gevaar heeft men althans niet te duchten, wanneer men den naam van Cajus, den Romeinschen presbyter, aanneemt als dien van den schrijver, naar wiens naam men gist. Reeds Muratori noemde hem, ook Freindaller (1803), zooals blijkt uit den titel der verhandeling, waarin hij zijne meening over ons fragment uiteenzette, en meerderen volgden hem hierin, hoewel niet velen. In den lateren tijd is het vooral Volkmar, die deze meening weder heeft voorgestaan [1]), hoewel hij niet veel argumenten er voor aanvoert. — Wat men dikwijls tegen het auteurschap van Cajus heeft ingebracht, dat n.l. van hem zou verwacht zijn dat hij een geschrift van deze soort in het Grieksch zou geschreven hebben, is geheel ongegrond; maar van meer gewicht is het bewijs, hetwelk men ontleent

[1]) Bij Credner, bl. 440, 441.

aan Eusebius (H. E. III, 28), waar een gezegde van Cajus aangaande Cerinthus wordt vermeld: *ἀλλὰ καὶ Κήρινθος ὁ δι' ἀποκαλύψεων, ὡς ὑπὸ ἀποστόλου μεγάλου γεγραμμένων, τερατολογίας ἡμῖν ὡς δι' ἀγγέλων αὐτῷ δεδειγμένας ψευδόμενος, ἐπεισάγει λέγων κ. τ. λ.* Wel is de bedoeling dezer woorden niet geheel duidelijk, omdat er te onbepaald gesproken wordt, maar het meest ligt toch voor de hand de opvatting, dat Cajus hier de Apocalypse van Johannes of die van Petrus[1]) verwerpt, terwijl Cerinthus ze uitgaf voor geschriften van een *μέγας ἀπόστολος*. Volkmar noemt deze verklaring een «traditioneele fictie», maar ons wil het nog niet aldus voorkomen. Nu blijkt uit ons fragment (R. 71—73), dat de schrijver de Apocalypse zoowel van Johannes als van Petrus aannam, zoodat hij niet dezelfde kan zijn als hij, die volgens het bericht van Eusebius polemiseert tegen Cerinthus. — Maar ook al moest de genoemde plaats zóó verklaard worden, als door Volkmar gedaan wordt, dan bleek daaruit nog niet, dat Cajus de beide Apocalypsen wèl aannam, daar de zaak dan in het midden gelaten wordt, en allerminst zou men er de gevolgtrekking uit mogen halen, dat, omdat Cajus en de schrijver van ons fragment dan in dit opzicht met elkander zouden overeenstemmen, die beide personen identisch zouden zijn, want dit kon natuurlijk geene meening zijn, die door één man werd voorgestaan, maar het moest het algemeen aangenomen gevoelen, het gevoelen der kerk wezen.

Maar daar is nog meer, dat ons aan den Presbyter te Rome de eer doet ontzeggen de schrijver te zijn. Wij willen niet herhalen, wat door sommigen beweerd is, dat de lichtgeloovige, ongeleerde, onkritische man, wiens sententiën wij in ons fragment vóór ons zien, onmogelijk Cajus kan zijn, die door Eusebius (H. E. VI, 20) een *ἀνὴρ λογιώτατος*

[1]) Het laatste is het gevoelen van Credner, t. a. p. bl. 329.

genoemd wordt, daar wij niet geheel instemmen met het ongunstig oordeel, over onzen schrijver uitgesproken. Maar van meer gewicht is voor ons het verschil van tijd, dat te groot is, dan dat Cajus de man zou kunnen zijn, dien wij zoeken. Hij toch is het meest bekend door zijn dispuut, dat hij gevoerd heeft met den Montanist Proclus, en hetwelk, volgens het getuigenis van Eusebius (H. E. II, 25) en Hieronymus (de script. ecclesiasticis c. 60), heeft plaats gehad te Rome onder bisschop Zephyrinus, dus niet vóór 196 of 197, terwijl zijn bloeitijd valt in denzelfden tijd als die van Tertullianus (c. 190—220). Is nu ons fragment, zooals wij aannamen, geschreven omstreeks 170, dan ligt voor de hand, dat de tijd, waarin hij als schrijver bekend stond, wel wat al te lang, en vooral de leeftijd dan te jeugdig zou zijn, waarin hij kon optreden als tolk van het oordeel der Katholieke kerk aangaande het al of niet opnemen van de verschillende Schriften.

In 1873 kon Hesse nog schrijven (S. 51): «Mit weiteren Versuchen in dieser Richtung sind wir glücklicherweise verschont geblieben; schon der hier aufgewendete Scharfsinn ist vergeudet». Zóó gelukkig zijn wij niet. In 1874 toch beproefde Harnack nog een poging, om een gissing te wagen naar den naam van den schrijver. Ook hierbij gaat hij uit van de opvatting van het slot des fragments, waarop wij reeds bij de bepaling van den ouderdom van ons document zinspeelden, maar die eerst later kan besproken worden. Langs dien weg komt hij tot de voor hem zeer waarschijnlijke slotsom, dat onze schrijver de door Eusebius (H. E. V, 13) vermelde Rhodon zal zijn, die vooral tegen Tatianus heeft gepolemiseerd. Maar ook deze, het vloeit uit het reeds gezegde voort, kan onze man niet zijn.

Zóó zijn wij dan nog niet veel verder gevorderd, zal misschien deze of gene zeggen; het doel van onzen tocht was naar den schrijver te zoeken, en wij keeren terug zonder hem gevonden te hebben, en met geringe hoop van hem

onder zoovelen in die groote wereldstad, die komen en gaan, ooit te zullen vinden. Dit behoeft ook niet; hoelang men zoekt, de moeite zal steeds vergeefsch zijn; men kan het niet verder brengen dan tot de vraag: «Kan deze of die misschien de man zijn, dien wij zoeken?» Men kan dan argumenten verzamelen, zooveel men wil; met de hulpbronnen, welke wij bezitten, kan men slechts komen tot een waarschijnlijkheid, niet tot zekerheid. — Maar dit behoeft niet te verontrusten noch te bedroeven; het is ons niet te doen om met zekerheid den naam van den schrijver te leeren kennen, maar reeds genoeg is het, nu wij overtuigd zijn, dat we hier een geschrift, althans een deel er van, vóór ons hebben, dat uit het middelpunt der Westersche kerk, uit Rome of uit de nabijheid daarvan, afkomstig is, en een getuigenis is, waaraan die kerk zelve haar zegel kon hechten.

HOOFDSTUK III.

VERKLARING VAN HET FRAGMENT VAN MURATORI.

§ 1. *Kritiek van den tekst en interpretatie.*

Het is een vrij algemeen heerschend gevoelen, dat ons fragment zeer corrupt, en het op vele plaatsen niet gemakkelijk is de oorspronkelijke lezing te vinden. Toch zijn er in den loop der tijden ook stemmen vernomen, die het tegendeel beweerden. Gelijk wij reeds meer dan ééns ons tegen de eene of andere meening van Volkmar hebben verzet, zóó ook hier. Hij toch trad op met de stelling, dat het fragment, in plaats van zeer corrupt, zeer goed bewaard was, ja, dat het schier als een ideaal van een HS. mocht beschouwd worden. Aldus liet hij zich hooren [1]): «Het HS. is zóó weinig corrupt, dat men het veeleer tot de meest ongeschondene kan rekenen. Het is nog veel beter dan Credner trachtte aan te toonen [2]) in tegenspraak met de

[1]) Bij Credner, bl. 417.

[2]) Op bl. 183 vv. zocht hij de oorzaak der vele fouten niet zoozeer in de onwetendheid der afschrijvers, als in hunne eigenaardige uitspraak van het Latijn enz. Tregelles, p. 6 note *e*, refereerde het gevoelen van Credner geheel verkeerd, daar, wat hij als 't gevoelen van dezen aanhaalt, juist is wat hij ontkent.

gewone conjecturen. De schrijf- en spreekwijze der achtste en negende eeuw in het algemeen, en de Iersch-Engelsche uitspraak der monniken van Columbanus in het bizonder moet men buiten rekening laten. Bovendien komt het eigenaardige Latijn van den schrijver zelven in aanmerking, n. l. het oudere Romeinsch of de *lingua volgata*, die in de provinciën zooals Afrika ook schrijftaal was. Het MS. geeft ons dus een van de trouwst bewaarde documenten der *Volgata* door het medium der middeleeuwsche en meer bepaald Engelsche uitspraak tot ons gekomen, terwijl de weinige wezenlijke schrijffouten in het MS. van zelf overal duidelijk zijn.» Indien de omstandigheden, welke Volkmar buiten rekening wil laten, werkelijk buiten rekening mochten gelaten worden, en niet haren storenden invloed op den tekst hadden uitgeoefend, zou men met dien geleerde kunnen instemmen in de meening, dat ons fragment zeer correct is; maar daar die achteloosheid nu eenvoudig niet geoorloofd is, en men den rechten tekst slechts door vele emendatiën verkrijgen kan, mag men Volkmar's gevoelen niet deelen, maar moet men het bestrijden. Daar komt bij, dat de «wezenlijke schrijffouten», waarvan hij ten laatste spreekt, noch weinig in getal, noch van zelf duidelijk zijn. Ware dit het geval, dan zou onverklaarbaar zijn hoe zoovele mannen met een onbeneveld hoofd en een helderen blik zoo dikwijls te vergeefs gezocht hebben naar de bedoeling van den schrijver op meer dan ééne plaats, en onderling in de verklaring er van zoo veel van elkander verschilden. Dit kan in niets anders zijn grond hebben dan dáárin, dat de tekst veelal zeer bedorven is. De oorzaak hiervan is grootendeels gelegen in het meermalen herhaalde overschrijven van den tekst door mannen, die òf niet veel begrip hadden van hetgeen zij overschreven, òf door de langdurige gewoonte daarin eenigzins nalatig geworden waren.

Uit het boven medegedeelde blijkt, dat Volkmar geen voorstander kon zijn van conjecturen naar de oorspronkelijke

lezing. Anderen gingen den tegenovergestelden weg op en dreven hun zucht naar gissingen te ver, terwijl meer dan één daarbij geleid werd door de begeerte om wat de schrijver niet had willen zeggen hem in den mond te leggen door verandering van het eene of andere woord, of door het aannemen van hiaten, waar de zin doorloopend was. — Zoowel het eene als het andere uiterste moet vermeden worden; er moeten somtijds gissingen worden gewaagd, maar ook hierin moet men maat houden.

Hierop ons grondende en de vrees voor gissingen afleggende, gaan wij het fragment zin voor zin na; soms zelfs zal het noodig zijn aan de verklaring van een enkel woord of van een paar worden enkele bladzijden te wijden, wanneer n. l. de zin daarvan zeer duister is. Maar vóórdat wij ons hiertoe begeven, willen wij nog een enkele opmerking maken, welke wij bij niemand anders aangetroffen hebben. Voor wie het fragment een weining meer dan vluchtig beschouwt, is het duidelijk dat, hoewel de drie pagina's hetzelfde aantal regels bevatten, ze toch dáárin van elkander verschillen, dat op de tweede bladzijde de letters dichter op elkander geschreven zijn, vooral op het eerste gedeelte van die bladzijde. Ook in een ander opzicht is er verschil op te merken. Terwijl n. l. het woord *ecclesia* eerst met twee *c*'s geschreven is (R. 50, 56, 58), komt het daarna geregeld met slechts ééne *c* voor (R. 61, 62, 66, 73, 76, 78). Wij mogen hierop wel niet te sterk drukken, maar geheel onopgemerkt mag het niet voorbijgegaan worden, omdat de verschillende schrijfwijze te regelmatig is. Op ons wil het den indruk maken, dat het stuk, zooals het vóór ons ligt, niet van ééne hand afkomstig is, maar dat verschillende personen daaraan bezig geweest zijn, en wel zóó, dat pag. 2 ongeveer tot R. 60 geschreven is door een ander dan die pag. 1 schreef, en hetgeen op R. 60 volgt, òf door den eersten schrijver voortgezet is, òf weder door een derde geschreven, terwijl de verschillende afschrijvers mannen waren, die een uiteenloo-

pende uitspraak van het Latijn hadden. Deze opmerking maakten wij, omdat wij een literarisch product vóór ons hebben, waarvan elke bizonderheid moet worden nagegaan, en niet omdat wij het vermelde verschijnsel eenigen invloed toekennen op ons oordeel over de waarde of ook over den oorsprong van ons fragment.

Dat ons fragment abrupt aanvangt, en het begin er van verloren gegaan is, is voor iedereen duidelijk en zal wel niemand ontkennen. Toch laat zich uit hetgeen bewaard is met vrij groote waarschijnlijkheid opmaken, wat er oorspronkelijk gestaan heeft, althans het hoofddenkbeeld, dat de schrijver ontwikkeld heeft. Wordt toch in R. 2 het Evangelie van *Lucas* het *derde* en in R. 9 het Evangelie van *Johannes* het *vierde* Evangelie genoemd, dan ligt voor de hand, dat de auteur in het voorgaande gesproken heeft van de Evangeliën van *Mattheus* en van *Marcus*, en wel zeer waarschijnlijk in deze orde, daar men doorgaans eerst *Mattheus*, dan *Marcus* noemde, al ontbreekt van het omgekeerde het voorbeeld niet [1]). Wat in R. 1 gezegd wordt: «*quibus tamen interfuit et ita posuit*», mogen we dus zonder bedenken beschouwen als het slot van een oordeel des schrijvers over het Evangelie van *Marcus*. Omtrent de juiste verklaring dier woorden heeft men zich in allerlei gissingen verdiept, waarvan sommigen zeer vernuftig zijn, maar de meeste hare veroordeeling in zich zelve dragen. Toch schijnen die woorden ons niet zeer duister toe, mits men slechts wèl in het oog houde 1°. dat het subject van

---

[1]) In een codex te Turin, evenals ons fragment uit 't klooster *Bobbio* afkomstig, in 1837 door Fleck, in 1847 door Tischendorf uitgegeven, komen eerst ± 9 capita van Marcus, daarna ± 16 capita van Mattheus voor; zie Tischendorf, N. T. graece Ed. VII, Prolegom. p. LXXI, CCXLIV.

interfuit en *posuit* niet noodzakelijk hetzelfde behoeft te zijn; 2°. dat het woordje *tamen* in het begin voldoende verklaard moet worden. Houden wij ons aan het eerste, dan moeten wij het gevoelen aannemen van hen, die als subject van *interfuit Petrus* den Apostel beschouwen, daar op die wijze de onduidelijkheid verdwijnt. Wij hebben hierbij het oog op Hilgenfeld, zooals hij zich in zijne laatste verhandelingen uitgelaten heeft (ZS. f. w. Th. 1874 S. 225; Einl. S. 100). Daar vat hij de bedoelde woorden in hun verband aldus op, dat er vooraf zal vermeld zijn, dat *Marcus*, evenmin als *Lucas* (vgl. *nec ipse* in R. 6), den Heer in carne gezien heeft, maar zijn bericht zal geput hebben uit mondelinge mededeelingen van Petrus, als wiens ἑρμηνευτής hij door de geheele oudheid beschouwd werd. Aan diens uitspraken hield hij zich «et ideo quae Petrus neque vidit neque audivit omisit, *quibus tamen* (Petrus) *interfuit, et ita posuit.*» Wij meenen in de hoofdzaak ons bij Hilgenfeld te moeten aansluiten, vooral ook dáárom, omdat het *tamen*, dat zooveel zwarigheid gebaard heeft, op die wijze behoorlijk tot zijn recht komt. Dit is niet het geval bij de verklaringen van Wieseler (Theol. Stud. und Krit. 1847, S. 834), Credner (Zur Gesch. des Kan., S. 77) en van Gilse, waarmede de opvatting van Loman (Theol. Tijdschr. 1874, bl. 395) in de hoofdzaak overeenstemt, hoewel deze geleerde zijne gissing als iets nieuws schijnt te beschouwen. Volgens deze allen heeft de schrijver willen zeggen, dat Marcus niet als ooggetuige schreef, maar weêrgaf wat hij van de woorden en daden des Heeren vernam door de mededeelingen van Petrus (hierin stemmen zij met Hilgenfeld overeen; niet alzoo in het nu volgende:) «waarbij hij (echter) tegenwoordig was en welke hij zóó te boek stelde, als hij ze gehoord had.» Het groote en onoverkomelijke bezwaar is hier, dat men niet recht te weten komt, waartoe *tamen* er bijgevoegd zou zijn, wat meer zegt, het is zelfs zeer hinderlijk. Dit woordje zal toch wel een tegenstelling moeten aangeven

van datgene, waarbij hetzij Marcus hetzij Petrus tegenwoordig en datgene, waarbij hij niet tegenwoordig geweest is, en van deze tegenstelling is bij de laatste verklaring zelfs geen spoor te vinden. — De noodzakelijkheid hiervan werd ingezien door Volkmar en Hesse, doch zij dwalen in een ander opzicht. De eerste meende [1]) dat er gestaan had: «Marcus non ipse vidit Dominum in carne, *aliquibus tamen interfuit et ita posuit.*» Hen, die mochten vragen, waaruit het dan blijkt, dat hij bij sommige gebeurtenissen aanwezig geweest was, wees hij naar Marc. 16 : 20; hij meende te mogen aannemen, dat ook M. er getuige van geweest was hoe «de apostelen overal predikten en de Heer medewrocht en het woord bevestigde.» Maar men ziet gemakkelijk in, dat de gevolgtrekking van den schrijver dan zeer gedrongen is en de woorden, welke hij gebruikt heeft, verre van juist zijn. Hesse (S. 63) zag dit in, en liet *quibus*, dat hij niet met V. in *aliquibus* veranderde, op het geheele «entschieden unächte» slot van het Evangelie (16 : 9—20) slaan. Marcus toch, zoo verklaarde hij, had niet den *Dominus in carne* gezien, maar wel den verheerlijkten Heer en zijne werkzaamheid door de uitgezonden jongeren; maar daar hij dit niet van een Apostel gehoord, maar zelf bijgewoond had, gaf hij het ook een daarmede overeenkomende plaats «*[et ita posuit]*» n.l. aan het slot van zijn verhaal. Ten eerste wordt hierbij, zoowel door Volkmar als door Hesse, aangenomen, dat Marcus bij hetgeen hij in dat deel verhaalt zelf tegenwoordig zal geweest zijn, althans volgens het oordeel van den schrijver van het fragment, en vervolgens is het niet duidelijk, welk verband er bestaat tusschen de tegenwoordigheid van Marcus bij hetgeen na 's Heeren dood voorviel, en de plaats, welke hij aan de mededeeling daar-

---

[1]) Bij Credner, bl. 430; vgl. ook Zahn, S. 147; Klostermann, Marcus S. 337 f.

van toekende.[1]) — Daar het ons onbekend en zelfs onwaarschijnlijk is, dat Marcus van het een of ander ooggetuige geweest is, blijft ons het gevoelen van Hilgenfeld, dat wij straks mededeelden, het meest aannemelijk: «M. vermeldde niet wat Petrus niet had bijgewoond, maar wat deze wel bijgewoond had, stelde hij zóó te boek, als hij 't van Petrus vernomen had.» Zoo ziet R. 1 natuurlijk op het *geheele* tweede Evangelie.

Reeds is gebleken, dat ook wij ons beroepen op *nec ipse* in R. 6, om te staven dat de auteur, wat hij daar van Lucas zegt, eveneens van Marcus zal gezegd hebben. — Hesse maakt uit «*post ascensum*» (R. 3) op, dat volgens den schrijver de eerste twee Evangelisten *ante ascensum* moeten hebben geschreven, ook Marcus wat betreft de beschrijving van den *Dominus in carne;* ons komt het voor dat Hesse op die woorden te veel nadruk legt. — Wat het Evangelie van Mattheus aangaat, wij kunnen Volkmar (bl. 431) toegeven dat hij is aangeduid, even als Johannes (R. 9), als *unus ex discipulis*, en dat misschien daarbij vermeld geweest is, dat hij den Heer wel gezien had. Maar wij mogen de gissingen niet te ver drijven, waar het betreft mededeelingen, waarvan ons niets bewaard is. — De vraag, of een lijst der boeken des O. V. hieraan voorafgegaan is, meenen wij ontkennend te moeten beantwoorden, maar later breeder te moeten behandelen, waar wij spreken over den *inhoud* van ons fragment.

R. 2—8. Zooals wij reeds bij het begin van ons tweede hoofdstuk opmerkten, is R. 2 in het fragment met *roode* inkt geschreven, daar hiermede de bespreking van een nieuw onderwerp aanvangt. Hetzelfde is het geval, waar de schrijver in R. 9 over het Johannes-Evangelie begint te handelen; maar in het vervolg komt dit niet meer voor.

---

[1]) Verg. de wederlegging van Hesse door Zahn, S. 147 f.

Het valt spoedig in het oog, dat *secundo* en *eo* (R. 2 en 4) moeten veranderd worden in *secundum* en *eum*, en evenzoo *ad* in R. 8 een schrijffout is voor *a;* de overige lapsus linguae zijn duidelijk, of worden bij de nadere bespreking van deze perikope opgehelderd.

Het is niet noodig in R. 2 eenige verdere verandering aan te brengen, en *tertio* met velen in *tertium* te veranderen, daar de woorden, zooals ze ons overgeleverd zijn, een duidelijken zin opleveren. Men behoeft zelfs niet met Volkmar en Hesse aan te nemen, dat in den verloren geganen aanhef een *recipimus* gestaan heeft, waarvan ook hier nog *librum* object zou zijn. Wij hebben dezen regel te beschouwen als een louter opschrift, even als R. 9; een dergelijk opschrift zal dan gebezigd zijn, waar de schrijver ging handelen over het eerste en het tweede Evangelie; dus: «ten derde het Evangelieboek volgens Lucas», en evenzoo in R. 9: «ten vierde het Evangelieboek */quarto Evangelii librum/* van Johannes, één der discipelen.» [1]) Het bezwaar behoeft niet te wegen, dat alzoo de symmetrie tusschen beide regels verbroken is; die symmetrie bestaat toch niet, tenzij men de toevlucht neme tot zulk een stouten greep, als Hesse doet */quarto Evangelii librum secundum Johannem. Joh. ex discip./* Wij zijn geneigd tot de aanname, dat juist omdat R. 2 en 9 opschriften zijn en dit in het vervolg van het fragment niet meer voorkomt, deze twee regels en geene andere met roode inkt geschreven zijn, als om aan te duiden dat zij buiten het eigenlijk verband der rede staan.

Overgaande tot het eigenlijk oordeel des auteurs over het derde Evangelie, ontmoeten wij reeds terstond de uitdrukking «*iste medicus*»; wèl wordt *iste* veelal in minachtenden zin gebruikt, maar ook meermalen om een even te voren

---

[1]) Men kan den accusativus *librum* wellicht ook zóó verklaren, dat men er onder verstaat: «wat betreft het Ev. boek enz.» (quod attinet ad Ev. librum), wat bij 't onzuiver Latijn des schrijvers wel aan te nemen is.

genoemde of zeer bekende zaak (of persoon) aan te duiden. In allen gevalle had Loman geen recht om hierin een minachtende qualificatie te zien [1]), evenals in hetgeen in deze perikope nog meer over Lucas gezegd wordt, n. l. «*Dominum nec ipse vidit*» en «*prout assequi potuit.*» Het is niet duidelijk welk minachtend oordeel in dit alles uitgesproken wordt, tenzij zoo het schijnt aan hen, die, zooals Loman, in ons fragment, en met name in dit gedeelte, een polemiek zien tegen de Marcioniten, die het derde Evangelie zeer hoog en de Acta apostolorum zeer laag schatten. Tegen deze zal dan, zoo meent Loman, de waarde van dit Evangelie zoo veel mogelijk verminderd, en die van de Acta zeer op den voorgrond gesteld zijn. Noch van het een, noch van het ander kunnen wij duidelijke sporen vinden. *Iste medicus* is eenvoudig een bijvoeging zonder bepaalde bedoeling. — Dat XPI = *Christi* is, is duidelijk. — De volgende woorden, vooral «*quasi ut iuris studiosum secundum*», zijn een recht crux interpretum en hebben tot velerlei uiteenloopende gevoelens geleid. Men vroeg zichzelven af: als de schrijver Lucas den «*tweeden*» *iuris studiosus* noemt, wie is dan de *eerste?* en het antwoord op die vraag vond men niet spoedig of in het geheel niet. Zoo achtte C. W. Otto [2]), waar hij over ons fragment, en in het voorbijgaan over deze plaats handelde, het 't waarschijnlijkst, dat in het voorafgaande Marcus de *iur. stud. primus* zou genoemd zijn, maar wat de schrijver daarmede bedoeld zou hebben, werd niet duidelijk gemaakt. Credner [3]) identificeerde *jus* met *justum* (τὸ δίκαιον) of met *justitia*, en beriep zich op *Clem. Rom.* 1 Cor. 5 (de plaats, die zoo belangrijk is voor de kwestie, of Paulus tweemaal te Rome gevangen geweest is), waar het heet: διδάξας τὴν δικαιοσύνην, om te betoogen dat ook

[1]) Theol. Tijdschr. 1874, bl. 377, 395.
[2]) Die geschichtl. Verhältn. der Pastoral-Briefe, S. 151 ff.
[3]) Zur Gesch. des Kan. S. 78; Geschied. van den Kan. des N. T. bl. 193.

Lucas hier voorgesteld wordt als de tweede, die bij Paulus «die Uebung der Glaubensgerechtigkeit gelernt haben soll»; de eerste, *na Silas* (vgl. Hand. 15 : 40; 16 : 1), zou dan Timotheus geweest zijn. Maar de onhoudbaarheid dezer redeneering ligt voor de hand, daar dan immers Lucas niet de *tweede*, maar de *derde* persoon zou zijn, gesteld ook, dat die gelijkstelling van *jus* en *justitia* geoorloofd is. — Een andere gissing, gegrond op een nieuwe opvatting van *juris studiosus*, gaf Hesse (S. 74 ff.). Zij, die uit het Heidendom tot het Christendom wilden overgaan, zoo redeneerde hij, moesten eerst eenige kennis opdoen van het O. T., dat volgens hem ook wel *lex* (*νόμος*, vgl. Theoph. ad Autol. cp. 10) genoemd werd (pars pro toto), en nu wordt *lex* ook gebruikt in de beteekenis van *jus;* daarvoor citeert hij plaatsen als Juvenal. sat. XIV vs. 100 vv.; Lact., institt. div. VI, 9. Lucas nu verkeerde in bovengenoemd geval, en daar hij de tweede Heiden was, die Paulus op zijn reizen vergezelde (Titus was de eerste, Timotheus was een Jood, omdat zijne moeder tot die natie behoorde), vond de schrijver van ons document grond hem aldus te betitelen, als wij zooeven vernamen. Dat er onder hen, voor wie het geschrift bestemd was (catechumenen), niet velen zullen gevonden zijn, die dit achter dien naam zochten, lijdt geen twijfel; de schrijver had zich dan wel wat duidelijker mogen uitdrukken. — De pogingen, om onze woorden uit een Grieksch origineel te verklaren (hetzij *δευτεραγωνιστής* of iets anders), behoeven wij niet te bespreken, daar naar onze meening het Latijn de grondtaal is. — Anderen beschouwden *secundum* niet als een *numerale*, maar o. a. Volkmar en Loman (Theol. Tijdschr. 1874, bl. 376 en vroeger) vatten het op in de beteekenis van «helper», «volgeling», «alter ego» of iets dergelijks. Het valt niet te ontkennen dat dit woord somwijlen deze beteekenis kan hebben, maar de constructie der woorden en hunne volgorde is dan wel eenigszins zonderling. — Sommigen, die met de woorden, zooals zij ze vóór zich zagen,

geen raad wisten, beproefden of zij door ze te veranderen een beteren zin konden verkrijgen; zóó kwam van Gilse tot *sui studiosum*, Bunsen tot *itineris socium*; maar terwijl de eerste verzuimde aan te geven, welke dragelijke zin er aan zijne lezing te hechten zou zijn, stelde de ander zich aan dit verwijt niet bloot, maar ontlokt de vraag, hoe uit *itineris socium* kon ontstaan *juris studiosum*. — Andere pogingen om licht over deze woorden aan te brengen, kunnen gerustelijk voorbijgegaan worden; maar met name de beide laatste geleerden meenden dat de woorden, zooals wij ze bezitten, onverklaarbaar zijn. Deze hunne meening schijnt ons toe niet gegrond te zijn, daar wij meenen den weg te moeten opgaan, dien van Gilse reeds wilde betreden, wat betreft *secundum*. Hij nam aan, dat dit een verschrijving was van *secum*, en nam de vrijheid het in zijn verbeterden tekst op te nemen. Toch mocht hij het niet doen, daar hij geen gronden daarvoor kon aanvoeren. Sedert dien tijd echter is bekend geworden, dat *secundum* somtijds gebruikt wordt in den zin van *secum*. Volgens Rönsch toch [1]) heeft de R. C. theoloog Dr. Aberle voor dat gebruik een plaats bijgebracht uit het oud-kerkelijk Latijn; als n.l. ergens voorkomt van een slaaf, die zijn heer steeds gevolgd had: *quod in expeditionibus duabus — secundum fuerat*, dan is het duidelijk, dat *secundum* hier = *secum* is. Al is dit het éénige voorbeeld, dat tot nu toe bekend is, het is genoeg om de gissing te staven, dat zulks ook hier het geval is, en wij laten ons niet weêrhouden door Hesse's bewering, dat *secum* met het oog op het volgende *adsumsissel* overbodig zou moeten heeten. — Wat *juris studiosum* betreft, wij meenen deze woorden met Loman (t. a. p. bl. 376) te moeten vertalen in «pleitbezorger, beoefenaar des rechts», in welke beteekenis zij voorkomen bij Suetonius (Nero 32). De schrijver heeft hoogst waar-

[1]) Das N. T. Tertullians, 1871, S. 632.

schijnlijk het oog gehad op 2 Tim. 4 : 11, 16, en daaruit de conclusie getrokken, dat Lucas een soort van jurist was; trouwens, de man heeft meer zonderlinge meeningen! — Dat *numeni suo* ontstaan is uit *nomine suo*, wordt door de meesten erkend; evenzoo dat *conscribset* voor *conscripsit* staat [1]). Meer verschil bestaat ten opzichte van de woorden «*ex opinione*»; terwijl Credner (Zur Gesch. des Kan.), van Gilse, Bunsen e. a. *ex ordine* lezen, houden wij ons aan de woorden van het HS. gelijk de meesten, en vertalen het: «van hooren zeggen, volgens het bij het volk in omloop zijnde gerucht, naar de overlevering». Dat alleen deze beteekenis aan de woorden toegekend kan worden, heeft «ein Kenner wie Rönsch» [2]) aangetoond, en wordt ook door Loman erkend. Hiermede vervallen de tweeërlei andere opvattingen, n.l. die van Credner (Gesch. van den Kan. des N. T.), Volkmar en Hilgenfeld, volgens wie het zou beteekenen: «naar zijn eigen meening» en zou terugslaan op καθὼς ἔδοξεν in Luc. 1 : 3; en die van Wieseler, Laurent en Hesse, die het vertalen: «zooals men meent»; de laatste verbindt het daarenboven ten nauwste met *nomine suo* (zooals men meent heeft L. het Ev. in zijn naam geschreven), maar kan niet gezegd worden, daardoor de duidelijkheid te vermeerderen. — Dat *conscripsit* geen object bij zich heeft, hoewel het een verbum transitivum is, kan bevreemden, maar behoeft niet te verontrusten, daar het ook gemist wordt bij *dicere* (R. 8 en 59.)

De volgende woorden: «*dominum tamen nec ipse vidit in carne*», waarvan wij de beteekenis boven reeds aangaven, benevens de gevolgtrekking, welke er uit gemaakt mag worden ten opzichte van wat de schrijver over Marcus zal gezegd hebben, meenen wij met Freindaller, Wieseler en

---

[1]) Slechts Freindaller las *conscripsisset*, maar wist hieraan geen zin te hechten.

[2]) Zie de plaatsen, door hem aangehaald in zijn N. T. Tertull. S. 152, It. u. Vulg. S. 318. *Opinio* = *fama, rumor*, ἀκοή.

van Gilse inter parentheses te moeten plaatsen; de schrijver toch maakte hier slechts een opmerking in het voorbijgaan, en ging daarna weder voort over dezelfde zaak. Dit kan te eerder worden aangenomen, als onze gissing juist is, dat in de laatste woorden, welke de schrijver over het derde Evangelie bezigt, een geringe verandering moet aangebracht worden, waardoor echter de zin gewijzigd wordt. Wij wagen deze gissing, omdat de beide lezingen, die voorstanders gevonden hebben, ons niet kunnen voldoen. De meesten lezen: «et *idem* prout assequi potuit ita et a nativitate Johannis incipit (of incepit) dicere» [1]), maar het wordt bij geen van allen duidelijk, wat *idem* hier beteekenen zou. Terwijl toch het meest voor de hand ligt te vertalen: «ook hij begint enz.», vervalt deze vertaling dáárdoor, dat er geen ander bekend is, die hetzelfde gedaan heeft als hier van Lucas verhaald zou worden. Hesse meent, dat men in dit geval zou moeten vertalen: «*ook dat* doet hij, dat hij enz.», maar dan zou men verwachten *idem et* en in de war komen met het volgende *ita et*. — Hesse zelf sluit zich aan bij Schmid en Bunsen en leest: *et ideo* etc.; maar ook dit kan ons niet bevredigen. De zin zou dan zijn: Lucas heeft den Heer niet gezien, *en daarom* vangt hij naarmate van hetgeen hij te weten kon komen (door navorsching) zelfs met Johannes' geboorte aan. Zonder te spreken van het volkomen onbegrijpelijke van het sterke *zelfs [ita et]*, valt het gereedelijk in het oog, dat de zin daarenboven niet logisch voortloopt; logisch zou hij dán zijn, als er stond: «L. heeft den Heer niet gezien, en daarom ging hij aan het onderzoeken, en kwam er zóó toe om met de geboorte van Joh. te beginnen.» Dit is ook de bedoeling van Hesse, maar zij is niet uitgedrukt in de woorden, die wij vóór ons hebben, en omdat er niet staat, wat Hesse

---

[1]) Loman wil, dat achter *potuit* een *ita posuit* uitgevallen is, maar de zaak zelf verandert hierdoor niet.

er in lezen wil, moeten wij ook zijne lezing verwerpen. — Een beteren zin meenen wij te verkrijgen door te lezen: «et *quidem* prout assequi potuit ita *ut* a nativitate Joh. *incipiat* dicere.» Om dit te rechtvaardigen, merken wij op, dat in ons HS. de *t* en de *q* zeer veel op elkander gelijken, zoodat het niet behoeft te verwonderen, dat een afschrijver, die *et quidē* zag staan, door de overeenkomst van beide letters er toe kwam, één dier beiden over het hoofd te zien, terwijl het verlies van de *u* daaruit te verklaren is, dat, zooals dikwijls in ons HS. voorkomt, letters aan elkander geschreven zijn, en dit vooral tot verwarring aanleiding kon geven waar het letters geldt, die veel op elkander gelijken, zooals hier de *u* en de daarop volgende *i*. Voor de verandering van *ut* in *et* behoeven wij slechts te wijzen op R. 69, waar wij op veler toestemming rekenen, als wij daar lezen: «*ut* Sapientia» etc. En eindelijk beroepen wij ons voor de verandering van *incipiat* in *incipet* op het verschijnsel, dat het relat. neutr. plur. *quae* in R. 29 *que* en in R. 36 *quia* geschreven is, dus ook dáár een verwisseling van *e* en *ia*. De woorden, zooals wij ze nu voorgesteld hebben te lezen, verbinden wij ten nauwste met hetgeen de parenthese voorafgaat, waardoor de rede geregeld doorloopt, en wij dezen zin verkrijgen: «Lucas de bekende geneesheer heeft na Christus' hemelvaart, toen Paulus hem als het ware als een rechtsgeleerde met zich genomen had, in zijn eigen naam [in tegenstelling met Marcus, die als tolk van Petrus schreef], naar hetgeen hij door de overlevering vernam, geschreven (ook hij zag den Heer in het vleesch niet), en wel voorzoover hij het kon nagaan, zoodat hij van de geboorte van Johannes den Dooper af begon te verhalen.» Bedriegen wij ons niet, zoo is deze perikope in haar herstelden vorm nu duidelijk genoeg, en kunnen wij gaan vernemen, wat de schrijver ons van het vierde Evangelie te zeggen heeft.

R. 9—34. De bespreking van dit gedeelte van ons fragment, handelende over het ten allen tijde belangrijk geachte

vierde Evangelie zal meer ruimte vorderen, dan die van de vorige perikope. In vele punten is dit gedeelte reeds tot genoegzame helderheid gebracht, en behoeven wij ons slechts aan te sluiten aan de resultaten van anderen. Toch is men over verschillende zaken nog niet tot overeenstemming gekomen.

Dit is reeds terstond het geval met R. 9, waar men de woorden, zooals wij ze vóór ons hebben, niet begreep, en op deze of gene wijze een poging waagde die onbegrijpelijkheid door verandering van letters of woorden weg te nemen. Wij lezen daar: «*quarti evangeliorum Johannis ex decipolis*». Dat het laatste woord een verbastering is van *discipulis*, en dat de afschrijver in het gebruik van dit woord zeer achteloos is te werk gegaan (vgl. R. 10 en 22), wordt door elk toegestemd. Maar daarmede zijn wij er nog niet. R. 9 levert geen verstaanbaren zin, tenzij men er een grootere of kleinere verandering in aanbrenge. Het eenvoudigst handelt Tregelles, die, voorzoover uit zijne woorden, waarin hij zich als naar gewoonte zorgvuldig van een eigen oordeel onthoudt, is op te maken, de woorden het liefst onveranderd wil laten, maar dit gaat niet aan. — Zeer weinig verandering maken Credner (Gesch. van den Kan. des N. T.), Loman en Westcott, die enkel *Johannis* veranderen in *Johannes* en er bij denken *auctor est;* evenzoo handelt Volkmar, maar deze neemt aan dat dit *auctor est* reeds bij de vermelding van het 1ste Evangelie voorkwam en ook hier nog van kracht zou zijn; dit kan echter geenszins aangenomen worden, daar dan noodzakelijk ook in R. 2 *tertii* had moeten geschreven worden. — *Johannes* wordt ook gelezen door van Gilse, die daarbij *quarti* verandert in *quartum* en dan er bij denkt: *conscripsit.* Die verandering van het eerste woord wordt ook voorgestaan door Credner (1847), Bunsen, Hilgenfeld e. a., die echter de lezing *Johannis* behouden. Maar het bezwaar bij deze verandering is, dat dan onverklaarbaar blijft, hoe de lezing *quarti* ontstaan is. — Weêr anders lezen

Schmid, Freindaller, Routh, n.l. *quarto*, bij wie zich Hesse aansluit. Maar nog is 't niet ten einde; ook het woord *Evangeliorum* heeft aanstoot gegeven. Terwijl Routh *Evangelium* las, veranderden Schmid, Freindaller en Hesse 't in *Evangelii librum*, terwijl de laatste dáárin met Hilgenfeld (1863) overeenstemde, dat hij achter dit woord in gedachte interpoleerde: *secundum Johannem*, en dan met *Johannes* een nieuwen zin wilde openen.

Uit de opmerking, die wij bij de bespreking van R. 2 ook over het vierde Evangelie maakten, is reeds duidelijk geworden, dat wij met Hesse in zóóverre medegaan, dat wij evenals hij lezen: *quarto Evangelii librum*, maar het overige onveranderd laten. De lezing *quarto* toch kan zeer goed de verandering in *quarti* verklaren, (vgl. R. 14: *recogniscentibus* voor *recognoscentibus*) en om van *Evangelii librum* te komen tot *Evangeliorum*, behoeft men geen langen weg af te leggen en allerminst een omweg te nemen. Wij vertalen dus, evenals bij het derde Evangelie: «ten vierde het Evangelieboek van Johannes den discipel.» De schrijver (Hesse maakte reeds de opmerking) betitelt de verschillende Evangeliën niet eenvoudig met den naam *Evangelium*, maar noemt ze *Evangelii liber*, zooals ons, behalve uit R. 2, ook uit R. 17 blijkt. Dat de benaming: *Johannes ex discipulis* alleen gebruikt wordt om een tegenstelling te leveren met hetgeen van Lucas (en waarschijnlijk van Marcus) gezegd werd: *dominum in carne non vidit*, ligt voor de hand, maar werd niet door Credner ingezien, die [1]) uit het verschil van *Johannes ex discipulis* en *Andreas ex apostolis* opmaakte, dat de schrijver hier den *discipel* Johannes wel onderscheidt van hem, die ons als *apostel* bekend is, en aan den laatste twee brieven, n.l. den 2den en den 3den toekent (R. 68—71 vgl. R. 48, 49) benevens de Apocalypse, aan den eerste,

[1]) Gesch. v. d. Kan. des N. T. bl. 198 vv.

overigens een geheel onbekend persoon, het Evangelie met den 1sten brief. Men ziet gereedelijk in, dat deze meening geheel op zich zelf staat, en daarbij zeer onwaarschijnlijk is, daar het niet begrijpelijk is, waarom de schrijver over de vervaardiging van het Evangelie zoo uitvoerig zou gehandeld hebben, indien het een onbekend persoon gold. Daarenboven had Credner voor zijn gevoelen geen grond, die onwankelbaar is. Het is toch duidelijk, dat er behalve de «cohortantes condiscipuli et episcopi» geen andere personen bij die samenkomst, waarvan de auteur gewaagt, tegenwoordig waren, dat althans Andreas tot die beide groepen behoorde. Hieruit volgt dat hij òf tot de *condiscipuli* òf tot de *episcopi* gerekend moet worden (Credner toch verbond *con-* in *condiscipulis* niet met *episcopis*, wèl Volkmar bl. 194). Daar hij nu geen *bisschop* kon genoemd worden, althans niet tot de episcopi *sui* gerekend, moet hij onder het getal der *condiscipuli* hebben tehuis behoord. Waar is de scherpe tegenstelling gebleven tusschen de *apostoli* en de *discipuli* des Heeren? Men zoekt haar te vergeefs.

Na dit opschrift in R. 9 beginnen wij een nieuwen zin, en volgen het voorbeeld van Routh, Bunsen en Tregelles, die hier een *is* invoegen, hetwelk zeer licht uit hoofde van de laatste letters van het voorgaande woord kan uitgevallen zijn. Zoo verkrijgt men tevens een geschikt subject voor *dixit* in R. 11. — Het is duidelijk, dat $\overline{eps}$ (R. 10) een afkorting is van *episcopis*, ofschoon 't wellicht niet geheel onmogelijk zou zijn, dat men $\overline{aps}$ zou moeten lezen, en dit voor een verkorting van *apostolis* houden. Toch ontbreekt zoowel voor de verwisseling van *a* en *e*, als voor de genoemde afkorting van *apostolis* de noodige analogie; in ons fragment althans wordt dit woord steeds voluit geschreven. Wij behouden dus *episcopis*, maar kunnen hieruit niet met Hesse (S. 98) en Hilgenfeld (1874, S. 227) opmaken, dat volgens den schrijver Johannes «einen bestimmten Sprengel regiert und dort Bischöfe als seine Organe

eingesetzt habe». Wel kan Hesse toegegeven worden, dat bij de oude kerkelijke schrijvers gesproken wordt van de «bisschoppen der apostelen», in den zin van de bisschoppen, die zij over de door hen gestichte gemeenten aanstelden, ofschoon niet alle plaatsen, die hij citeert, bewijzen wat zij bewijzen moeten, maar hiertegen geldt, dunkt ons, op onze plaats het bezwaar, dat het tijdstip, waarop de gebeurtenis, hier verhaald, zal hebben plaats gehad, te vroeg is dan dat er reeds kon gesproken worden van «bisschoppen van Johannes» in den bovengenoemden zin. Uit hetgeen hier verder vermeld wordt en vooral uit de aanwezigheid van Andreas moet men opmaken, dat het medegedeelde volgens den schrijver reeds zeer vroeg zal hebben plaats gehad; lager dan de vergadering der Apostelen te Jerusalem, waarvan in Hand. 17 sprake is, en die waarschijnlijk in het jaar 50 heeft plaats gehad, mogen wij niet afdalen, ja, wij moeten wellicht nog hooger opklimmen. Hoewel ons van de werkzaamheid van Andreas weinig, en dit nog slechts door de overlevering, bekend is, mag men toch veronderstellen dat de Apostelen niet al te lang zullen getalmd hebben met te voldoen aan het bevel des Heeren, om het Evangelie aan alle volken te prediken, en is dit het geval, en is daarbij Andreas naar zeer verre getogen (Scythië), zoodat hij niet elk oogenblik te Jerusalem kon zijn, of waar die samenkomst ook mag hebben plaats gehad, en overweegt men daarenboven, dat Johannes zelf waarschijnlijk lang te Jerusalem gebleven is, en ons slechts van ééne reis van hem iets bekend is (Hand. 8: met Petrus naar *Samaria*), althans vóór het Apostel-concilie, dan komt men er niet zoo gemakkelijk toe, om te veronderstellen, dat reeds toen sprake kon zijn van bisschoppen van dien Apostel. Ons komt het daarom met Volkmar (t. a. p. bl. 194) het meest geraden voor, het praefixum *con-* in *condiscipulis* ook te verbinden met *episcopis*, en aan te nemen, dat hiermede de apostelen bedoeld worden. Het lijdt toch geen twijfel, dat het laatste

geheel in den geest is der oude kerk; wil men bewijzen, men kan ze vinden bij Rothe [1]), die ook Clemens Alex. aanhaalt, met wien ons fragment in ouderdom ongeveer overeenstemt. — Johannes werd dus door zijne mede-discipelen en medeapostelen aangespoord — waartoe? Natuurlijk tot het beschrijven van de lotgevallen des Heeren. Niet terstond was hij hiertoe bereid, maar antwoordde: «*conjejunate mihi odie triduo et quid cuique fuerit revelatum alterutrum nobis enarremus*». De woorden *odie triduo* klinken vreemd, ook al verandert men, wat niet noodig is, ze in *hodie triduum* (vgl. Hesse S. 84); maar de bedoeling er van is duidelijk, n.l. «drie dagen lang». Ook *alterutrum* behoeft niet in *alterutri* veranderd te worden, daar die vorm, zooals wij boven (bl. 34) bij de bespreking van de taal van het fragment zagen, ook bij Tertullianus en Arnobius in dergelijk verband als hier voorkomt. Het antwoord van Johannes hield dus in, dat zij, zooals zij nu waren, na drie dagen gevast te hebben, weder bijeen zouden komen, om elkander mede te deelen, wat aan elk hunner door God geopenbaard zou zijn. Johannes wilde een vaste basis hebben, waarop hij kon bouwen, en welke kon hij vertrouwbaarder achten dan goddelijke openbaring? Hij verwachtte, dat de Heer aan ieder zijner vrienden, of althans aan meer dan één hunner, zou openbaren wat aan hunne herinnering ontgaan was, en hun wenken zou geven aangaande den weg, dien hij bij het opstellen der geschiedenis zou te volgen hebben. Het was zijn doel, die verschillende revelatiën tot één geheel te vormen. Hoe Hesse er toe gebracht werd om aan te nemen dat Johannes' wensch was, dat *zijn* Evangelie nu eens zou uitsteken boven de andere drie, welke reeds bestonden, is ons niet duidelijk, daar uit niets blijkt,

---

[1]) Die Anfänge der Chr. Kirche und ihrer Verfassung, I, S. 264 ff; verg. Schaff, Gesch. der apostol. kerk, bl. 398, 540.

dat de drie andere Evangeliën reeds bestonden, en van dien wensch van Johannes geen spoor te ontdekken is.

De zaak gebeurde echter niet zóó, gelijk de apostel zich voorgesteld had. Dienzelfden nacht toch [1]) werd aan Andreas geopenbaard, dat «*recognoscentibus cunctis Johannes suo nomine cuncta describeret*». Dat ook anderen een openbaring ten deel viel, wordt niet verhaald en is niet waarschijnlijk. Men heeft den schrijver een bepaalde bedoeling toegeschreven, waarom hij juist aan Andreas die openbaring laat ten deel vallen. Volkmar o. a. was van meening dat het dáárom geschied was, omdat deze Apostel in Joh. 1 : 35—40 het eerst vermeld wordt en naast Johannes geplaatst; Tregelles maakt er opmerkzaam op, dat hij in het 4e Evangelie «is more mentioned than in either of the others» (p. 34), terwijl Hesse (S. 97) de conjectuur waagt, dat, terwijl het tweede Evangelie op gezag van Petrus vervaardigd was, en het derde met Paulus nauw verwant, de schrijver nu bij het vierde den naam van Petrus' broeder noemde. Het laatste is geheel uit de lucht gegrepen, daar het alle analogie mist en waarlijk al te ver gezocht is, en de meening van Volkmar kan ons evenmin voldoen. Wij voor ons meenen dat hier aan geene bepaalde bedoeling behoeft gedacht te worden, ja, wij weten volstrekt niet, waarom juist elk woord in een of ander geschrift met een bepaalde bedoeling geschreven moet zijn, en polemiek moet bevatten tegen deze of gene partij. En al ware er ook iets mede bedoeld, bij gebrek aan eenig verder bewijs kan men toch niet tot zekerheid hieromtrent komen, en is het veel beter niets te zeggen, dan iets, waarvoor alle grond ontbreekt. Wat werd nu echter aan Andreas van Godswege geopenbaard? Uit

---

[1]) *Eadem nocte* is grammatisch alleen te verstaan van den nacht, die op dienzelfden dag volgde, niet met Hesse (S. 91) van dien, toen het driedaagsche vasten voorbij was.

de woorden van R. 14—16, hierboven medegedeeld, blijkt zóóveel zeker, dat niet allen iets zouden bijbrengen tot het geschrift, dat zij door Johannes wenschten vervaardigd te zien, maar dat zij alleen in zóóverre daaraan zouden medewerken, dat zij aan hetgeen Johannes zou schrijven hun zegel van goedkeuring hechten zouden door het te herzien. Het gevoelen van velen, dat de schrijver van het fragment dit terneêrgeschreven heeft naar aanleiding van hetgeen hij las Joh. 21 : 24: *οὗτός ἐστιν ὁ μαθητὴς ὁ μαρτυρῶν περὶ τούτων καὶ γράψας ταῦτα, καὶ οἴδαμεν ὅτι ἀληθὴς αὐτοῦ ἡ μαρτυρία ἐστίν*, is zeker niet ongegrond. Wij kunnen zelfs verder gaan en aannemen, dat de schrijver aan die woorden het geheele verhaal, dat hij ons levert, ontleend heeft. Las hij daar toch, dat «wij» weten dat Johannes' getuigenis waar is, zoo kon hij er spoedig toe komen — en hij deed dit niet zonder grond — om te stellen dat, toen die woorden werden geschreven, er velen bijeen waren, en voor een man als hij lag het voor de hand, dat deze de Apostelen en misschien nog meerderen geweest waren.

De woorden zijn echter nog niet geheel verklaard, of liever, wij moeten ons nog verzetten tegen de verklaring van sommigen, wat betreft het *cuncta* in R. 16. Volkmar (t. a. p. bl. 431) meent, dat het Evangelie de strekking had om *aan te vullen*, wat aan de andere Evangeliën ontbrak, opdat alzoo *cuncta* van de daden en het onderwijs des Heeren zou worden bewaard. De andere Evangelisten zouden dus slechts een gedeelte der geschiedenis verhaald hebben, Johannes echter zou *alles* mededeelen. Wij meenen deze gevolgtrekking te moeten bestrijden, en ons in zóóverre bij Hesse te moeten aansluiten, dat *cuncta* ten nauwste met *suo nomine* te verbinden is en «sich bezieht auf die Gesammtheit des Geschichtsstoffes, welcher in dem vierten Evangelium Aufnahme finden sollte», maar wij wijken van hem af in de bepaling van die «Gesammtheit». Uit het volgende toch meenen wij te mogen opmaken, dat de

schrijver van oordeel was, dat *alle* Evangelisten *alles* aangaande Jezus' leven hadden opgeteekend, d. w. z. dat ieder een *volledige* geschiedenis schreef. Daarop kon hij zijn oordeel gronden, dat alles «*uno ac principali spiritu declarata sint*». Wij verbinden dus de verklaring van Hesse (S. 92) met die van Grau [1]), welke Hesse bestrijdt, dat n. l. *cuncta* aangeeft «die Gesammtheit des Evangelischen Geschichtsstoffes überhaupt.» Het aandeel van de andere Apostelen en mededisciepelen was dus niet zeer groot, maar zij moesten enkel hunne goedkeuring schenken aan hetgeen Johannes zou schrijven.

Tot zóóver het verhaal aangaande den oorsprong van het vierde Evangelie volgens ons fragment. Hij staat echter niet alleen. Ook Clemens Alex. (bij Euseb. H. E. VI, 14) en Hieronymus (prooem. ad Matth.; de vir. ill. cap. 9) verhalen iets dergelijks. Volgens Clemens vond Johannes daartoe aanleiding, omdat in de andere Evangeliën slechts τὰ σωματικὰ δεδήλωται, en hij door zijne bekenden (ὑπὸ τῶν γνωρίμων) aangezocht werd πνευματικὸν ποιῆσαι εὐαγγέλιον. Volgens Hieronymus werd Johannes «coactus ab omnibus pene tunc Asiae episcopis et multarum ecclesiarum legationibus, de divinitate Salvatoris altius scribere», en wel omdat «jam tunc haereticorum semina pullularent.» Aanleiding en doel waren dus volgens beide kerkvaders verschillend; maar toch vinden wij in de mededeeling van den auteur van ons fragment de uitdrukking van een meer eenvoudige, kinderlijke opvatting van hetzelfde denkbeeld, welke ons wijst op een vroegeren oorsprong, te meer omdat hij nog het ontstaan van het Evangelie zóó vroeg plaatste, als later niet meer kon aangenomen worden, en reeds door Clemens Alex. niet meer aangenomen werd. — Dat aan deze voorstelling, hetzij zooals wij ze in ons fragment aan-

[1]) Entwicklungsgesch. des N. T.lichen Schriftthums, II, S. 493.

treffen, hetzij zooals Clemens of Hiëronymus haar mededeelt, zeer weinig historische waarde hebben te hechten, is duidelijk; de verwantschap echter tusschen de verschillende mededeelingen onderling wijst ons dáárop, dat zij allen zijn uitgegaan van dezelfde opvatting van het slot van Joh. 21.

De schrijver gaat voort met «*et ideo*» en bouwt dus op hetgeen hij reeds gezegd heeft zijn volgend betoog aangaande de «*varia singulis Evangeliorum libris principia*» en hetgeen daarmede niet strijdt. Veel is er getwist over de beteekenis van R. 16—18, inzonderheid wat men onder de *varia principia* te verstaan heeft, en deze woorden zijn niet gemakkelijk te verklaren. Het gemakkelijkst en de moeielijkheden het best vermijdend handelt zeker Westcott, die, omdat hij het verband tusschen R. 9—16 en R. 16—26 niet begrijpt, daar in 't eerste alleen van het vierde Evangelie, in het laatste van alle Evangeliën gesproken wordt, en in R. 26 vv. weêr van Johannes, voorstelt die geheele perikope (R. 16—26) te verklaren voor een interpolatie van een lateren afschrijver, daar zonder deze de zin beter vloeit. Dit herinnert ons aan een zekere Evangeliënkritiek (Dr. Rovers, Straatman e.a.), die, evenzoo handelende met de Evangeliën, verscheidene stukken voor onecht verklaart. Maar de schrijver is nu eenmaal niet een man, die alles eerst wikt en weegt, maar die nederschrijft wat hem juist in den zin komt. — Zij, die de perikope behouden — en het zijn de overigen — splitsen zich betrekkelijk de verklaring van «*principia varia*» in *vier* groepen. Freindaller en van Gilse, in hoofdzaak ook Loman (Theol. Tijdschr. 1874, bl. 379) en Hilgenfeld (Einl. 1875, S. 101), vatten het op als *exordia, prooemia, initia*, en bedoelen daarmede de wijze, waarop elk Evangelie begint, maar van deze kan toch niet gezegd worden, dat ze *doceantur singulis Evang. libris*, n.l. *voor* of *in* de verschillende boeken; wèl kon Victor Capuensis (bij v. Gilse pag. 8) zeggen: «Euangelistae principiis diversis *utuntur*», maar dit is iets

geheel anders. — Nauw hiermede samenhangende is de verklaring van Hesse (S. 106): «die verschiedenen Anfänge des Evangeliums, d. h. der Evangelischen Geschichte.» Heeft deze verklaring veel vóór zich, de plaatsen, die Hesse citeert, om aan te toonen dat «die Evangeliënanfänge von den Kirchenvätern der damaligen Zeit mit besonderer Aufmerksamkeit ins Auge gefasst und als bedeutungsvoll behandelt seien», zijn niet voldoende om te bewijzen dat *principium* in die beteekenis gebruikt werd. Daarenboven geldt hiertegen, evenals tegen de eerstgenoemde opvatting, het bezwaar, dat het woordje *ideo* beschouwd wordt als niet bestaande, wat men toch niet over het hoofd mag zien. — Dit wordt ook gedaan door hen, die *principia* verstaan van de verschillende «leerbegrippen» (Volkmar bl. 194), in dien zin, dat Christus in de eerste Evangeliën als Zoon des menschen, bij Johannes als het Woord Gods voorgesteld wordt. Deze verklaring heeft dit vóór zich, dat zoowel *doceantur* verklaard als *principia* in een geoorloofde beteekenis opgevat wordt, maar zij doet ons vragen, of dan het bezwaar, dat hierdoor zou ontstaan, weggenomen wordt door hetgeen in het vervolg gezegd wordt? Routh verklaart: «capita s. propositiones doctrinae Christianae» en Tregelles: «the different points of Christian truth, as to the incarnation etc.»; maar dan komt *varia* niet tot zijn recht, of althans kan er onder die omstandigheden geene reden van bezorgdheid bestaan voor de «credentium fides». — Waar wij geen dezer drie verklaringen ons kunnen toeëigenen, wenden wij ons tot de vierde, voorgestaan door Wieseler, Laurent en Scholten (Oudste getuigenissen, bl. 144), volgens wie *principium* beteekent *oorsprong*. Dat het woord in dien tijd in deze beteekenis gebruikt werd, blijkt uit Tertull. adv. Hermog. 19: «Sed cum ita (of: sed ubi) utimur vocabulo principii quasi *originis* non quasi ordinis nomine, adicimus et mentionem etc.» Op deze wijze alleen wordt, dunkt ons, de geheele plaats helder, en ook het hier voorkomen van *ideo*

genoegzaam verklaard. Zóó toch zal ongeveer de gang der gedachten geweest zijn: op verschillende wijzen zijn de Evangelieboeken ontstaan (hij sprak hierover in het voorgaande) en dit wordt ook in de kerk geleerd (*doceantur*). Het eene Evangelie ontstond doordat de schrijver zelf de zaken, die hij verhaalde, bijgewoond had (Mattheus), een ander doordat de auteur de zaken vernam van een apostel en als diens tolk zijn verhaal te boek stelde (Marcus), een derde door het eigen onderzoek van den schrijver (Lucas), een vierde op aansporing van buiten af en na inwachting van Goddelijke openbaring, terwijl ook deze schrijver tot de discipelen des Heeren had behoord (Johannes). Nu zou de bedenking kunnen oprijzen, dat die Evangeliën, welke op zoo uiteenloopende wijze ontstaan zijn, zeer in waarde moesten verschillen, en dat met name het laatste de hoogste waarde moest bezitten. Maar geen nood! Evenals toch Johannes door Goddelijke openbaring vermaand werd zijn Evangelie te schrijven, zoo waren ook de andere Evangelisten van die leiding niet verstoken gebleven; *unus ac principalis spiritus* had hen allen in staat gesteld om alles volledig *[omnia]* te beschrijven. Het woordje *ideo* verbindt hier zeer geschikt dezen gedachtengang niet alleen aan het onmiddellijk voorafgaande, maar aan al hetgeen over den oorsprong der Evangeliën gezegd is. Is onze opvatting juist, dan vervalt daardoor de meening van Hesse (S. 113), dat de schrijver in deze perikope optreedt tegen de Marcioniten, als die het Lucas-Evang. eenzijdig op den voorgrond stelden, daar dan juist het Lucas-Evang., evenals de beide eersten, gevrijwaard wordt tegen een geringschatting onder het Johannes-Evangelie, als zou dit laatste alleen door den *principalis spiritus* bezield zijn geweest. Dat wij ons evenmin kunnen vereenigen met Hesse's uitspraak, dat genoemde verklaring «eine reine Verlegenheitserklärung» is, zal niemand vreemd voorkomen; te minder kunnen wij dit, omdat het oordeel van Hesse berust op een scheeve op-

vatting van Wieseler's gevoelen; deze toch zegt niet, dat die verschillende oorsprong *in* de Evangeliën zelve, maar *voor* de Evangeliën geleerd wordt (d. w. z. ten opzichte van de verschillende Evangeliën in de kerk). Door het bovenstaande is de beteekenis reeds duidelijk geworden van «*nihil differt credentium fidei*»: «het is onverschillig voor — of liever, oefent geen invloed uit op — het geloof der geloovigen», en van het volgende; dat «*principalis spiritus*» terugziet op πνεῦμα ἡγεμονικόν in Ps. 50 : 13 [1]), waar de Vulgata vertaalt: «*spiritus principalis*», is door Hesse (S. 109 f.) duidelijk gemaakt. Hierin echter dwaalt deze geleerde, dat hij stelt, dat «in Jedem der vier Evangelisten ein besonderer *spiritus principalis* vorausgesetzt werden müsste» (S. 110); hiervan blijkt niets, maar wel het tegendeel, daar er toch slechts *unus* aangenomen wordt, die hen allen bezielt (vgl. S. 301). Door dien geest wordt in alle Evangeliën alles van 's Heeren leven verhaald: zijn geboorte [2]), zijn lijden, zijn opstanding, zijn omgang met zijne discipelen en zijn dubbele komst, n.l. «*primo in humilitate despectus quod [fo-ful, secundo in* [3]) *potestate regali praeclarum quod futurum est.*» Deze woorden (R. 24—26) vormen, zooals duidelijk is, geen zin, en dienen eenige verbetering te ondergaan, aleer zij verstaanbaar zijn. De twee half uitgewischte letters aan het begin van R. 25 lezen de meesten *tu*, en bouwen daarop, in verband met het *fo* aan het eind van R. 24, de gissing (o. a. Loman), dat de schrijver met zijne gedachten reeds vooruit was naar het «*futurum* (of *foturum*) *est*» in R. 26, en dit begon te schrijven, maar later, zijn misslag bemerkende, het geschrevene uitschrapte. Maar er kan geen twijfel bestaan, of de

---

[1]) Bij *Clem. Rom. 1 Cor.* 18.

[2]) Het is niet noodig, met Routh en Bunsen te schrijven: *de domini nativitate*, daar ook zonder *domini* de zin duidelijk is.

[3]) Dat hierin *secundum* moet veranderd worden, is door Volkmar (bl. 420) duidelijk gemaakt.

uitgewischte letters zijn *fu*, en dit kunnen wij aldus verklaren, dat de schrijver heeft geschreven: *quod foit* (= *fuit*), daarna een wijl de stift heeft nedergelegd, doordat hij wilde opstaan of door een andere omstandigheid, en later weêr begon aan hetzelfde woord, maar, zijn vergissing bespeurende, de laatste letters zoo goed mogelijk uitschrapte; het eind van R. 24 kan dan op andere wijze verloren gegaan zijn, de letters *it* omdat de regel vrij lang was en de andere letters door een onbekende oorzaak onduidelijk geworden zijn, zooals ook het geval is met de eerste *a* in *nativitate* (R. 8), de *e* in *de* (R. 22), *vobis* aan het eind van R. 31. — Dat de uitgewischte letters *fuit* moeten gelezen worden, is met het oog op het volgende *quod futurum est* zoo goed als zeker, en evenzeer dat *quod* op beide plaatsen pron. relat. is, en niet conjunctio, zooals Wieseler meende, die den zin, door een *hyperbaton* aan te nemen, omkeerde en deed alsof er stond: *quod primus* (scil. *adventus*) *in humilitate despectus fuit* etc., op dezelfde wijze als Hilgenfeld en Zahn, die in het Grieksch aannemen γένεσθαι, γεννήσεσθαι. Nog is het waarschijnlijk, dat de woorden *despectus* en *praeclarum* in casus overeen moeten komen, en niet met Volkmar aan te nemen (bl. 420), dat de Christenen het eerste, als op den Heer slaande, geheel persoonlijk zullen opgevat, maar het komen in heerlijkheid meer in het algemeen zullen genomen hebben; grammatisch behoort deze constructie tot de onmogelijkheden. Velen schrijven dus in R. 26 *praeclarus*, maar zoeken nu in 't HS. te vergeefs naar een subject zoowel voor *despectus* als voor *praeclarus*, hetwelk wel niet anders dan *dominus* kan zijn. Als men dit bedenkt, komt men zeer licht tot de gissing, waartoe velen gekomen zijn, dat aan het eind van R. 23 één of meer woorden ontbreken, die den zin vollediger maken, vooral omdat die regel bizonder kort is. Hertz maakte de opmerking, dat de open ruimte geschikt was voor ongeveer 11 letters, en hierop afgaande kwam Laurent tot *dominus enim*, Hesse

tot *apparet* of *advenit enim*, terwijl Volkmar alle aanvulling afkeurde, omdat de regels nu eenmaal niet allen even lang waren. Ons komt de lezing *dominus enim* meer aanneembaar voor, hoewel Hesse daartegen (S. 103) inbrengt, dat dit onnoodig is «weil der Herr in der ganzen vorhergehenden Aufzählung das selbstverständliche und darum verschwiegene Subject ist». Dit geldt echter nog veel meer van «Paulus» ten opzichte van R. 46 vv., en toch wil Hesse (S. 162) aan 't einde van R. 45 den naam van dien Apostel invoegen, waardoor hij zijn eigen stelregel verzaakt. Toch moet toegegeven worden, dat, ook al voegt men *dominus enim* in, de zin zeer stijf is, en een eenvoudiger, tevens meer bevredigende oplossing van de zwarigheid, welke de woorden bij ons opwekken, zeer gewenscht is. Wat Volkmar opmerkte ten aanzien van de lengte der regels komt ons zeer gepast voor (vgl. R. 62), daar men, als men alle regels even lang wenscht, kan komen tot de meest gewaagde gevolgtrekkingen. Aan den raad van dien geleerde ons dus houdende, meenen wij dat Bunsen ditmaal den rechten weg insloeg, toen hij las: *despecto-praeclaro*, welke lezing ook het eerst voor de hand ligt. Maakt men de tegenwerping, dat 't alzoo niet te verklaren is, hoe uit die beide ablativi een nominativus en een accusativus ontstaan zijn, dit moet toegestemd, maar evenzeer erkend worden, dat langs zuiver tekstkritischen weg de woorden niet hersteld kunnen worden, en dat het «doch ein ander Ding ist eine Aenderung dann vorzunehmen, wenn ihre Nothwendigkeit aus dem Zusammenhange des Textes hervorgeht, als eine Aenderung aus aussertextlichen Gründen zu belieben» (Hesse S. 101).

Deze verschillende feiten uit de geschiedenis des Heeren worden dus, volgens onzen schrijver, in alle vier Evangeliën vermeld, en daaruit besluit hij tot hunne theopneustie door den éénen *principalis spiritus*. Maar de opmerking is meermalen gemaakt, o. a. in den laatsten tijd door Hilgenfeld

(Einl. S. 101 f.), dat de man hier een schromelijken misslag begaat, en de leer van het gewone Christendom opdringt aan het tegenstrevende Johannes-Evangelie, inzonderheid wat betreft het onderscheid tusschen een nederige verschijning van Jezus in het verledene, en een heerlijke in de toekomst. Hilgenfeld meent reeds bewezen te hebben, dat dit onderscheid in het vierde Evangelie niet gemaakt wordt (ZS. f. wiss. Th. 1859, S. 421 ff., 447 ff., 1863, S. 224 ff.). Ook Scholten loochent die onderscheiding [1]), evenzoo Reuss [2]), die aldus zich uitlaat: «In de godgeleerdheid van Johannes is de vleeschwording van het Woord en al wat zich aan zijn verblijf op aarde vastknoopt, geene vernedering. Er is in 't geheel geen sprake van hetgeen de godgeleerdheid der kerk den *status inanitionis* van den Zaligmaker heeft genoemd». In hoever deze bewering gegrond is, moet niet hier besproken worden, maar er diende gewezen te worden op het verschil van gevoelen, dat hierover bestaat. Toch kunnen wij hier wijzen op de voortreffelijke wenken dienaangaande van Luthardt [3]), die tegenover Keim [4]) het gevoelen handhàaft, dat Johannes inderdaad den Christus ook als mensch, ook lijdende voorgesteld heeft. — Hier is 't ons alleen te doen om te vernemeu *wat* de schrijver zegt, niet of hij het terecht beweert.

Na deze opmerking over de gezamenlijke Evangeliën gaat de schrijver (R. 26—34) voort met te zeggen, dat, waar ook Johannes de geschiedenis des Heeren volledig heeft medegedeeld, het niet te verwonderen is, dat hij ook in zijne brieven (*in epistulis suis*) de verschillende zaken opnoemt (*proferat*), zeggende enz. Voor de constructie *quid mirum, si* vergelijke men Tertull., de resurr. carn. 63; de anima

---

[1]) Het Evang. naar Joh. 1864, bl. 101 vv.
[2]) Gesch. der Chr. godgeleerdheid, Holl. uitg. 1855, II, bl. 345 vv.
[3]) Der Joh. Urspr. des 4ten Evang. 1874, S. 160 ff.
[4]) Gesch. Jesu v. Nazara, 1867, I, S. 125.

2. — Ook over de beteekenis van *constanter* behoeft geen twijfel te bestaan, daar uit verschillende plaatsen bij Tertull. blijkt, dat deze kerkvader het gebruikt in den zin van «aperte, directo, fortiter, intrepide, audacter» [1]), tot welke beteekenis ook Hesse (S. 116 f.) komt, hoewel langs een verkeerden weg, daar genoemde beteekenis niet logisch voortvloeit uit het verbum *constare*: «vaststaan, uitgemaakt zijn.» — Wij begrijpen niet ten volle, hoe men zoo heeft kunnen twisten over de woorden: «*in epistolis suis*» (R. 28). Sommigen, o. a. Credner (Gesch. v. d. Kan. des N. T. bl. 195), van Gilse (pag. 10), Tregelles (pag. 37), hebben zich beroepen op hetgeen Winer in zijn Grammatik § 27, 2 (7e Ausg. 1867, S. 165) zegt ten aanzien van het soms voorkomen van een pluralis, waar een singularis gemeend is, en leidden daaruit af, dat de schrijver ook hier slechts éénen brief van Johannes bedoeld heeft; daarbij citeerde men dan Polyc. ad Phil. 3, die spreekt van *brieven*, welke de Apostel Paulus aan de gemeente van Philippi heeft geschreven, terwijl er toch niet meer dan één brief bekend is [2]). Hesse beroept zich op een na-klassisch spraakgebruik, hetwelk echter niemand bekend is, en waarin de plur. ἐπιστολαί en evenzoo *epistulae* in dezelfde beteekenis zou gebruikt zijn als *literae*, n. l. van één brief; dit doet hij, omdat hij de onbewezene, ja, door onze plaats rechtstreeks weêrsprokene stelling voorop plaatst, dat de schrijver «nur von *einem* Briefe weiss, den der *Apostel* Johannes geschrieben hat» (S. 119). Volkmar (bij Credner t. a. p.) en Scholten (Oudste getuig. bl. 141) meenen, dat de schrijver hier den pluralis gebruikt *in tegenstelling met* het Evangelie; wij verklaren dit echter niet recht te vatten.

---

[1]) Adv. Marc. IV, 12; V, 1; De Bapt. 17 e. a. pl. vergel. Oehler, II, p. 185 nota *f*.

[2]) Dr. van Manen en Dr. Duker in hunne: «Oud-christel. letterk.» II (1871), bl. 172, noemen de woorden van Polyc. *overdreven*.

Ons komt het voor dat de plaats luce clarior is; de schrijver had slechts ééne plaats, dus ook slechts éénen brief van Johannes op 't oog, daar de woorden, welke hij aanhaalt, (R. 29—31) op niet meer dan ééne plaats, hoewel gewijzigd, voorkomen; maar hij kende *meer* brieven (tegen Hesse); had hij slechts éénen brief gekend, dan had hij *niet kunnen* schrijven: *in epistolis suis*, maar had *moeten* schrijven: *in epistola sua*. Toch kon hij, al kende hij meer dan éénen brief, schrijven met het oog op een enkele plaats daaruit, wat hij nu schreef, n. l. in de beteekenis, welke ook bij ons gebruikelijk is: *ergens in zijne brieven*, evenals wij spreken van «Herder zegt ergens in zijn werken», wanneer wij slechts een enkelen regel uit zijne vele werken op het oog hebben [1]). — Johannes dus noemt onbeschroomd de verschillende feiten uit het leven des Heeren op *ook* in zijne brieven [2]), zeggende *in semeipsu*. De vraag is, hoe dit laatste woord geëmendeerd moet worden, *semetipsum* of *semetipso*? Neemt men de laatste lezing aan, dan verkrijgt men den zin, dat Joh. *in zichzelven zeide*, maar wat daarop volgt, *zeide* hij niet, maar *schreef* hij, zoodat Volkmar (bl. 195) waarschijnlijk om deze reden verklaarde den zin aldus niet te verstaan. *Semetipsum* werd gelezen door Volkmar en Hesse (S. 119) en vertaald: «met betrekking tot zich zelven»; «und die Meinung des Verfassers geht dahin», voegt Hesse er ter verklaring bij, «dass Joh. dasjenige, was er nachher in pluralischer Form sage, alsob es auf eine Mehrzahl von Personen bezogen werden solle, nur von seiner eigenen Person sage». Dat iemand bij het lezen van

---

[1]) Hetzelfde gevoelen heeft reeds Niermeijer, Magazijn voor Krit. en Exeget. III (1852), bl. 377 v. ontwikkeld, met verwijzing naar de schrijfwijze van onzen auteur; vergel. ook Scholten, t. a. p.

[2]) Loman (Theol. Tijdschr. 1868, bl. 487) voegt *etiam* bij *tam constanter*, n.l. dat J. ook in zijne brieven tam const. spreekt; Hesse (S. 117 f.) met meer recht bij *singula proferat*.

de woorden uit 1 Joh., indien er *in semetipsum* niet bijgevoegd ware, zou denken, dat Johannes meer personen dan zich zelven alleen bedoelde, komt ons onwaarschijnlijk voor. Ook Hilgenfeld leest *in semetipsum* en in 't Grieksch (1872) εἰς ἑαυτόν, maar later (1874, 75) ziet hij 't in het Grieksch geheel over het hoofd, waardoor hij alle moeielijkheid ontwijkt. De lezing *in semetipsum* is daarenboven niet juist, daar Joh. niet sprak in betrekking tot zich zelven, maar tot hetgeen hij gezien en gehoord had. Beide lezingen voldoen ons dus niet, en toch moeten wij ééne van beiden aannemen; waar wij nu tusschen twee kwaden een keus moeten doen, houden wij ons aan de lezing *in semetipso*, waarmede toch nog meer aan te vangen is dan met den accusativus. Wij stellen ons voor, dat (volgens den schrijver) Johannes bij het herdenken van hetgeen hij bij zijnen Heer gezien en gehoord had nog zóó levendig zich al die gebeurtenissen voorstelde, dat hij ze als ooggetuige *constanter* kon beschrijven, en ook toen hij zijne brieven schreef reeds aan het begin (1 Joh. 1 : 1 en 3) bij zich zelven kon zeggen: «wat wij met onze oogen gezien hebben — dat zullen wij schrijven», en onder den indruk van die gedachte schreef hij wat wij aan den aanvang van zijn eersten brief lezen. De schrijver van ons fragment bezigt hier dus een attractie, of liever hij stelt zich voor, dat wat Johannes daar geschreven had vrucht was van een vast voornemen. Het beroep van Routh en van Gilse voor deze lezing op «*in sua persona*» bij Tertull. de pudic. 18 kan niet gelden, daar op die plaats sprake is van een heilsfeit, hetwelk Paulus *in eigen persoon* had ervaren (1 Tim. 1 : 16).

Johannes zeide dus, volgens onzen auteur: «*quae vidimus oculis nostris et auribus audivimus et manus nostrae palpaverunt, haec scripsimus vobis.*» Het is toch zoo goed als zeker, dat de bijna geheel uitgewischte letters aan het einde van de eerste pagina *vobis* moeten voorstellen, zooals door Tregelles het eerst aan het licht is gebracht. Van

Gilse heeft de gegronde opmerking gemaakt, dat de schrijver door deze aanhaling toont de *Vulgata* niet te kennen, daar hij het verbum ψηλαφίζειν niet vertaalt door *contrectaverunt*, maar door *palpaverunt*, en ook in andere opzichten van die vertaling afwijkt. — Maar hierbij bleef het niet: hem werd door Scholten (Oudste getuig. bl. 143) de zware beschuldiging naar het hoofd geworpen, van zich te hebben schuldig gemaakt aan tekst*vervalsching!* Maar laat ons den man niet meer ten laste leggen dan hij verdient; het blijkt ten duidelijkste, dat hij vrij uit het geheugen aanhaalt, en wat de verandering van «dat *verkondigen* wij u» in «dat hebben wij u *geschreven*» aangaat, welke aanleiding gaf tot die beschuldiging, zij wordt opgehelderd, als men bedenkt dat volgens onzen schrijver het Evangelie zeer vroeg, dus vóór de brieven, geschreven is, en hij zich dus zeer goed kon voorstellen (wat alleszins natuurlijk is), dat ook Johannes in zijne brieven had kunnen schrijven: «dat *hebben* wij u *geschreven*», daar hij zich de juiste woorden niet herinnerde.

Wat blijkt nu uit dit alles volgens onzen schrijver? of liever moeten wij vragen: wat wil de schrijver met de aangehaalde plaats betoogen? «*Sic enim*, zoo zegt hij, *non solum visorem — profitetur.*» Blijkt uit *enim*, dat hij door hetgeen nu volgt de juistheid van zijn vorige aanhaling wil staven (in het tegenovergestelde geval zou hij immers *ergo* of *igitur* gebruikt hebben), zoo kan *sic* slechts terugzien op hetgeen hij vermeld heeft van den oorsprong van het vierde Evangelie. Door die gebeurtenissen: afwachting van Goddelijke openbaring, opdracht aan Johannes om *suo nomine cuncta* te schrijven, bekent (of toont) Johannes zich niet alleen een *visor* en *auditor*, maar ook een *scriptor* van de wondervolle (lotgevallen en daden) des Heeren. Men heeft getwist over het tweemaal voorkomende *sed et*, wat sommigen, Freindâller, Volkmar, Hesse (S. 122), wilden behouden, terwijl anderen hetzij het eerste of het tweede in *se et* veranderden; weêr anderen plaatsten vóór het eerste een *se;*

beide laatste meeningen hangen samen met het gevoelen, dat *profitetur* niet zonder *se* kan gebruikt worden in den hier bedoelden zin, waartegen Hesse opkwam met een beroep op Horatius (Epist. I, 18, 2: *amicum professus*). Van al deze verschillende gevoelens, waarbij nog komt het verschil ten opzichte van *per ordinem* — of het behoort bij *scriptorem omn. mir. dom.* (Volkmar, bl. 425) of wel bij *profitetur* (Hesse) kiezen wij de lezing: «*sic enim non solum visorem se et auditorem sed et scriptorem omnium mirabilium domini per ordinem profitetur.*» *Auditorem* toch staat niet gedeeltelijk *tegenover visorem*, maar mét *visorem* tegenover *scriptorem;* alleen op die wijze verkrijgt men een parallel met *quae vidimus et audivimus — haec scripsimus*, welke parallel klaarblijkelijk bedoeld is. De woorden: *per ordinem* voegen wij bij *scriptorem omnium mirabilium domini;* Johannes, wil de schrijver zeggen, heeft het leven des Heeren *naar volgorde* beschreven. Het is ons niet mogelijk, aan de opvatting van Hesse e. a. van *per ordinem* in den zin van «Joh. gebe sich *der Reihe nach* als Beobachter, Zuhörer und Berichterstatter zu erkennen», in verband met het dubbele *sed et* een redelijken zin te hechten. Dan toch zou de schrijver de dwaze meening toegedaan zijn, dat Johannes eerst gezien, daarna gehoord en eindelijk opgeschreven heeft, van welke opvatting de onhoudbaarheid terstond in 't oog valt. — De opmerking, dat Johannes het leven des Heeren *naar volgorde* beschreef, slaat blijkbaar terug op R. 20—26, waar de verschillende gebeurtenissen, welke ook Johannes, geleid door den *principalis spiritus*, mededeelt, *per ordinem* opgenoemd worden.

Op deze wijze meenen wij dat alles goed samenhangt, en aldus zijdelings het reeds vroeger vermelde gevoelen van Westcott weêrlegd wordt, die er bijna toe kwam, R. 16—26 voor een interpolatie te houden.

R. 34—39. Er is in het gansche fragment bijna geen plaats, die zóó moeielijk te verklaren is en de uitleggers tot zóó uiteenloopende gevolgtrekkingen geleid heeft als deze

perikope, vooral wat het slot er van betreft. De schrijver bespreekt hier de Handelingen der Apostelen, en wel de «*acta omnium Apostolorum*», die «*sub uno libro scripta sunt*» [1]). Men heeft de opmerking gemaakt [2]), dat hier een tegenstelling aangetroffen wordt tusschen *alle* Apostelen en *één* boek, en gezegd: werden voor het leven van Jezus alleen *vier* Evangelieboeken vereischt, of althans daarvoor gebruikt -- om het leven van *al* de apostelen te beschrijven, was *één* boek voldoende; hoeveel belangrijker moest dus wel de geschiedenis van dien éénen Heer zijn, dan die van al zijne Apostelen! De opmerking is misschien niet geheel ongegrond; maar neemt men haar aan, dan moet natuurlijk op *omnium* een zekere nadruk gelegd worden, en doet men dit, dan moet men den schrijver van een onnauwkeurigheid, zoo niet erger, betichten, daar niet alle twaalf Apostelen in de Handelingen beschreven worden. Ons komt het voor, dat de bijvoeging *omnium* den schrijver onwillekeurig uit de pen gevloeid is. Wij kunnen er althans niet met Credner [3]), Hesse (a. a. O.) en Loman (t. a. p.) het bewijs in zien, dat de schrijver met deze woorden wil zeggen, dat de kerk alle valsche Acta (Pauli et Theclae, Pauli et Petri, Andreae, Matthiae of anderen) verwierp.

Bij de bespreking van de taal, waarin het fragment oorspronkelijk is geschreven, herinnerden wij hoe door Hilgenfeld e. a. de uitdrukking: *sub uno libro*, en evenzoo spoedig daarna *sub praesentia eius* als bewijzen voor den Griekschen oorsprong werden gebezigd, maar weêrlegden deze meening toen zoo goed ons mogelijk was. Het Grieksche ἐπί toch op beide plaatsen, gesteld al dat het, wat betwijfeld mag worden, zuiver Grieksch zou zijn, kan geen aan-

---

[1]) De verwisseling van *b* en *p* komt meermalen in 't fragm. voor; R. 6, 35, 55, 58, 78.

[2]) Loman, Theol. Tijdschr. 1868, bl. 488; Hesse, S. 128.

[3]) Gesch. van den Kan. des N. T. bl. 200.

leiding gegeven hebben voor het Latijnsche *sub*. Hesse doet moeite het gebruik van deze praepositio in een zin als hier te vindiceeren door (S. 129 f.) aanhaling van plaatsen uit de geschriften van Tertullianus. Moge hij hierdoor al eenigen grond verkrijgen voor zijne stelling, dat «die Verwendung dieser Präposition namentlich bei Schriftstellern des zweiten Jahrhunderts eine sehr ausgiebige und mannichfaltige» is, hij had recht, toen hij verklaarde, dat deze plaatsen niet «unsrer Stelle *ganz* analoge Beispiele» waren; nauwkeuriger zou hij zich uitgedrukt hebben, zoo hij gezegd had, dat die voorbeelden «*keineswegs* analog» waren. Hij verklaart de praepositio aldus, dat zij aanduidt «die Vereinigung, das Zusammenfassen von Einzelnheiten unter einer Einheit, die als das höhere, über dem Einzelnen schwebende gedacht wird», maar hoe hij die beteekenis hier te pas brengen kan, is niet recht duidelijk. — De woorden *sub uno libro* blijven dus ongerechtvaardigd, maar wat er door aangeduid wordt is niet moeielijk te raden. De Handelingen aller Apostelen zijn dus, volgens den schrijver, in één boek beschreven. [1])

Met *Lucas* begint een nieuwe zin. De woorden «*optime Theofile*» kunnen niet met Volkmar (bl. 425) opgevat worden als een directe aanhaling, zoodat de schrijver met de hem eigene kortheid had willen zeggen: «Lucas vat met «*optime Theofile*» of *optime Theofile inquiens* zich tot hem richtende, al hetgeen hij beleefde tezamen. Dezelfde Lucas, die dezen man aansprekende zijn Evangelie schreef, droeg ook bij het schrijven zijner Handel. dit boek aan denzelfden persoon op.» Maar het valt in het oog, dat de schrijver zich dan al heel zonderling zou hebben uitgedrukt, terwijl

---

[1]) Tregelles (p. 39) vat *sub uno libro* op in den zin van ἐν δευτέρῳ βιβλίῳ, met 't oog op 't πρῶτον, 't Evang. Maar 't is duidelijk, dat de schrijver dan *sub altero libro* had moeten schrijven.

hiertegen ook als bezwaar geldt, dat deze woorden niet zóó in de Handel. voorkomen, wèl in het begin van het Evangelie (Luc. 1 : 3: κράτιστε Θεόφιλε). Er is redelijkerwijze geen andere lezing mogelijk, dan *optimo Theophilo;* een *o* en een *e* loopen niet zóóver uiteen, dat een afschrijver zich niet heeft kunnen vergissen.

Lucas vat dus voor den voortreffelijken Theophilus tezamen «*quia sub praesentia ejus singula gerebantur.*» De meeste uitleggers van ons fragment hebben het *quia* veranderd in *quae*, zoodat de volgende zin object wordt van *comprendit;* Ewald (Jahrbb. VIII, 126 f.) leest *omittens quae*, Bunsen *quoad.* Slechts enkelen behouden de lezing van het HS.; Loman was geneigd [1]) *quia* te beschouwen als een neutr. plur. van *qui*, de genet. zou dan zijn *quium* (die bij du Cange voorkomt) en de dat. en abl. *quibus*, maar aan verdere voorbeelden dan dat ééne ontbrak het hem. Laurent (a. a. O. S. 204) en Hesse (S. 133 ff.) beschouwden het als een conjunctio, en vatten dan de geheele perikope aldus op: «Lucas habe darum die Thaten aller Apostel für seinen Theophilus zusammengefasst, weil das einzelne unter seinen Augen geschehen sei, dass also die verzeichneten Acten darin ihren Einigungspunct haben, dass er sie als Augenzeuge berichte.» Hesse maakt daarenboven uit het imperfectum *gerebantur* de gelijktijdigheid van het *comprendere* en het *geri* op, zoodat de schrijver heeft willen zeggen, dat Lucas een soort van *dagboek* gehouden heeft, en alles, wat onder zijne oogen plaats had, terstond daarin opteekende. Behalve dat, indien Lucas werkelijk zulk een dagboek had gehad — wat wij uit de woorden niet kunnen opmaken —, de Handel. veel uitvoeriger hadden moeten zijn dan nu het geval is, kunnen wij volstrekt de kracht en

[1]) Bijdragen, 1865, bl. 137; vergel. Theol. Tijdschr. 1874, bl. 381. Ook Volkmar wilde dien kant op.

beteekenis van het redegevende *quia* niet verklaren; het is ons niet recht duidelijk, dat Lucas, omdat hij de zaken achtereenvolgens onder zijne oogen had zien gebeuren, juist dáárom voor Theophilus die zaken samenvatte; dit zouden wij beter kunnen begrijpen, indien Lucas die zaken daarom *per ordinem* had samengevat, of indien *singula*, in plaats van in den tweeden zin, in den eersten voorkwam (Lucas opt. Theof. *singula* comprendit). Het gevoelen van Hesse dunkt ons een gevolg te zijn van zijn al te groot conservatisme, van zijn zucht om, indien hij er maar eenige kans toe ziet, de woorden van het HS. te laten zooals zij zijn. Al is dit verlangen op zich zelf zeer te prijzen, zoo kan het, indien het te ver gedreven wordt, aanleiding geven tot zeer gedwongen en onhoudbare conjecturen. Dit nu schijnt bij Hesse het geval te zijn. — Dat bij de verklaring van Hesse *comprendit* een object mist [1]), behoeft geen groot bezwaar te zijn, daar dit verschijnsel niet zonder analogie in het fragment zelf is; zie R. 3, 6, 59. — Waar het ons dus te doen is om een verstaanbaren zin — en dit zal wel één der hoofdvereischten zijn bij de kritiek van een zoodanig geschrift —, daar kunnen wij niet lang dralen in de keuze tusschen de conjunctio en het relativum, maar vestigen haar spoedig op het laatste, waardoor de geheele zin: *Lucas — gerebantur* een samenhangend geheel vormt. Met Loman (1874, t. a. p.) achten wij den vorm *quia* voor het neutr. plur. van *qui* te weinig gerechtvaardigd, dan dat wij haar als zoodanig zouden kunnen beschouwen; liever nemen wij aan, dat *quae* in *quia* veranderd is, doordat een afschrijver de letters onduidelijk in zijn HS. vond, of omdat hij den zin verkeerd opvatte. — Het bezwaar, dat men zou kunnen maken tegen de voorstelling des schrijvers, als

---

[1]) Routh wilde daarom lezen: optime *ea* Theophilo. — Maar *opt.* en *Theoph.* moeten klaarblijkelijk in denzelfden casus voorkomen.

zou Lucas alles, wat hij in de Handel. mededeelt, als ooggetuige bijgewoond hebben, terwijl hij toch eerst Handel. 16 : 10 zich als zoodanig vertoont, is door Hesse voldoende weêrlegd (S. 134 f.) door aanhaling van plaatsen uit de geschriften van Irenaeus (adv. haer. III, 10, 1; III, 14, 1), Eusebius (H. E. III, 4) en Hieronymus (de vir. ill. cap. 7), waar Lucas een *sectator et discipulus* niet enkel van Paulus, maar *apostolorum* genoemd of met een daarmede overeenkomenden naam aangeduid wordt.

De verklaring der volgende woorden heeft den uitleggers veel hoofdbrekens gekost en hen tot zeer verschillende resultaten geleid. Men heeft het zeer vreemd gevonden, dat twee eenigszins tegenstrijdige en elkander uitsluitende adverbia: *semote* en *evidenter* hier vreedzaam naast elkander staan, en allerlei gissingen gewaagd, wat de schrijver toch wel onder de *passio Petri* mocht verstaan, terwijl ook de begeerte om in de hier voorkomende woorden een bewijs te bezitten voor of tegen de stelling, dat Paulus *tweemaal* te Rome gevangen geweest is, niet zonder invloed op de verklaring gebleven is. Daarenboven hebben sommigen er opmerkzaam op gemaakt [1]), dat het subject van *declarat* (R. 38) niet kan zijn Lucas, met 't oog ook op het R. 41 voorkomende *declarant*, waarvan niet Paulus subjectis, maar *ipsae* (scil. *epistulae*). — Bij de verklaring der woorden moet op den voorgrond staan, dat *semote* en *evidenter* niet in denzelfden zin kunnen voorkomen naast elkander, daar zij elkander uitsluiten; dat bij die verklaringen, waar Lucas als subject van den zin beschouwd wordt — en dit geschiedt bij de meesten — moet duidelijk worden, dat Lucas 't een en ander *evidenter declarat* (d. i. zooals die uitleggers het opvatten: *duidelijk toont*); en eindelijk, dat de strekking van de te verklaren woorden niet dáárin gelegen is om aan te toonen, dat Lucas

[1]) Niermeijer, Magaz. 1852, bl. 376; Hesse S. 151.

het een en ander duidelijk aantoont, maar dáárin, om een grond aan te geven voor het te voren uitgesproken gevoelen, dat hij slechts mededeelt wat hij zelf heeft beleefd en bijgewoond. Houden wij dit in het oog, dan vervalt de opvatting van Freindaller (pag. 34), dat de Handel. zoowel het verhaal van Petrus' lijden bevatten (Cap. 12), of liever zijne gevangenneming als voorbode van zijn later martelaarschap, als dat van Paulus' reis naar Spanje, althans de bevrijding, die daaraan vooraf ging. Bedoelt F. dat de *toespelingen* op die beide gebeurtenissen aangegeven worden met *semote*, dan valt het in 't oog, dat de schrijver zich zeer onduidelijk uitgedrukt heeft, en het *evidenter* komt niet tot zijn recht. — Wieseler [1]) vat *semote* op in den zin van «op een afgezonderde plaats,» buiten de Handel., n.l. in het Evang. (22 : 33); maar dat nu die *passio Petri* op die plaats voor allen *evident* is, zal niemand beweren, althans niet met voldoend recht. Ook de volgende woorden komen bij Wieseler niet tot hun recht; hij wil aan het einde een *omittit* plaatsen en verklaart nu de plaats aldus: «Lucas vat tezamen, wat in zijn tijd achtereenvolgens geschied was, gelijk hij dan ook op een afgezonderde plaats Petrus' lijden duidelijk aanwijst (want dit had in zijn tijd plaats gehad), maar Paulus' reize naar Spanje niet vermeldt (want die had niet plaats gehad).» Liever had hij, waarop reeds Otto [2]) opmerkzaam gemaakt heeft, de laatste parenthese aldus moeten formuleeren: «want zij had *in zijn tijd* niet plaats gehad.» Behalve dat hij *sub praesentia eius* in een verkeerden zin opvat, is zijn inschuiving van *omittit* al te gewaagd, en wordt zijn verklaring ook dáárdoor weêrlegd, dat in R. 38 niet *sed*, maar *sed et* gevonden wordt. Dit was hem echter, daar eerst Tregelles dit ontdekt heeft, niet

---

[1]) Stud. u. Krit. 1847, S. 823 f.
[2]) Die geschichtl. Verhältn. der Pastoral-Briefe, 1860, S. 153.

bekend, en zóó kwam hij tot een andere gissing, welke echter geen verstaanbaren zin oplevert, om n.l. *sed* in *nec* te veranderen. Later [1]) gaf dezelfde geleerde nog een andere conjectuur ten beste, om n.l. te lezen *semota passione* en *profectione*, welke lezing later besproken moet worden. Wieseler werd o. a. weêrsproken door Volkmar, maar deze kwam zelf tot een dergelijk resultaat [2]). Met betrekking tot *semote* wees hij even als Wieseler op Luc. 22 : 33; maar wat de profectio Pauli ad Spaniam betreft, daarvoor voegde hij aan het einde van den geheelen zin een $\bar{n}$ in, wat als afkorting van *non* moest gelden en door een afschrijver over het hoofd gezien zou zijn. Maar de plaatsing van dat woord geheel aan het eind is wel zonderling, en zulk een verandering van den geheelen zin mag slechts dán aangenomen worden, wanneer met het positieve, zooals wij het vóór ons hebben, volstrekt niets aan te vangen is, ook al brengt men er eene geringe verandering in aan. — Zoowel bij de lezing van Wieseler, als bij die van Volkmar moet men uit het fragment opmaken, dat de reis van Paulus naar Spanje en de daarmede samenhangende tweede gevangenschap van dien Apostel te Rome in den tijd, toen ons fragment opgesteld werd, een zaak was die bij sommigen weêrklank gevonden had, en waarover de schrijver als één der woordvoerders van de Romeinsche kerk zijn oordeel uitspreken moest. — Routh las: «sicut et semota passionem Petri evidenter *declarant*, sed et profectionem etc.»; Credner [3]) laat *sed* weg; beiden vatten *semota* op als plaatsen buiten de Handel., Credner noemt (Gesch. van den Kan. des N. T. bl. 196) voor de *passio Petri* Joh. 21 : 18 vv., en voor de *profectio Pauli* Rom. 15 : 18; maar deze beide plaatsen geven toch geenszins die gebeurtenissen *evidenter* aan. In zijn

---

[1]) Stud. u. Krit. 1856, S. 105.

[2]) Bij Credner, bl. 426.

[3]) Zur Gesch. des Kan. S. 75, 79 f.

laatst aangehaald geschrift nam Credner daarenboven nog een dergelijk Graecisme aan, als ook R. 66, 67 voorkomt, daar hij *declarat* onveranderd liet. Hilgenfeld (Kan. und Krit. S. 40, 42; ZS. 1872, S. 573, 578) liet de plaats geheel onveranderd, maar kwam daardoor in de war met de tegenstrijdigheid tusschen *semote* en *evidenter*.

Al de genoemde gevoelens evenwel zijn in strijd met den voorop gestelden eisch, dat de woorden, welke wij onder behandeling hebben, moeten dienen om het oogpunt, waaruit Lucas, volgens den schrijver, de Handel. schreef, nader aan te geven en te handhaven; terwijl zij allen te gader aannemen, dat feiten, of althans gebeurtenissen, waarvan sommigen de waarheid aannamen, *evidenter* kunnen *gedeclareerd* worden; hiertegen geldt, wat Hesse (S. 141) terecht opmerkte: «Thatsachen werden einfach berichtet und bezeugt, nicht aber *evidenter declarantur*, es wäre denn, dass ihr Geschehensein gegen Bezweifler oder Leugner aus deutlichen Spuren oder Zeugnissen überzeugend dargethan würde. Ist in dem vorliegenden Falle daran zu denken?» Het antwoord is gereed: «in het geheel niet!»

Otto (a. a. O.) meende het doel recht gevat te hebben, door een zeer zonderlinge gissing te wagen; hij meende dat de zin aldus was: «Acta omnium apostolorum sub uno libro scripta Lucas optimo Theophilo comprehendit, quae sub praesentia eius singula gerebantur, *sic, uti et* semote passionem Petri (*gestam esse*) evidenter declarat, *sic et* profectionem Pauli ab urbe ad Spaniam proficiscentis;» en hij vertaalde: «Lucas vat voor Theophilus samen, wat achtereenvolgens in zijne tegenwoordigheid plaats had, en zoodoende (*sic*) verklaart hij duidelijk, dat even als ook (*uti et*, in den zin van *onder anderen*) *in zijne afwezigheid* (*semote*) Petrus' marteldood heeft plaats gehad, zoo ook (*sic et*) de reis van Paulus van Rome naar Spanje.» *Semote* en *sub praesentia eius* staan dus, volgens Otto, tegenover elkander. De schrijver nam de werkelijkheid aan van Paulus' reis naar Spanje,

maar daar er vóór dien tijd niets zekers dienaangaande medegedeeld wordt, mag men, volgens Otto, wel besluiten, dat het geen algemeen aangenomen meening was, maar dat het belang der kerk het in dien tijd medebracht om die gebeurtenis op te halen en te vindiceeren tegen bezwaren, die uit de niet-vermelding daarvan in de Acta zouden kunnen geput worden. Het zal wel door de meesten toegestemd worden, dat de weglating van *gestam esse* in dezen zin geheel onverdedigbaar of onverklaarbaar is, en dat het eerste *sic*, dat Otto van *uti* afscheurt, niet recht in het verband past, vooral ook met het oog op het kort daarna voorkomende tweede *sic*. — Wij zeiden, dat Otto *semote* beschouwde als een tegenstelling van *sub praesentia eius;* dit had reeds in 1852, dus acht jaren vroeger, van Gilse gedaan, die daarenboven voor die woorden de keus laat tusschen twee lezingen: «sicuti et *semota passio* Petri evidenter declarat et *profectio* Pauli etc.» en «sicuti *semotam passionem* — et *profectionem* etc.;» hij zelf echter prefereert de laatste lezing, en staat dus hierin met Otto bijna op ééne lijn. Het is echter duidelijk, dat, indien de schrijver had willen zeggen, dat Lucas duidelijk te kennen geeft, dat de *passio Petri* en de *profectio Pauli* in zijne afwezigheid (*ab eo semotam*) hadden plaats gehad, hij dan *gestam esse* of *gestam fuisse* niet achterwege had mogen laten, gelijk dan ook van Gilse zelf in de paraphrase die woorden als ter sluiks er bijvoegt. Beter is dan nog de andere lezing, door van Gilse voorgeslagen, waaraan Scholten (t. a. p. bl. 139), Niermeijer (t. a. p. bl. 376) en Hesse (S. 151 f.) zich aansluiten, de eerste echter met de onjuiste veronderstelling, dat de accusativus *passionem* zijn ontstaan te danken zal hebben aan een verkeerde opvatting van het Grieksche πάθος. Denzelfden zin verkrijgen Wieseler (1856, S. 104 f.), Laurent (S. 200, 204) [1])

[1]) Deze laat ook *ad* voor *Spaniam* weg, wat volkomen ongemotiveerd

en Loman (het laatst in 't Theol. Tijdschr. 1874, bl. 382), wanneer zij in plaats van den nominativus den ablativus (*semota passione — profectione*) lezen, waardoor het subject van *declarat* Lucas wordt. Laurent voegt er de onnoodige conjectuur bij, dat *sed* zou moeten veranderd worden in *seu;* ook hij echter kende de ware lezing van het HS. (*sed et*) nog niet, daar het FS. van Tregelles eerst verscheen een jaar nadat hij zijne «N.Tliche Studien» schreef. — Ons komt het voor, dat de lezing van Hesse c. s. meer bijval verdient dan die van Wieseler c. s., daar de zin daardoor verstaanbaarder is. Wel is de ablativus tekstkritisch beter te verklaren dan de nominativus, maar ook deze is niet geheel onverklaarbaar. Toch zal het misschien 't beste zijn, indien men den ablativus behoudt, maar *declarat* verandert in *declaratur*, waardoor, zooals duidelijk is, in den grond der zaak dezelfde gedachte in den tekst ligt als bij de lezing van Hesse, Scholten en Niermeijer. Men kan dan aannemen, dat de passivum-uitgang *-ur* alleen door een zeker teeken aangeduid is, wat lichtelijk over het hoofd gezien kon worden. «Immer aber wird ein laxer Gebrauch von *semovere* angenommen werden müssen, nach welchem es nur ein einfaches «beiseitelassen, nichtmiterwähnen, übergehen» bezeichnet, ohne dass eine ausdrückliche Ausscheidung (vgl. Lucret. de rerum natura, II, vs. 645—47; Lactant. Institt. div. VII, 14) damit verbunden wird,» voegt Hesse ten slotte er bij; en wij zeggen het hem na. — De zin van de perikope R. 34—39 is dus: «de Handelingen aller apostelen zijn in één boek beschreven. Lucas vat voor den voortreffelijken Theophilus te zamen wat achtereenvolgens in zijne tegenwoordigheid voorviel, gelijk ook duidelijk blijkt (*declaratur*) uit het weglaten van

---

mag heeten, daar dan de invoeging van *ad* zich niet laat verklaren, en bovendien *proficisci* met die praepositio ook bij Eutrop. II, 12 voorkomt.

Petrus' lijden, maar ook van de reis van Paulus, toen hij van de stad (Rome) naar Spanje vertrok (want deze gebeurtenissen hadden in zijne tegenwoordigheid niet plaats gehad).»

R. 39—47. Reeds het cijfer 47 duidt aan, dat wij, wat de verklaring van R. 46 vv. aangaat, verschillen van Hesse (S. 169 ff.), die met R. 46 een nieuwen zin aanvangt (*de quibus singulis* etc.) en dien ten nauwste verbindt met hetgeen daarop volgt. Ons komt het voor met de meeste anderen, dat de schrijver met R. 47: «*Cum ipse beatus apostulus Paulus*» etc. een nieuwe gedachte begint te ontwikkelen, welke tot R. 59 doorloopt. Maar wij moeten de meer uitvoerige wederlegging van Hesse's gevoelen tot nader order uitstellen, en ons eerst bezig houden met hetgeen de schrijver ons over de «epistulae Pauli» in het algemeen te zeggen heeft.

«*Quae* [1]), zegt hij, *a quo loco vel qua ex causa directae sint volentibus intelligere ipsae declarant.*» Aan het einde van R. 41 staat een teeken, hetwelk Tregelles (p. 41 f.) zoo vrij is te verklaren als een verkorte schrijfwijze van *-ur*, waardoor hij tevens een nieuw bewijs meent te verkrijgen voor zijne hypothese van den Griekschen oorsprong van ons fragment; de schrijver toch, zoo meent hij, zag in 't oorspronkelijke διηγοῦνται staan, hetwelk hij voor een *passivum* aanzag. Die domme man! Wij begrijpen niet, hoe iemand, die zóó weinig begrip had van de Grieksche taal, het in 't hoofd kreeg een stuk, in die taal geschreven, in het Latijn te gaan overzetten. Maar reeds genoeg hierover! Wij houden het bedoelde teeken met Hilgenfeld, Hesse e. a. eerder voor een *colon* (:), waarmede de schrijver de bespreking van het volgende inleidt. Volgens hem geven dus de brieven

---

[1]) De verandering van *quae* in *quo* door Laurent is geheel onnoodig, daar, zooals Hesse (S. 155) reeds opmerkte, de strekking van den zin er niet door verandert.

van Paulus zelve te kennen, welke zij zijn, van welke plaats geschreven en om welke reden gezonden. «Alsof er geen verdichte brieven zijn konden!» roept Scholten (t. a. p. bl. 143) uit, en, al nemen wij deze woorden niet geheel over, zoo is de stelling van den schrijver, in de aangehaalde woorden uitgesproken, toch wel wat bevreemdend en vrijpostig, daar het voor ons niet zoo heel spoedig duidelijk, ja, een kwestie van veel onderzoek is, *van welke plaats* bijv. de brieven van Paulus geschreven zijn. Maar wij kunnen de meening des schrijvers laten voor hetgeen zij is, en overgaan tot de bespreking der volgende woorden, waarin de schrijver ons zal mededeelen, *quae sint et qua ex causa directae*. In het gedeelte, dat daaraan gewijd is (R. 42—46) vormt het *prolixius scripsit*, dat wij geheel aan het einde lezen (de vorm *prolexius* toch is, hoewel Volkmar dien verdedigt, niet wel te handhaven), de hoofdgedachte, waarbij de dativi *Corinthiis* [1]), *Galatis* en *Romanis* zich allen als verwijderd object aansluiten, terwijl de participiaal-zinnen daaraan ondergeschikt zijn. Deze constructie der perikope, welke ook door Hesse (S. 156 ff.) aangenomen wordt, vond geen bijval bij Credner, noch bij Volkmar. Beiden meenden, dat *prolixius scripsit* behoorde tot een volgenden zin, en wel zóó, dat de eerste zin eindigde met *intimans* (R. 45) en dat *prolixius scripsit* een afzonderlijken zin vormde met een dativus, die volgens hen aan het eind van R. 45 moest ingevoegd worden. Zij werden tot de laatste meening mede geleid door de omstandigheid, dat die regel bizonder kort was en noodzakelijk aanvulling vereischte. Zóó kwam Credner tot *Ephesiis* (Gesch. van den Kan. des N. T. bl. 196), omdat hij meende, dat het *principium earum esse Christum* wees op Eph. 1 : 10 en 21; maar hij werd, wat dit laatste

---

[1]) Van Gilse las *ad Corinthios*, waarvan reeds door Niermeijer (t. a. p. bl. 376) de ongegrondheid werd aangewezen.

betreft, voldoende weêrlegd door Volkmar (bl. 429), die op zijn beurt *aliis* las. Beider opvatting berustte evenwel op een verkeerde verklaring van *prolixius;* terwijl zij toch dit vertaalden door: *meer in 't algemeen*, is de beteekenis van dezen comparativus ontwijfelbaar: *meer uitvoerig*, wat juist het tegenovergestelde is. Maar ook hunne meening aangaande de lengte van R. 45, hoewel op zich zelve gegrond, voerde hen, gelijk anderen, op een doolweg, gelijk wij vroeger bij de bespreking van R. 23 er op wezen, dat men niet met geweld alle regels van het fragment even lang moet maken, daar dit toch niet met millimeters af te passen is. Wij verwezen toen ook naar R. 62, waar niemand den lust in zich voelde opkomen, om dien regel, die toch ook veel korter is dan de vorige en de volgende, aan de anderen gelijk te maken. Dit schijnt ons toereikend om met recht op te komen tegen alle pogingen ter aanvulling, en dus ook Wieseler (1847, S. 824 f.) en Hesse (S. 162) te bestrijden, die *Paulus* willen invoegen; Hesse is daarbij, zooals wij reeds vroeger (bl. 83) opmerkten, met zichzelven in strijd, daar hij opkomt tegen de aanvulling van R. 23 met *Dominus* (S. 103).

Paulus schreef dus, volgens onzen auteur, *ten eerste* aan de Corinthiërs meer uitvoerig. Dat *primum omnium* chronologisch moet opgevat worden, blijkt uit het volgende *deinceps.* Zijn doel daarbij was *scysme heresis interdicens.* Men heeft deze woorden meestal aldus veranderd: *schisma haeresis*, maar Loman leest *schismae haeresim* (1868), later (1874, bl. 383) op voetspoor van Hesse (S. 158 ff.): *schismae haereses,* hoewel zij in de verklaring uiteenliepen; Laurent leest: *schismata et haereses*, wat echter terstond moet verworpen worden. Volgens Freindaller zouden de woorden *schisma haeresis* beteekenen: «vel Corinthios a schismate suo tractos fuisse in haeresim, vel quodlibet schisma deflectere per haeresim a recta fide.» Maar de onhoudbaarheid van beide verklaringen valt spoedig in het oog. — Tegen

een opvatting als zouden die woorden aangeven een scheuring, die onder de haeretici bestaan zou, voert Hesse, o. i. te recht, aan Tertull. de praescr. haer. 42: «quod schismata apud haereticos fere non sunt, quia cum sint non parent.» Hesse zelf raadt *schismae haereses* aan, en met het oog op de corrupte lezing in het HS. is deze lezing tekstkritisch beter te verklaren dan de andere. Hesse voert ter vergelijking aan Euseb. H. E. V, 16: ἡ πρόσφατος τοῦ ἀποσχίσματος αἵρεσις, waar ἀπόσχισμα beteekent: «das abgespaltene, die von der Kirche getrennte Fraction» en hieruit meent hij grond te mogen ontleenen voor zijne meening, als zou *schisma* alhier concreet als «Sammelbezeichnung der Schismatiker» op te vatten zijn; dus zou hier sprake zijn van «haeresiën van het schisma»; vooral zouden hier dan de *Marcioniten* bedoeld zijn, van wie het heet (Tertull. adv. Marc. IV, 5): «faciunt favos et vespae, faciunt ecclesias et Marcionitae», terwijl van de haeretici in 't algemeen gezegd wordt (De praescr. haeret. 42): «plerique nec ecclesias habent; sine matre, sine sede, orbi fide extorres sua in vilitate vagantur». Om niet te spreken van den zin, waarin Hesse *schisma* opvat, waarvoor geen genoegzame grond bestaat, komt zijne geheele verklaring, naar het ons voorkomt, daardoor te vervallen, dat men toch moeielijk een schrijver, al is hij overigens nog zoo dom als sommigen willen, de meening kan toeschrijven als zou Paulus in de brieven aan de Corinthiërs *Marcionitische* ketterijen bestrijden, al werden, zooals Tertullianus (de praescr. haer. 33) meent, sommige der dwalingen, waartegen Paulus de Corinthiërs waarschuwt, *later* door Marcion en zijn leerling Apelles omhelsd. Uit de verklaring van Hesse volgt logisch — dit zal wel moeten toegestemd worden — dat de dwalingen, welke Paulus in die brieven bestrijdt òf gelijktijdig òf reeds vroeger door Marcion c. s. waren verspreid, wat, zooals ieder inziet, een grof anachronisme zou zijn. Wij scharen ons dus, daar wij de lezing *schismae haereses*

het best te verdedigen achten, in dit opzicht aan Loman's zijde, die (t. a. p.) van gevoelen is, dat de plur. *haereses* wijst op de verschillende ketterijen van het schisma, d. w. z. op *de verschillende sekten, die scheuring in de kerk* (lees *gemeente*) *veroorzaakten*. Van zelf denken we dan aan de zoo bekende «partijen te Corinthe.»

Schreef Paulus dus, volgens den schrijver, aan de Corinthiërs meer uitvoerig, om de verschillende sekten te bestrijden (eigenlijk: *verbieden*), die scheuring in de gemeente veroorzaakten, aan de Galaten deed hij het vervolgens (*deinceps b*), *circumcisionem interdicens*. Deze woorden behoeven geen nadere toelichting, daar er uit blijkt, dat volgens den schrijver Paulus aan de Galaten de besnijdenis verbood, een dergelijke voorstelling als gevonden wordt bij Tertullianus (de praescr. haer. 33; cf. adv. Marc. V, 2).

Alleen moeten wij nog opkomen tegen de meening van Tregelles (p. 42), dat de *b* na *deinceps* zijn oorsprong te danken heeft aan het Grieksche getalteeken β', hetwelk de vertaler werktuigelijk nageschreven zou hebben. Men zou dan toch moeten veronderstellen, dat in R. 42 na *primum omnium* ook een α' gestaan had, en hoe kwam het dan, dat de vertaler (!) dit over het hoofd zag? Hoe de *b* in den tekst gekomen is, is ons niet helder, maar tot zulke uitvluchten als die van Tregelles kan men slechts de toevlucht nemen, als men een Griekschen bril draagt. Ook *Galatis* is wonderlijk gecorrumpeerd in *callactis* of *callaetis*.

In de derde plaats wordt Paulus geacht meer uitvoerig te hebben geschreven aan de Romeinen «*ordine scripturarum sed et principium earum esse Christum intimans.*» Na *earum* staat in het HS. *osd*, ofschoon onduidelijk; wat de bedoeling geweest is, kan niet uitgemaakt worden, waarnaar men trouwens ook niet streeft. Meer verschil bestaat er over de uitdrukkingen «*ordine scripturarum*» en «*principium earum*» (scil. *scripturarum*), terwijl men over *intimans* eenstemmig denkt en het opvat als: «op 't hart drukken, inscherpen.»

De ablativus *ordine* werd alleen door Freindaller behouden, die er evenwel geen voegzame verklaring van gaf. Terwijl Schmid *finem* las en Zimmermann *cardinem*, beiden zonder voldoende reden, namen de overigen *ordinem* aan, hoewel zij 't in zeer verschillenden zin opvatten. Wieseler (1847, S. 825) vertaalde: «die von den Schriften gebotene Ordnung;» Credner (zur Gesch. des Kan. S. 80): «de verhouding van het O. T. tot de nieuwe Paulinische opvatting des Christendoms.» Volkmar (bij Credner, bl. 429): «de strekking en het wezen des O. T. (Rom. 3 : 7 v.; 4; 5 : 12; 9—11).» Maar bij geen van deze allen komt *ordo* tot zijn recht, hoewel men *scripturae* zeer terecht als het *O. T.* opvatte. Dieper beschouwde Hesse (S. 165 f.) de zaak, die het Tertulliaansche spraakgebruik te hulp riep, en de uitdrukking verklaarde als: «die Reihe oder Klasse der alttestamentlichen Bücher» of «das alte Testament» (cf. Tertull. adv. Marc. III : 13: Evolve igitur prophetas et totum ordinem recognosce). Het valt echter in het oog, dat de uit Tertullianus aangehaalde plaats niet op gelijke lijn staat met de plaats in ons fragment; ja, de vraag doet zich voor, waarom de schrijver, indien hij werkelijk bedoeld had, wat Hesse meent, niet eenvoudig *scripturas* geschreven heeft? Daarenboven ontbreekt boven *ordine* het streepje, dat, zooals in ons fragment steeds het geval is, den accusativus-uitgang *-m* vervangt. Wijst men op R. 43, waar dit teeken evenzeer ontbreekt, wij antwoorden, dat daar aan 't einde van een vrij langen regel de *m* licht verloren gegaan kan zijn. Hesse noemt onder de beteekenissen van *ordo* ook op: «ein Absatz oder Abschnitt in einem Buche» en noemt de plaats Hand. 8 : 32, waar in den *Cod. Laud. ordo* voorkomt in de beteekenis van περιοχή (het gedeelte der Schrift, dat hij las enz.); waarbij men vergelijke Rönsch, It. u. Vulg. S. 319: *ordo* = *argumentum*, περιοχή. Houden wij ons hieraan, dan kunnen wij zonder bezwaar in R. 44 lezen: «*ordines scripturarum*»; de zin is dan, dat Paulus

den Romeinen plaatsen uit het O. T. op het hart drukte, en wij beroepen ons, evenals Hesse, op het feit, dat in dien brief 51 citaten uit het O. T. voorkomen, tegen 43 in al de andere brieven van Paulus te zamen. Dat de *s* aan het eind licht verloren gegaan kan zijn wegens de daarop volgende *s*, zal men gereedelijk toestemmen. — Maar nog meer scherpt Paulus den Romeinen in. «*Sed et principium earum esse Christum*», zegt de schrijver. Hier is een climax, en niet ten onrechte; de apostel laat het er toch niet bij met enkel die vele plaatsen uit het O. T. hun voor oogen te houden, maar hij voegt er bij (*sed et*) dat van die allen, of liever van het O. T. of O. V. in het algemeen, Christus het *principium*, het *grondbeginsel*, het *middelpunt* is. Hesse komt tot dezelfde beteekenis, even als Volkmar (t. a. p. «Christus het hoogste en alles beheerschende», Rom. 4—11), maar beiden beschouwen het te weinig in verband met het andere, waarmede het o. i. ten nauwste verbonden is, en waardoor juist de climax te schooner is. Hesse ziet natuurlijk, evenals de meesten, in deze perikope weêr polemiek tegen Marcioniten, Judaïsten, Ebioniten; hierover moeten wij later (§ 3) handelen.

Aan alle dezen schreef Paulus, volgens den auteur, *prolixius*. De meening, welke Hesse hierop grondt, dat de schrijver het onderscheid tusschen *epistulae Pauli prolixiores et breviores* huldigt (S. 156), waarbij hij zich beroept op Tertull. adv. Marc. V, 15, is voorbarig, als men bedenkt, dat hier in ons fragment alleen van *prolixius*, bij Tertull. l. c. alleen van *epistulae breviores* (niet van *prolixiores*) sprake is.

«*De quibus singulis necesse est a* [1]) *nobis disputari*», gaat de schrijver (R. 46) voort; hij dacht, toen hij deze zeer eenvoudige opmerking nederschreef, zeker niet, dat velen in die

[1]) Dat *ad* in *a* moet veranderd worden, ligt voor de hand; vgl. R. 8.

woorden zeer veel zouden vinden, en hem natuurlijk weêr van polemiek tegen de eene of andere ketterij zouden beschuldigen. De schrijver wil eenvoudig zeggen, dat over de punten, welke hij zoo even genoemd heeft: haerese, besnijdenis enz., nog geen gewenschte overeenstemming bestaat, maar dat daarover nog gestreden moet worden door de Katholieke kerk; zóó toch moet *a nobis* opgevat worden en niet als een genet. majestatis, waardoor de auteur zichzelven wilde aanduiden. Hesse vat het evenzoo op, als hij (S. 175) de woorden aldus verklaart: «es sind dies Controvers-puncte zwischen uns und andern christlichen Parteien, namentlich den Marcioniten und Ebioniten, die noch nicht durchgekämpft sind.» Maar deze geleerde verbindt ten onrechte, even als Laurent en Hilgenfeld, deze woorden direct met het volgende, waardoor hij, zooals wij weldra zien zullen, R. 46—59 geheel verkeerd opvat. Wieseler, Credner, Volkmar en Loman hadden gelijk, toen zij de onderhavige woorden beschouwden als de perikope R. 39 vv. afsluitende. Maar ook zij konden met die woorden niet uitkomen, daar zij *a nobis* opvatten als zeide de schrijver dit van zichzelven; zooals Wieseler het uitlegt, had er *necesse erat* moeten staan, maar waar men dit niet doet, daar verwacht men van zelf, dat de schrijver nu of later nog eens over die punten zal spreken, maar al wacht men nog zoo lang, men hoort er niets meer van. Dit bracht Credner en Volkmar er toe, een *non* in te schuiven, waardoor zij de moeielijkheid ontweken, maar met geheele omkeering van den zin; Volkmar meende dat $\bar{n}$ (in plaats van *non*) vóór *necesse est* zeer goed kon verloren gegaan zijn, en hij had hierin gelijk, maar zoolang met de woorden zelve nog iets goeds kan verkregen worden, mag men tot zulke middelen niet de toevlucht nemen. Loman voegde geen *non* in, maar giste (Theol. Tijdschr. 1868, bl. 474), dat op onzen catalogus oorspronkelijk een omstandiger vertoog over de grootere Paulinische brieven zal gevolgd zijn. — Geen dezer gevoelens kan ons voldoen,

daar *nobis* moet verstaan worden van de Katholieke kerk, en de schrijver met deze woorden alleen wil te kennen geven, dat over de genoemde punten nog geschil bestaat, niets meer. En *juist om* hunne eenvoudigheid, en omdat er geen bizondere bedoeling in schuilt, meenen wij dat deze woorden ons den sleutel in handen geven tot recht verstand van het oogpunt, waaruit het geheele fragment moet beschouwd worden, en van het *doel*, waarmede het opgesteld is. Maar hierover kunnen wij eerst in § 3 handelen, als wij over dat doel opzettelijk een oordeel uitspreken.

R. 47—59. Het is hier de plaats om te spreken over de verdeeling van ons fragment door Hesse, die bij de genoemde perikope R. 46 voegt en met R. 54 (*Verum Corinthiis* etc.) een nieuwen zin begint; in deze opvatting vindt hij een geestverwant in Hilgenfeld, in zijne verschillende bewerkingen. Het bezwaar tegen deze opvatting is dáárin gelegen, dat daarbij het causaal verband tusschen de zinnen *de quibus — disputari* en *cum ipse beatus — scribat* (R. 50) niet duidelijk wordt, en nog veel minder tusschen de zinnen: *verum Corinthiis — iteretur* en *una tamen — dignoscitur*, terwijl tevens *enim* (R. 57) veel van zijn kracht verliest. Het schoone verband, dat er R. 47—59 bestaat, wordt bovendien wreedelijk uit elkander gerukt. Dat er zulk een verband bestaat, is duidelijk. Wat toch is de kracht van *enim* in R. 57 anders, dan dat de schrijver door de handelwijze van Johannes, den «prodecessor Pauli» (R. 48), die, hoewel hij aan *zeven* bepaalde gemeenten schreef, toch geacht moet worden zijne lessen aan allen mede te deelen, wil aantoonen, dat evenzoo Paulus, al schrijft hij slechts aan *zeven* gemeenten bij name, ook moet aangemerkt worden als aan allen te schrijven, daar de gemeente, die over de geheele aarde (in den stijl van dien tijd) verspreid is, als één moet worden beschouwd? Wat blijft er van dien samenhang over bij de verklaring van Hesse en Hilgenfeld? Immers niets! Hesse begrijpt de plaatsing van den zin:

«*verum Corinthiis et Thessalonicensibus licet pro correptione iteretur*» niet, tenzij hij daarmede een nieuw gedeelte aanvangt; maar het verband, dat ontwijfelbaar bestaat in R. 47—59, wordt het best bewaard, zoo men de zooeven geciteerde woorden als een parenthese beschouwt, waardoor hetgeen daarvóór en daarna staat zóó geregeld afloopt en een zóó goed geheel vormt, als men slechts wenschen kan.

Na deze voorafgaande, alles beheerschende opmerking gaan wij het vóór ons liggende gedeelte nader beschouwen. *Cum* moet hier genomen worden in den zin van *terwijl*, of liever, wat hiermede nauw samenhangt, van *hoewel*, en staat tegenover *tamen* (R. 56), waarmede de nazin ingeleid wordt. — In *beatus* ziet Hesse (S. 177) nog een verscherping der tegenstelling, maar zóó kan men achter elk woord wat zoeken. — De *beatus apostulus Paulus* schrijft *nonnisi nominatim septem ecclesiis*. Terwijl de meesten *nonnisi*, hoewel het vóór *nominatim* geplaatst is, niet hierbij, maar bij *septem* voegen, en Hilgenfeld in zijnen Griekschen tekst zich onduidelijk uitlaat, voegt Hesse het bij *nominatim* en vertaalt (S. 176): «während der Apostel selbst nicht anders als namentlich an sieben Gemeinden schreibt», maar verklaart zijn bedoeling niet nader; het is niet recht duidelijk, wat hij er mede *kan* bedoelen; hoe toch kon Paulus nog anders dan *nominatim* aan die gemeenten schrijven? d. w. z. met vermelding van zijn eigen naam, of, wat meer waarschijnlijk de bedoeling der uitdrukking is, met vermelding van den naam der gemeenten? De opvatting van Hesse levert geen verstaanbaren zin op, en ook wij houden ons dus aan de gewone verklaring, en voegen *nonnisi* bij *septem*. Maar zoo doet zich onwillekeurig aan ons dezelfde vraag voor, welke bij Hesse opkwam (S. 176 Note 1): «Ob hierin eine stillschweigende Abweisung des Hebräerbriefes liegt?» en als wij later vernemen, hoe hij over R. 63 en 64 denkt, mogen wij aannemen dat hij die vraag toestemmend zal beantwoord heb-

ben, wat Reuss rechtstreeks doet [1]). Wij echter antwoorden ontkennend, want Paulus (moet Hesse zeggen) schrijft toch niet *nominatim* aan de Hebreën of aan hen, aan wie die brief gericht is; en ook al nemen wij dit aan, waartoe wij geneigd zijn omdat wij, zooals later blijken zal, R. 64 van den *brief aan de Hebreën* verstaan, ook dan kon de schrijver geacht worden zich zelven niet te weêrspreken, of althans dezelfde uitvlucht te bezigen als Hiëronymus (Ep. ad Paulin. cap. 7), die ook het *zeven*tal der gemeenten, waaraan Paulus zijne brieven richt, aanneemt, maar zich redt met de woorden: «*octava enim ad Hebraeos a plerisque extra numerum ponitur.*» Zóó ook zegt de schrijver van ons fragment van den Hebreër-brief: «*fertur nomine Pauli*», waarin opgesloten ligt, dat sommigen hem niet aan Paulus toekenden.

Paulus schreef dus, volgens den schrijver, slechts aan *zeven* gemeenten met name, welke gemeenten nu achtereenvolgens opgenoemd worden «*ordine tali.*» Deze woorden vereischen eenige opheldering, daar ook hierover verschil bestaat. Volkmar (bij Credner, bl. 438) meent dat het geheele strijdschrift (*sic!*) in het belang der *Romeinsche* kerk geschreven is, en dit doel ook hieruit blijkt, dat *Rome* als de zevende der zeven gemeenten achteraan geplaatst wordt (wij voor ons zouden haar dan liever vóóraan plaatsen), en de eerste drie in alphabetische orde als de hoofdsteden der drie provinciën: *Achaja*, *Asia* en *Macedonia*, en vervolgens de drie gemeenten van minderen rang eveneens in alphabetische orde gerangschikt zijn. Dit gevoelen is door Hesse (S. 185 f.) voldoende weêrlegd. Reuss (a. a. O. § 302) noemt de volgorde «ganz willkürlich»; Hesse noemt haar (S. 186) «kritik- und planlos», en is het met Wieseler (1847, S. 838) en Reuss (hist. du canon, p. 83) in hoofdzaak eens, dat de schrijver de volgorde, welke hij hier opnoemt, niet zelf gevormd,

[1]) Gesch. der H. Schr. N. T. 5e Ausg. 1874, § 310.

maar elders gevonden heeft, wellicht (S. 188) in een *Corinthische* verzameling van Paulinische brieven, omdat de rij, evenals bij Tertull. adv. Marc. IV, 5; de praescr. haeret. 36, met *Corinthe* begint en met *Rome* eindigt. Nog besluit Hesse uit de omstandigheid dat de auteur niet, zooals Tertullianus, *orde* in de opnoeming wil brengen, dat ons fragment uit den tijd vóór Tertullianus en Irenaeus afkomstig is. De laatste conclusie mogen wij echter niet trekken, dewijl men dan ook zou moeten aannemen, dat ons fragment in den tijd vóór Marcion geschreven is, daar ook deze (cf. Tertull. adv. Marc. V) *orde* in de opnoeming tracht te brengen. Maar hoe het ook zij, de orde, hier genoemd, beschouwt de schrijver zelf, zooals uit de bijgevoegde ordinalia volgt, als een *chronologische*, gelijk ook Wieseler en Hesse meenen.

De volgende woorden, waarin die zeven gemeenten opgenoemd worden, leveren geen bizondere moeielijkheid op, daar de grove misstellingen van zelf in het oog vallen. Alleen moeten wij opmerken, dat het ons met Hesse (S. 183 f.) en Volkmar (t. a. p.) voorkomt, dat de volgende ordinalia: *prima*, *secunda* etc. tusschen haakjes geplaatst moeten worden en men moet aannemen dat de schrijver, terwijl hij de namen der gemeenten opschreef, daarbij telde. Routh en van Gilse lezen *primo*, maar dan zou men verwachten dat het vóór, in plaats van achter den naam ware geplaatst. Die zeven gemeenten zijn dus *Corinthe*, *Ephesus*, *Philippi*, *Colossae*, *Galatië*, *Thessalonica*, *Rome*.

Nu volgt een parenthese, waarin de schrijver van twee der genoemde gemeenten nog memoreert, dat Paulus aan hen *twee*maal geschreven heeft. De conjunctivus *iteretur* behoeft niet noodzakelijk met Wieseler en van Gilse veranderd te worden in den indicativus *iteratur*, daar men kan aannemen dat hij nog afhankelijk is van de conjunctio *cum* (R. 47). *Licet* veranderen wij met Credner (1847), van

Gilse en Loman[1]) (1874, bl. 396) in *scilicet*, waardoor de zin veel duidelijker wordt, n.l. «terwijl de apostel Paulus slechts aan zeven gemeenten met name schrijft (maar aan twee van deze nog voor een tweede maal, n.l. pro correptione) enz.» Dat *correbtione* (R. 55) niet met van Gilse in *correctione* moet veranderd worden, maar, zooals door de meesten wordt aangenomen, in *correptione*, blijkt dááruit, dat *correptio* ook bij Tertullianus voorkomt (de praescr. haer. 6; de pudic. 14) en een veel beteren zin oplevert dan *correctio* (verbetering), n.l. van *reprehensio*, *castigatio*, *vituperium*. Om dus de Corinthiërs en de Thessalonicensen te berispen of te bestraffen, achtte Paulus het noodig hun nogmaals te schrijven.

Ondanks dit alles (*tamen*), gaat de schrijver voort, moet toch de gemeente, die over de aarde verspreid is, als één (*una*) erkend worden; dat *denoscitur* voor *dinoscitur* of *dignoscitur* moet plaats maken, ligt voor de hand.

Men heeft wellicht opgemerkt, dat wij de woorden: «*sequens prodecessoris sui Johannis ordinem*» (R. 48, 49) voorbijgegaan zijn; wij deden dit opzettelijk, omdat wij die woorden eerst meenden te moeten bespreken, na over het daarop volgende gehandeld te hebben, daar zij in nauw verband staan met R. 57—59: «*Et Johannes enim in apocalypsi, licet septem ecclesiis scribat, tamen omnibus dicit.*» Wij laten in 't midden, of bij *omnibus* met Hesse *ecclesiis* moet gedacht of dat 't persoonlijk moet opgevat worden. Paulus wordt gezegd in de handelwijze, die wij bespraken, de *ordo Johannis*, d. i. «die Art und Weise» (Hesse, S. 177) gevolgd te hebben, terwijl Johannes zijn *prodecessor* genoemd wordt. Dat *prodecessor* en *praedecessor* niet verschillen, merkten wij reeds Hoofdstuk II, § 1 op, maar de vraag is, wat de schrij-

[1]) Ten onrechte noemt L. op bl. 397 deze lezing *mijne gissing*, daar zij reeds vóór hem bekend was.

ver met deze woorden bedoelt? Ons komt het voor, dat uit het fragment, en voornamelijk uit R. 57—59 blijkt, dat hier Paulus voorgesteld wordt, toen Johannes *als schrijver* zijn taak volbracht had, zijne brieven geschreven te hebben. Dit komt overeen met R. 9 vv., waar het tijdstip der vervaardiging van het vierde Evangelie ook zoo vroeg gesteld wordt. Wij kunnen natuurlijk niet aannemen, dat de schrijver van het fragment in deze beschouwing recht had, maar het is ons ook slechts te doen om te weten te komen wat hij zegt; en dan kunnen wij Wieseler (Stud. und Krit. 1847, S. 827) niet toegeven, dat de handelwijze van Paulus met die van Johannes *vergeleken* wordt, daar dan, zooals reeds Hesse (S. 179) terecht opmerkte, *ut Johannes* zou hebben volstaan. Ook Tregelles vatte de bedoeling niet goed op, als hij (p. 44) zich aldus uitliet: «the explanation seems to be that John, who wrote to seven Churches (with whom in that respect Paul was compared) had been previously spoken of by the writer as the author of the Gospel and the first Epistle.» Vertaalt men deze woorden uit het Engelsch in het Duitsch, dan kan men niet komen tot den zin, waarin Hesse (S. 180) Tregelles' woorden geheel verkeerd opvatte: «dass Johannes von seiner Absicht an sieben Kirchen zu schreiben dem Apostel Paulus eine vorläufige Mittheilung gemacht habe.» Dit is iets geheel anders, en is waarschijnlijk in Tregelles' hoofd nooit opgekomen.

Dezelfde voorstelling van de algemeene waarde der brieven van Paulus, welke wij hier vinden, treffen wij aan bij Tertullianus (adv. Marc. V, 17), waar deze kerkvader bij de bespreking van den Epheser-brief, dat deze door Marcion «ad Laodicenos» betiteld werd, er op laat volgen: «maar wat gaan ons de opschriften aan! *nihil autem de titulis interest, cum ad omnes apostulus scripserit dum ad quosdam.*»

R. 59—63. Na aldus gesproken te hebben over de brieven van Paulus aan de zeven genoemde gemeenten, gaat de schrijver met «*verum*» over tot de brieven van dien apostel

aan private personen, n. l. aan Philemon, Titus en Timotheus. Ook hier wil Volkmar de alphabetische orde gevolgd zien, maar dewijl hij de tegenwerping voorzag, dat dan eerst Timotheus en daarna Titus had moeten genoemd worden, nam hij daarbij aan dat de schrijver eerst de personen noemde, aan wie één brief, en daarna hem, aan wien meer dan één brief gericht was. Maar dat deze aanname al te gezocht is, valt lichtelijk in het oog. Toch hebben meerderen aan de volgorde, waarin hier dit viertal brieven voorkomt, hunne bizondere opmerkzaamheid gewijd. Hesse (S. 194) wil er zelfs een bewijs in zien, dat het fragment «vortertullianisch» is, en wel omdat hij de volgorde hier toevallig noemt, terwijl eerst later eenige orde in de opeenvolging gebracht is, toen men de Pastoraal-brieven om hun kerkelijke belangrijkheid vooropplaatste, en onder deze Timotheus vóór Titus (cf. Tertull. adv. Marc. V. 21). Marcion verwierp de Pastoraal-brieven, maar nam den brief aan Philemon op (cf. Tertull. l. c). Maar ons komt dit bewijs, hetwelk Hesse wil laten gelden, te zwak voor, om van invloed te kunnen zijn op ons oordeel over den ouderdom van het fragment. (vgl. bl. 47).

Een andere vraag is echter, wat men moet aanvangen met «*duas*» in R. 60, of het te beschouwen is als een accusativus, in welk geval men ook moet lezen: «ad filemonem *unam*», dan wel of het mag beschouwd worden als een nominativus, die onveranderd is overgenomen uit het Grieksch (δυάς), gelijk men ook bij Irenaeus (adv. haer. II, 14, 6) den vorm τριάς aantreft, of wel ten laatste, of het een verschrijving is voor *duae*. Wij zijn geneigd het laatste aan te nemen, hoewel Volkmar (bij Credner, bl. 423) hiertegen heftig protesteert. Voor een accusativus toch bestaat geen genoegzame grond, daar de schrijver telkens bij de behandeling van een nieuwe groep N. T.ische geschriften den nominativus gebruikt. Wel gist Hesse (S. 195) «dass die Aussage «Paulus *scribit*» noch fortwirke oder von dem

Verfasser in Gedanken behalten worden sei», maar daar deze woorden reeds R. 50 voorkomen, herinnert het ons aan de meening van Volkmar, boven besproken, wat betreft den *genetivus quarti* (R. 9), waartegen Hesse zelf, en te recht, zich krachtig verzet. Wat den nominat. *duas* aangaat, door Credner, Volkmar e. a. aangenomen, Hesse heeft er reeds op gewezen, dat ook de plaats bij Irenaeus uit het Grieksch is vertaald, en verder deze vorm in het Latijn alle analogie mist. De meening van Hilgenfeld, dat in het oorspronkelijk Grieksch β′ zal gestaan hebben, beslist noch voor de eene noch voor de andere lezing. Wij lezen dus hier *duae*, even als in R. 69, en nemen aan, dat dit woord door een onbekende oorzaak in *duas* veranderd is.

Die vier brieven nu van Paulus zijn geschreven «*pro affecto et dilectione.*» Er bestaat geen bezwaar den vorm *affecto* in plaats van *affectu* te behouden (vgl. Rönsch, It. u. Vulg. S. 260—262), maar wat beteekenen deze woorden? Volgens Hesse (S. 195) duiden zij aan: «dass Wolwollen und Werthschätzung für den Apostel beim Schreiben bestimmend und massgebend sei» Hij vertaalt dus «je nach Gunst und Achtung», wat hij doet slaan op het *getal* der brieven, welke de apostel aan elk der genoemde personen schreef, zoodat hij, naar de mate der toegenegenheid jegens hen, aan den één *twee*, aan de anderen *één* brief schreef. Toch komt bij deze opvatting het volgende *tamen* niet geheel tot zijn recht, daar dit woord doet veronderstellen, dat in het voorafgegane een omstandigheid wordt genoemd, die *eenigzins* hinderlijk zou schijnen aan de opname in de kerk. Al heeft ook Hesse dit niet geheel over het hoofd gezien, zoo blijkt uit de vertaling, die hij van ons fragment geeft (S. 297 ff), dat hij deze plaats niet juist opvatte. — Beter drukt Loman (1874, bl. 387) de bedoeling des schrijvers uit, als hij zegt: «al was persoonlijke genegenheid voor Paulus het motief tot schrijven geweest, deze geschriften waren desniettemin

bij de katholieke kerk in aanzien». — «Bij de katholieke kerk in aanzien», zoo vertalen ook wij de woorden: «*in honore ecclesiae*», en verwerpen de lezing *in honorem*, door Wieseler, Laurent, Hilgenfeld (1863) e. a. voorgestaan, volgens welke de schrijver wilde zeggen, dat deze brieven ter eere van de kerk waren geschreven, of haar ter eere waren heilig verklaard bij de *ordinatio ecclesiasticae disciplinae*, of tot hare eer *en* tot de ordening van de *eccles. discipl.* waren heilig verklaard (Böttticher, Bunsen); altemaal meeningen, die onhoudbaar zijn, even als die van Hilgenfeld (1872 en daarna), dat *in honore* gelijk zou staan met *in honorem* (vgl. Rönsch a. a. O. S. 406 f.) Alleen de opvatting van Hesse (S. 196) en van Loman (1874) is te verdedigen, dat hier gesproken wordt van het bij de kerk in aanzien zijn der Pastoraal-brieven. Ook de abl. *ordinatione* moet onveranderd blijven; ware een accus. bedoeld, dan moest zoowel hier als boven *ordine* een streepje geplaatst zijn ter aanduiding van dien casus. Bij de regeling der *disciplina ecclesiastica* zijn dus die brieven door de kerk opgenomen. Ook hieromtrent is na de verklaring van Hesse (S. 196 ff.) geen duisterheid meer overgebleven, daar zijne vertaling: «bei der Regulirung der Kirchenzucht» zeer juist is, met het oog op de vele voorschriften, welke de apostel in deze brieven geeft ten aanzien van verschillende betrekkingen. Dat deze beteekenis van *disciplina* niet te zeer «aus der Kirchensprache herausfällt», blijkt uit Tertull. de resurr. carn. 48; de virg. vel. 9. — In de geheele perikope R. 59—63 moet dus enkel na *catholicae* (R. 62) een *sunt* ingevoegd worden, dat met 't oog op *sunt* in R. 63 lichtelijk uitgevallen kan zijn. Het is niet noodig R. 62, welke korter is dan de anderen, aan te vullen, zooals wij reeds vroeger bij de bespreking van R. 23 opmerkten. Hesse voegt een *quia* in vóór *in ordinatione eccles. discipl.*, Hilgenfeld *nostrae* aan het eind van dezen regel. Beide gissingen zijn geheel overbodig, vooral als

men bedenkt dat de regel reeds langer wordt, als men *sunt*, dat wij veronderstellen uitgevallen te zijn, weder invoegt. — Leverde dit gedeelte van het fragment dus niet veel moeielijkheden op, na hetgeen reeds door anderen ter verklaring gezegd is, anders is het met de weinige regelen, die hierop volgen, en tot welker behandeling wij nu overgaan.

R. 63—68. De groote vragen, die zich hier aan ons voordoen, zijn 1° hoe geïnterpungeerd moet worden? 2° welke brieven met de *epistola ad Laudicenses* en *ad Alexandrinos* bedoeld zijn? welke beide vragen nauw met elkander samenhangen. Terwijl de meesten den zin laten doorloopen, zoodat de bedoeling zou zijn, dat de twee genoemde brieven in omloop waren, die op Paulus' naam gefingeerd zouden zijn *ad haeresem Marcionis* even als meer anderen, welke niet in de kerk kunnen opgenomen worden, sloegen sommigen een anderen weg in. Wieseler o. a. sloeg voor [1]), na *fictae* een semicolon (;) te plaatsen, wat van Gilse werkelijk deed; in dat geval werd voor het volgende een *feruntur* bijgedacht en *ad* (R. 65) opgevat als *apud*, zoodat men vertaalde: «er is in omloop een brief aan de L. en een ander aan de Al. op Paulus' naam verdicht; nog zijn bij de secte van Marcion andere in omloop, welke echter enz.» Credner plaatste in zijne Gesch. van den Kanon des N. T. bl. 197 en 201 na *nomine* een komma, zoodat er niet meer gezegd werd, dat beide brieven op Paulus' naam verdicht zijn. Later (Theol. Jahrbb. 1857, S. 337) kwam hij hiervan terug, en plaatste hetzelfde teeken na *Alexandrinos*, waarin Volkmar (bij Credner, bl. 197) hem volgde. Nog moet vermeld worden de lezing van Scholten (t. a. p. bl. 139), die óf van Gilse volgt, óf den zin geheel omkeert door bijv. te lezen: «fertur etiam alia ad Alex. Pauli nomine, etiam ad Laodicenses ficta ad haeresem Marcionis, et (ut?)

[1]) Stud. u. Krit. 1847, S. 840 ff.; vgl. 1856, S. 98 ff.; Unters. über den Hebr.-brief, 1861, 2e Hälfte, S. 26 f.

alia plura, quae (epist. ad Laod.?) recipi non potest (possunt?)» Dat men tot zulk een trajectie eerst in het uiterste geval de toevlucht mag nemen, zal wel toegestemd worden. — Vóórdat wij de verschillende gevoelens aangaande de beide hier genoemde brieven nagaan, moeten wij wijzen op de verschillende opvatting van de praepos. *ad* in R. 65. Zooals wij reeds zagen, beschouwden sommigen haar als gelijkstaande met *apud*, vanwaar men er licht toe kon komen de laatste praepositio er voor in de plaats te zetten, gelijk Schmid, Zimmermann en Hug deden met betrekking tot het *ad* vóór *Alexandrinos*, zoodat men in het fragment las, dat de brief *ad Laodicenses* bij de Alexandrijnen in omloop was. Terwijl Credner en Guericke in hunne Inleidingen *ad haer. Marc.* vertaalden door: «in Rücksicht auf,» maakten zij de zaak niet duidelijker, maar lieten haar in 't midden, ofschoon zij er toe overhelden *ad* in de beteekenis van *adversus* op te vatten; dit deden zonder terughouding Schmid en Paulus. Maar de meesten keerden de beteekenis om, en vertaalden óf *ten gunste van* óf *naar de wijze van;* het laatste o. a. Wieseler (1847, S. 840 ff., nevens zijn boven vermeld gevoelen): «gemäss der Secte Marcions d. h. nach der Sitte der Marcioniten.» Hesse (S. 210 ff) merkt op dat men, dewijl *haeresis* meer een kettersche *leerstelling* dan wel een kettersche *partij* aangeeft, bij Wieseler's verklaring eerder *secta Marcionis* zou verwachten; en daarenboven bestrijdt hij hem, omdat hij, met aanhalingen uit Irenaeus, meent te kunnen bewijzen dat bij de Marcioniten niet het *fingere* van apocryphe geschriften in zwang was, maar wèl het *circumcidere, emendare, abscindere, decurtare* etc.; hij had er bij kunnen voegen Tertull. adv. Marc. V, 21: «soli huic epistolae (ad Philemonem) brevitas sua profuit ut *falsarias* manus Marcionis evaderet.» Toch verschilt de verklaring, welke Hesse zelf (S. 224 f.) voorstaat, niet zoo machtig veel van de door hem bestredene. De overeenkomst van deze brieven met de ketterij van

Marcion was, volgens hem, niet gelegen in den inhoud der brieven, maar in het *fingere*, in de wijze van hun ontstaan, in zóóver dat de Marcioniten hunne geschriften vervaardigden uit Paulinische brieven, en evenzoo ook deze beide brieven *ad Laudecenses* en *ad Alexandrinos* zouden ontstaan zijn, echter met dit onderscheid, dat, terwijl genen het snoeimes gebruikten, deze brieven ontstaan waren uit tezamengeflanste paulinische lappen, waarom zij ook *fictae* konden genoemd worden, terwijl deze benaming op de brieven van Marcion niet toepasselijk was. Toch is het onderscheid tusschen Hesse's en Wieseler's verklaringen te gering, dan dat wij ons het resultaat des eersten zouden kunnen toeëigenen. Integendeel houden ook wij ons aan de beteekenis van *ad*, die het meest voor de hand ligt, n.l. van *naar* of *ten gunste van* de ketterij van Marcion.— Reeds is uit 't bovenstaande eenigzins gebleken, hoe Hesse denkt over de beide bewuste brieven; hij beschouwt toch beide als apocryphe brieven, die overigens geheel onbekend zijn, en beroept zich voor dit zijn gevoelen op hetgeen Zimmermann (pag. 20) mededeelt van slechts éénmaal vermelde, maar daarna spoorloos verloren gegane apocryphen. Laat ons eerst hooren wat anderen dienaangaande zeggen, om daarna te onderzoeken welk ons oordeel moet zijn. Zeer velen hebben in de *epistola ad Alexandrinos* den *brief aan de Hebreën* gezien, zooals Schmid, Semler en anderen in vroegeren tijd [1]), en later Credner (Einl. 2e Abth. S. 414, 492—94; Gesch. v. d. Kan. des N. T. bl. 202), Guericke, Wieseler, Scholten, Loman, Westcott (bij Treg. p. 47), vooral Hilgenfeld [2]), die ook na Hesse's betoog (S. 222 f.) zijn gevoelen op nieuw heeft verdedigd. Hesse brengt tegen deze identificatie voornamelijk in, dat

---

[1]) Zie bij Hesse, S. 202 ff.

[2]) Kan. und. Krit. 1863, S. 42 Anm. 2; ZS. 1872, S. 4 ff.; 1874, S. 228 f.; Einl. 1875, S. 104, 354 f.

het een ongehoorde zaak is, van den Hebreër-brief te schrijven, dat hij op Paulus' naam verdicht en ten gunste van de ketterij van Marcion geschreven zou zijn — zóó toch vat Hilgenfeld *ad haer. Marc.* op —, terwijl de benaming zelve voor dien brief hem van elders niet bekend is. Wat dit laatste aangaat, in het geval, dat Hesse hierbij veronderstelt, zou Hilgenfeld evenveel recht hebben dezen titel op den Hebreër-brief te doen slaan, als Hesse om aan te nemen, dat de *epistola ad Alexandrinos* een apocryphe brief, aan Paulus toegeschreven, zou zijn, daar ook deze niet van elders bekend is. Maar Hilgenfeld verkeert niet in dit geval; hij zegt toch [1]), dat de benaming πρὸς Ἀλεξανδρεῖς voor den Hebreër-brief voorkomt, en de overgang van hier tot *ad Alexandrinos* is toch niet al te groot. — Wat de eerste bedenking van Hesse tegen Hilgenfeld betreft, deze herhaalde, wat hij in 1872 (ZS. S. 4 f.) geschreven had, en wat wij liefst in het oorspronkelijke refereeren: «Für einen unter dem Namen des Paulus untergeschobenen Brief konnte man den Hebräerbrief wohl erklären, welcher schliesslich (13 : 23) ganz in der Weise des Paulus den Timotheus erwähnt und im Morgenlande als ein ächter Paulus-Brief galt. Als erdichtet zu Gunsten der Häresie Marcion's konnte man ihn schon deshalb ansehen, weil er in der That so fortschrittlich ist, dass sich späterhin die Manichäer für ihre Behauptung, der alte Bund könne nicht von demselben Urheber herrühren, wie der neue, auf ihn berufen könnten (Epiph. haer. LXVI, 74 p. 694). Und gerade zur Zeit unsers Verzeichnisses hat ein Zweig der römischen Monarchianer den Hebräerbrief ausgebeutet für die Behauptung, dass Melchisedek hoch über Jesus stehe (cf. *pseudo-Tertull.* adv. omn. haer. c. 24; Philosoph. VII, 36 p. 258; X, 24 p. 328 sq.; Philastr. de haer. 52,

[1]) ZS. 1872, S. 17; Einl. 1875, S. 361, 385.

128.) An den Hebräerbrief hat sich also eine eigene Häresie der Melchisedekianer angeschlossen, welche Epiph. haer. LV und Theodoret haer. fab. II, 6 beschreiben. Wenn nun das muratorische Bruchstück (Z. 46, 47) auf Streitigkeiten mit Monarchianern hinweist, so wird es ja um so mehr begreiflich, dass der Hebräer-brief hier als eine häretische Erscheinung dargestellt wird.» Daarna wijst hij er nog op, dat bij Philastr. haer. 89 en bij Hieron. de vir. illustr. 5 de brief aan de Hebreën evenzoo *naast* dien aan de Laodicensen geplaatst wordt, als hier de brief *ad Alexandrinos*. Over deze laatste aanhalingen moeten wij later handelen, nadat wij gezien hebben, hoe de verschillende uitleggers oordeelen over de *epistola ad Laudicenses* [1]). Reeds wezen wij er op, dat deze door Hesse, evenals de andere brief, als een apocryph, overigens onbekend geschrift wordt aangemerkt [2]). Terwijl Jos. Langen [3]) in dezen brief den Hebreër-brief meende te herkennen, namen anderen, zooals Hilgenfeld, aan, dat hier de *brief aan de Ephesiërs*, reeds door Marcion aldus betiteld, bedoeld was. Langen beriep zich voor zijn gevoelen op de boven genoemde plaatsen bij Philastrius [4]) en Hieronymus. Philastrius handelt in zijne 89e haeresie over de «epistola ad Hebraeos» en laat zich aldus uit: «Sunt alii quoque, qui epistolam Pauli ad Hebraeos non adserunt esse ipsius, sed dicunt aut Barnabae esse apostoli, aut Clementis de urbe Roma episcopi. Alii autem Lucae Evangelistae ajunt: epistolam etiam ad Laodicenses scriptam. Et quia addiderunt in ea quaedam non bene sentientes, inde non legitur in Ecclesia, etsi legitur a qui-

---

[1]) Of men *Laudicenses* of *Laodicenses* leest, is onverschillig; de eerste lezing is geheel geoorloofd; zie Credner, Zur Gesch. des Kan. S. 88.

[2]) Reeds Wieseler (1847, S. 839 f.) en Credner (Gesch. v. d. Kan. des N. T. bl. 202) oordeelden zoo.

[3]) Theol. Quartalschr. 1863, S 392; vgl. Reuss, Gesch. der H. Schr. N. T. 5e Ausg. 1874, § 153.

[4]) Bisschop van Brixen, gestorven niet na 388.

busdam, non tamen in Ecclesia legitur populo, nisi tredecim epistolae ipsius, et ad Hebraeos interdum. Et in ea quia rhetorice scripsit, sermone plausabili, inde non putant esse ejusdem apostoli» etc. Men ziet lichtelijk in, welke de beslissende woorden zijn, n.l.: *Alii — scriptam.* Terwijl Langen (a. a. O.), Anger (Ueber der Laod.-brief, 1843, S. 29 f.), Wieseler (Untersuch. u. s. w. II, S. 6), Credner (Einl. I, 2, S. 506 f.), Schneckenburger (Beitr. zur Einl. ins N. T., S. 153), Hesse (S. 220) e. a. hierin lezen dat sommigen den brief aan de Hebreën ook *ad Laodicenses* geschreven achten, meenen anderen (Fabricius, in zijne vóór ons liggende uitgave van *Philastrius*, 1721, pag. 169, Hilgenfeld e a.) dat een andere brief, en wel de Col. 4 : 16 bedoelde, besproken wordt; maar ons komt het voor, dat de meening der eersten de rechte is, daar in een verband, waar alleen van den Hebreër-brief sprake is, een apocryphe Laodicenser-brief wat zonderling zou voorkomen, vooral daar deze brief later, waar gezegd wordt, dat 13 brieven van Paulus in de kerk gelezen werden, en die aan de Hebreën somtijds, niet meer genoemd wordt, terwijl de schrijver toch, ware die brief hier bedoeld, zijn eindoordeel daarover niet had mogen terughouden. — Nog duidelijker evenwel is wat Hieronymus l. c. zegt: «epistola autem, quae fertur ad Hebraeos, non eius (Pauli) creditur propter stili sermonisque substantiam — legunt quidam et ad Laodicenses, sed ab omnibus exploditur»; hier wordt blijkbaar gezegd, dat de Hebreër-brief door sommigen *ad Laodicenses* genoemd wordt, hoewel Hilgenfeld ook dit ontkent. — Daarenboven komt in Cod. G. (Boernerianus) na den Brief aan Philemon het onderschrift voor: ἄρχεται πρὸς λαοδικήσας ἐπιστολή (incipit ad Laodicenses epistola), en dat dit betrekking heeft op den Hebreër-brief, blijkt daaruit, dat in Cod. F. (Augiensis), die, zooals bekend is, zeer veel overeenkomst heeft met G. (cf. Tischendorf, N. T. Graece Ed. VII, Prolegomena), op den brief aan Philemon die aan de Hebreën volgt, hoewel

alleen in de Latijnsche vertaling, terwijl in G. zelf er niets op volgt. Wij meenen dus gerechtigd te zijn met Langen reeds hier den Hebreër-brief in ons fragment te ontmoeten, en *evenzeer* in de volgende woorden *ad Alexandrinos*, daar, zooals wij zagen, de titel *πρὸς Ἀλεξανδρεῖς* voorkomt. Maar nu is het duidelijk, dat de brief aan de Hebreën niet tweemaal na elkander kan genoemd zijn, en 't is daarom, dat wij ons gedrongen gevoelen, hier eene interpolatie aan te nemen. Oorspronkelijk zal er gestaan hebben: *fertur etiam alia ad Alexandrinos*, en nu voegde één der afschrijvers, die gehoord had dat sommigen dien brief (den Hebreër-brief) *ad Laodicenses* betitelden, er deze woorden als aanteekening bij, welke woorden, zooals zoo dikwijls, gelijk bekend is, bij HSS. het geval is, spoedig in den tekst kwamen en daar bleven. Het is geen willekeur, waardoor wij ons bij deze van allen afwijkende gissing laten leiden, maar de overweging, dat voor de aanname dat de Hebreër-brief zoowel opgesloten ligt in den titel *ad Alexandrinos* als *ad Laodicenses*, onzes inziens voldoende grond bestaat. Tegen het eerste heeft men nog als op een «entscheidenden Grund gegen die Annahme Alexandrinischer Leser» [1]) gewezen op de omstandigheid, dat het in dat geval zeer verdacht is, dat de oudste Alexandrijnsche schrijvers, een Clemens en een Origenes, van deze bestemming des briefs niets afweten; maar Hilgenfeld heeft hiertegen reeds ingebracht [2]), dat de weglating van de plaats van bestemming bij dezen brief daaruit te verklaren is, dat de brief niet aan een geheele gemeente, maar veeleer met een niet bewaard privaatschrijven aan een met den schrijver bevriend Hebreeuwsch gemeentelid zal gericht zijn, ter mededeeling aan de overige Hebreërs. Uit deze bestemming van den brief laat zich

---

[1]) Willib. Grimm, in het ZS. für wiss. Theol. 1870, S. 70.
[2]) ZS 1872, S. 48.

dan ook, volgens denzelfden geleerde, verklaren, dat de Alexandrijnsche schrijvers uit het opschrift πρὸς Ἑβραίους opmaakten, dat de brief naar Palaestina geadresseerd geweest was. — Maar wij kunnen hun, die weigeren den Hebreër-brief hier te erkennen, met grond tegenvoeren, dat hetzelfde bezwaar, dat zij hiertegen willen laten gelden, ook van kracht zou zijn bij hunne eigene opvatting, daar de Alexandrijnsche schrijvers, zelfs niet een Clemens, die zoo kort na den schrijver van ons fragment of nog gelijktijdig met hem zijne werken schreef, evenmin iets weten van een *apocryphe* brief *ad Alexandrinos*, die ook door Grimm aangenomen wordt. [1])

Maar er is nog meer, dat ons dringt tot onze gissing. Het is te bevreemden, dat het aan de aandacht der meeste uitleggers van het fragment ontsnapt is, dat de schrijver, indien hij hier *twee* brieven had willen noemen, zich zeer onjuist heeft uitgedrukt, en er aan den zin iets ontbreekt, wat niet had mogen achterwege blijven. Van den éénen brief zou dan gezegd worden: *fertur etiam ad Laudicenses*, van den anderen: (fertur etiam) *alia ad Alexandrinos*. Nu is het toch voor ieder duidelijk dat de eerste zinsnede onvolledig is, en aan de woorden, zooals zij dáár staan, geen zin kan gehecht worden. De overweging hiervan bracht waarschijnlijk Laurent (S. 203) er toe, *etiam una* te schrijven, ofschoon hij ten onrechte er bijvoegde: «Das *una* ist längst als ausgefallen erkannt». Von wem? vragen wij met Hesse (S. 200). Evenzoo kwam Zimmermann tot de lezing: «fertur etiam ad L. *epistola apud* Al.» en Routh en Westcott tot de gissing: *alia, alia* [2]). Anderen lieten de

[1]) Evenzoo door Bleek (Der Br. an die Hebr., 1828, I, 44 f.; 121 f.; Erkl. des Hebr.-Briefes, 1869, S. 228 f.), Delitzsch (Comm. zum Brief an die Hebr., 1857, S. XIII f.), Kurtz (Der Br. an die Hebr. 1869, S. 5, 12 f.) en anderen.

[2]) Böttticher, die een Grieksch origineel aannam, las [τις καὶ] ἑτέρα.

woorden staan, zooals zij ze in het fragment lazen. Konden wij *twee* brieven aannemen, dan zouden wij ons spoedig scharen aan de zijde van Routh en Westcott.

De Hebreër-brief nu, zegt de schrijver, *fertur Pauli nomine.* Alleen als men na deze woorden interpungeert, verkrijgt men een verstaanbaren zin, en voorkomt men de bedenking, dat de Hebr.-brief niet gezegd kan worden op Paulus' naam verdicht of ten gunste van Marcion's ketterij geschreven te zijn. De gronden, door Hilgenfeld standvastig voor deze beweringen aangevoerd en boven door ons genoemd, kunnen ons geenszins overtuigen [1]), zoo dat wij hetgeen dienaangaande medegedeeld wordt vereenigen met het volgende *et alia plura* [2]). Er zijn dus, volgens den schrijver, nog andere geschriften, die op Paulus' naam zijn verdicht en ten gunste van Marcion's ketterij geschreven; en juist dáárom — het lag in den aard der zaak — kunnen die geschriften niet in de katholieke kerk opgenomen worden. De vraag, welke schriften hier met *alia plura* aangeduid mogen worden, ligt buiten de grens van ons onderzoek, en kan wellicht elders een plaats vinden. Genoeg, zij worden verworpen, want *fel cum melle misceri non congruit:* «gal en honig mag men niet met elkander vermengen.» Het is duidelijk, dat hier die *alia plura* als *fel* worden voorgesteld, en hiertegenover de Schriften, welke de kerk aanneemt, als *mel.* Ongegrond is daarom de meening van Hesse (S. 226): «Wie die Worte da stehen, liesse sich allenfalls aus ihnen der Schluss ziehen, dass die vorher bezeichneten Schriften abzuweisen seien, weil in ihnen Honig mit Galle vermischt sei.» «Wie die Worte da stehen» kan men er niets anders

---

[1]) Vergel. Hesse, S. 218 f.

[2]) Zij, die de woorden *Pauli-Marcionis* met 't voorgaande verbinden, moeten noodzakelijk lezen *ut alia plura*, wat zij evenwel niet doen. — In plaats van *fincte* lezen wij *fincta* (vgl. Rönsch, S. 295, 459) of *ficta*, niet *fictae.*

uit afleiden, dan dat daarmede het oordeel, onmiddellijk te voren uitgesproken, gestaafd wordt, en niet dat er te velde getrokken wordt tegen de kunstenarijen van sommigen, die «das Apostolische durch ketzerische Zusätze verunstalteten und verdarben.» Ware bedoeld, dat in die *alia plura fel* en *mel* dooreengemengd waren en tevens een grond (*enim*) aangevoerd voor het verwerpingsoordeel, daarover geveld, dan had de schrijver zonder twijfel geschreven: «*fel enim cum melle mixtum in ecclesiam catholicam recipi non congruit*» [1]). — Hiermede eindigt de bespreking der Paulinische en pseudo-Paulinische brieven, en gaat de auteur over tot z.g. Algemeene zendbrieven.

R. 68—71. Door *sane* [2]) is deze perikope nauw verbonden met het onmiddellijk voorafgaande. Tot nu toe is echter de eigenlijke kracht dezer particula niet juist opgevat. Terwijl Wieseler (1847, S. 842; 1856, S. 82) het vertaalt door «freilich» of «allerdings», Nolte en Hilgenfeld (1872) het in hunne Grieksche «Rückübersetzungen» door μέντοι wedergeven, meent Hesse (S. 248), dat de schrijver met de zinsnede, waarin *sane* voorkomt, een bevestiging bedoelt van den regel: *fel cum melle misceri non congruit.* «Galle mit Honig zu mischen ziemt sich nicht», zoo vertaalt hij. «Inderthat wird es mit Judas' Briefe und den beiden des darübergeschriebenen Johannes ebenso gehalten, wie u. s. w.», waarmede dan de schrijver, volgens hem, wil aangeven, dat genoemde geschriften wel gelezen mogen worden, maar in de kerk geen ingang kunnen vinden. Bedoelde echter de schrijver werkelijk een rechtstreeksche bevestiging van ge-

---

[1]) Zou Herder misschien deze uitspraak op 't oog gehad hebben, als hij schreef: «Nur Honig sey's, was Sie sammeln, nicht Gift, nicht Unrath»? (Erster Brief, das Stud. der Theol. betreffend; in zijne «Werke über Religion und Theologie», herausgeg. von J. G. Müller, Th. XIII (1829), S. 16).

[2]) Schmid leest geheel ten onrechte *sanctus*, evenals Laurent in R. 35 in plaats van *sunt*.

noemden regel, dan zouden die drie brieven nog niet zoo hoog door hem geplaatst zijn, als Hesse meent; dan zou hij ze tot het *fel* rekenen, dat niet met het *mel* vereenigd mag worden. Dat hij dit evenwel niet zoo voorstelt, is duidelijk, maar evenzeer, dat de opvatting van *sane* door Hesse onze goedkeuring niet verdient. Wij meenen aan de beteekenis van *sane* niet te kort te doen, en tevens het volgende niet te weêrspreken, als wij aannemen, dat hier wel een bevestiging van den regel *fel-congruit* wordt bedoeld, maar slechts een indirecte. *Fel* mag niet met *mel* verbonden worden, dit staat vast, daarom moet al, wat op het eerste gelijkt, verworpen, maar aan de andere zijde geduld worden wat dat karakter niet vertoont. In het laatste geval verkeeren de brieven van Judas en van den *superscriptus* Johannes. Wel volgt hieruit niet, dat deze brieven als apostolische geschriften in de kerk worden opgenomen, maar toch behooren zij niet tot de species *fel*.

Vóórdat wij verder gaan, moeten wij de verandering vermelden, welke de reeds meermalen genoemde C. W. Otto (a. a. O. S. 157) in deze perikope en in de volgende wil aanbrengen. Hij beschouwt eenvoudig *superscriptio Johannis duas* en *Petri tantum recipimus* als geïnterpoleerd; hij laat die woorden dus weg. Ziet eens, hoe schoon de zin dan voortloopt! Alles ist klar! *Et sapientia* wordt dan *ut sapientia* en *apocalypsis etiam Johannes* appositie bij *sapientia Salomonis*, of eigenlijk omgekeerd de *sap. Sal.* appositie bij *apocalypsis*. Christus wordt dan op de wijze der oude typiek Salomo genoemd, tot wiens eer zijn vriend Johannes de Apocalypse zal geschreven hebben. Latere afschrijvers voegden er bij: *Johannis duas*, en om den lezers toch vooral te doen zien, dat deze woorden niet oorspronkelijk bij den tekst behoorden, maar een later bijvoegsel waren, plaatsten zij er ten overvloede bij: *superscriptio*. Maar het bleek, dat die afschrijvers te veel van het verstand hunner opvolgers hadden verwacht, daar dezen alles: oorspronkelijken tekst, bijvoeging

en opheldering, op gelijke lijn stelden en ook het later bijgekomene c. s. in den tekst deden verhuizen (hoe naïef!) De eerstbedoelde afschrijvers hadden er ook bijgevoegd: *et Petri tantum recipimus.* Op die wijze, meent Otto, wordt *quam* in R. 72 duidelijk. Wij vermelden deze lezing alleen om hare belachelijkheid; het valt spoedig in 't oog, dat zij geheel in de lucht zweeft en de meest ongerijmde dingen veronderstelt. — Een geheel tegenovergestelden weg sloeg Bunsen in, die tusschen *habentur* en *et* een groote lacune aannam, waarin hij alles opnam, wat hij in het fragment miste. Maar hierover moeten wij in § 2 handelen.

Het is reeds gebleken (bl. 37), dat ook wij de lezing *superscripti* in R. 68 voorstaan, zooals velen het waarschijnlijkst achten [1]). Volkmar (bij Credner) toonde aan, dat de lezing *superscriptio* zeer goed te verklaren is wegens het volgende *io* in *Iohannis.* Noch *superscriptio*, noch *superscriptae* (van Gilse, Laurent e. a.), noch *superscriptionis* of *superscriptione* (Credner, Gesch. van den Kan. des N. T., bl. 197) vormen een goeden zin; alleen *superscripti.* Dit is evenwel niet op te vatten in de beteekenis van *boven vermeld*, daar dan *supra scripti* (Bunsen) moest gelezen worden, maar met Scholten, Hesse e. a. als: (de twee brieven) van den *in 't opschrift vermelden* (Johannes), of de twee brieven, aan Joh. toegekend. De beteekenis toch van *superscribere* is *ergens boven schrijven.* — Dat in plaats van *duas* moet gelezen worden *duae*, evenals R. 60, is niet te betwijfelen; alleen Hilgenfeld leest II (*secunda*), en in verband hiermede *superscripta.* — Maar een andere vraag is het, welke brieven met dat tweetal, aan Johannes toegekend, bedoeld worden. Ons komt het voor, dat men moet denken aan den *tweeden* en *derden* brief van Johannes. Het blijkt toch dat de schrijver de

[1]) Credner (Einl. S. 690 f.), Westcott, Treg., Loman, Scholten (bl. 140), Hesse, (S. 235).

beide hier genoemde brieven niet aan Johannes toekent, maar alleen mededeelt, dat de naam van dien Apostel er boven geschreven stond, en ook uit de wijze, waarop hij ze bespreekt, blijkt duidelijk, dat zij voor hem geen apostolisch gezag hebben. Den *eersten* brief daarentegen kent hij ongetwijfeld aan genoemden Apostel toe, daar hij daaruit (R. 26 vv.) zeer bepaald een gezegde aanhaalt, als door Johannes zelven gebezigd. Dien eersten brief behoefde de schrijver niet te vermelden, daar hij dien reeds R. 28 genoemd had, toen het in het verband zeer goed te pas kwam daarbij kortelijk stil te staan. Dat de schrijver echter van dezen tweeden en derden brief zal gezegd hebben, dat zij, evenals de *Sapientia* ter eere van Salomo, door vrienden van Johannes ter zijner eere waren geschreven, ontkennen wij, omdat het uit het fragment zelf niet blijkt, en daarenboven «zulk een oordeel over de brieven van Johannes gansch geïsoleerd staat» (Scholten, bl. 141). Wij behoeven dit niet ook dáárom te ontkennen, gelijk Scholten, Niermeijer (t. a. p. bl. 376 vv., Bijdragen tot verded. der Joh. schriften, 1852, bl. 62), omdat wij de verandering van *et* in *ut* verwerpen zouden. Integendeel, wij nemen die verandering, het eerst door Credner[1]) voorgeslagen en daarna door velen met vreugde begroet[2]), zonder aarzelen over, daar zonder die verandering de woorden zeer onduidelijk zijn. Men moet dan komen tot de gewaagde veronderstelling, dat «*in catholica* (scil. *ecclesia*) *haberi*» gelijk staat met «*in catholicam ecclesiam recipi*», welken stap wij niet durven wagen. — Ter loops zij nog opgemerkt, dat de lezing «*in catholicas*» (Credner, Einl. S. 613) of «*in catholicis*» (Credner, a. a. O. S. 691, later door hem verworpen, maar aangenomen

[1]) Einl. S. 691; Zur Gesch. des Kan. S. 81.

[2]) Van Gilse, Hilgenfeld, Tregelles (p. 50), Hesse (S. 246), Loman (1874, bl. 388).

door Bunsen, Nolte, Tregelles) onze goedkeuring niet verdient.

De twee aan Johannes toegeschreven brieven, welke, volgens Hesse (S. 237), «ein so zusammengehöriges Brüderpaar bilden, dass man sich kaum denken kann, sie seien je von einander getrennt gewesen und haben nicht ganz gleiche Schicksale gehabt», deelen dus ook hier in hetzelfde lot, daar zij, evenals de brief van Judas, in de katholieke kerk op gelijke lijn gesteld worden met (*habentur ut*) de *sapientia, ab amicis Salomonis in honorem ipsius scripta.* Eigenaardig en geheel op zich zelf staande is het gevoelen van Tregelles (p. 53, op voetspoor van bisschop Fitzgerald), die, met een beroep op een plaats uit Hieronymus [1]), de gissing waagt, dat in het oorspronkelijk Grieksch van ons fragment gestaan *kan* hebben: *καὶ ἡ Σοφία Σαλομῶνος ὑπὸ Φίλωνος εἰς τὴν τιμὴν αὐτοῦ γεγραμμένη*; de uitgang *-ος*, zooals meer geschiedt in HSS., zal dan onduidelijk geschreven zijn, en de vertaler schreef toen: «*ab amicis*». Hieronymus spreekt op de aangehaalde plaats van het Apocryphe *boek der wijsheid*, en ditzelfde geschrift vindt Tregelles hier in ons fragment terug, niet, zooals velen willen, de *Spreuken*. Over dit laatste straks nader, maar wat die gissing van Treg. betreft, de opmerking komt ons voldoende voor, gesteld al dat wij het Grieksch als origineel aannamen, dat de volgorde der woorden, die verschilt van het Grieksch, ons verbiedt deze conjectuur te aanvaarden.

Welk geschrift wordt hier bedoeld met de *Sapientia*, die door vrienden van den wijzen koning ter zijner eere geschreven zou zijn? Slechts tweeërlei is mogelijk; òf de *Spreuken* van Salomo òf het Apocryphe boek: de *Sapientia*

---

[1]) Prooem. in libros Sal.: «apud Hebraeos nusquam est, quin et ipse stylus Graecam eloquentiam redolet, et nonnulli scriptorum veterum hunc esse *Judaei Philonis* affirmant.» Niet de bekende, maar een overigens onbekende Philo wordt hier bedoeld.

Salomonis worden hier besproken. Sommigen hebben de eerste meening, anderen de tweede voorgestaan. Er heerscht hier echter bij sommigen verwarring, daar zij, om te bewijzen dat het *Spreuken*boek hier aangeduid wordt, hebben beweerd dat het heerschende spraakgebruik in dien tijd de *Spreuken* Salomo's als *sapientia Salomonis* betitelde [1]), maar men vergat, dat in ons fragment t. d. pl. geen geschrift besproken wordt als *sapientia Salomonis*, maar enkel als *sapientia*, terwijl daarenboven de plaats uit Eusebius, door Credner aangehaald (H. E. IV, 22), alleen toont dat *ὁ πᾶς τῶν ἀρχαίων χόρος* de *Spreuken* als *ἡ πανάρετος σοφία*, niet als *ἡ σοφία Σολομῶνος* heeft betiteld. Anderen hebben gewezen op Spr. 25 : 1, aldus luidende: גַּם־אֵלֶּה מִשְׁלֵי שְׁלֹמֹה אֲשֶׁר הֶעְתִּיקוּ אַנְשֵׁי חִזְקִיָּה, en gemeend, dat de schrijver deze woorden op het oog gehad heeft, toen hij schreef wat wij in het fragment lezen. Maar 1° wordt hier niet gesproken van *vrienden van Salomo*, evenmin van *φίλοι Ἐζεκίου* (LXX), maar van *mannen van Hizkia*, waarschijnlijk personen, die op last diens konings het werk verrichtten, hier vermeld, en 2° werden die spreuken niet door die mannen *geschreven*, maar *overgeschreven* (עתק in Hif'il = *doen oud worden*, *doen voortduren*, *bewaren;* dit geschiedde door *overschrijven;* LXX *ἐξεγράψαντο*). Deze tekst doet dus niets ter zake, en evenmin de benamingen, die zoowel bij de bespreking der *Sapientia Salomonis*, als bij die der *Spreuken* voorkomen, n.l. *σοφία* of *θεία σοφία* of *πανάρετος σοφία*, welke benamingen echter niet die geschriften zelve aanduiden, maar den geest, die daaruit ons tegenstroomt [2]). — Belangrijker is echter de opmerking, dat het zeer bevreemdend is, hoe een schrijver in dien tijd, toen de *Spreuken* in Christelijke krin-

---

[1]) Credner, Gesch. v. d. Kan. des N. T. bl. 204; Wieseler (1856), Bunsen, Nolte, Hilgenfeld (Kan. und Krit. S. 42 f.)

[2]) Dit is in het breede uiteengezet door Hesse, S. 239—243.

gen geen bestrijding vonden, over dat geschrift zóó heeft kunnen oordeelen, gelijk wij hem hier hooren spreken. Wel is dit verklaarbaar, als men de woorden, die wij behandelen, laat slaan op de *Sapientia Salomonis*. Dit boek werd reeds vroeg door sommigen niet voor een werk van Salomo erkend [1], en in het opschrift boven de Syrische vertaling wordt gezegd, dat er twijfel bestond, of dit boek niet door een anderen Hebreër van een profetischen geest op Salomo's naam vervaardigd en opgenomen kon zijn [2]). Dit is onzes inziens voldoende om hier met velen [3]) het Apocryphe *boek der wijsheid* vermeld te zien.

Velen hebben uit het hier voorkomen van een geschrift, hetwelk niet tot de N.T.ische verzameling behoort, opgemaakt, dat een lijst der boeken van het O. T. oorspronkelijk tot het fragment behoord en in het verloren gegane begin een plaats gevonden heeft. Hierover later (§ 2).

Daarenboven hebben velen het vreemd gevonden, dat dit geschrift hier vermeld, en wel op gelijke lijn geplaatst wordt met de brieven van Judas en Johannes. Men heeft de vraag gedaan, of dan dat Apocryphe geschrift door onzen schrijver onder de N. T.ische geschriften geteld werd? Sommigen beantwoordden die vraag toestemmend [4]); Tregelles (p. 53 ff.) meende zelfs, dat het wel met eenig recht als een Christelijk geschrift kon beschouwd worden. Wij meenen met anderen die vraag ontkennend te moeten beantwoorden, omdat ook de brieven van Judas en Johannes, die evenzoo *habentur ut sapientia* etc., door den schrijver niet onder de N. T.ische geschriften gerekend

---

[1]) Orig. (de princ. IV, 34): qui utique liber non ab omnibus in autoritate habetur; cf. August. de praedest. sanct. I, 11.

[2]) Zie Grimm, Exeget. Handb. zu den Apokryphen 6 Lief., S. 16, 39; Hesse, S. 244 f.

[3]) Credner (Zur Gesch. des Kan. S. 81), Wieseler (1847, S. 844), Hesse, Loman (1874, bl. 388).

[4]) Niermeijer (Bijdr. bl. 62), Scholten (bl. 141) e. a.

worden, zooals uit de wijze, waarop hij zich uitdrukt, duidelijk blijkt, maar waarschijnlijk ze allen tezamen wel in de kerk geduld werden, ofschoon enkel als leesboeken, die zeer goed tot stichting der goê gemeente konden dienen.

R. 71—80. Terecht is door Hesse (S. 254 f., 264) opgemerkt, dat wat hier van de Apocalypsen en van den *Pastor* van Hermas gezegd wordt, moet beschouwd worden als een bevestiging van den regel *fel-congruit.* Na al hetgeen over deze perikope reeds geschreven is, is onze taak hier niet moeielijk. Wat Hesse daarover gezegd heeft, is door Loman (1874, bl. 389) en Hilgenfeld (ZS. 1874, S. 230; Einl. 1875, S. 105) beaamd, en met grond is er tegen het door hem gezegde niet veel in te brengen. Als Apocalypsen neemt de schrijver alleen [1]) die van Johannes en Petrus aan, en voegt opzichtens de laatste er bij, dat *quidam ex nostris,* d. i. sommigen onder de Katholieken, haar zelfs niet in de kerk gelezen wilden hebben. De lezing van Hug: *καὶ Πέτρου μόνην παραδεχόμεθα, ἧς παρέξ τινες ἡμῶν ἀναγινώσκεσθαι ἐν ἐκκλησίᾳ οὐ θέλουσιν* [2]) en die van Thiersch (Versuch zur Herst. 1845, S. 386): «*Et Petri unam epistolam recipimus, alteram quidam ex nostris legi in ecclesia nolunt*», dragen al te zeer het karakter van met het doel te zijn bedacht, om in het fragment den eersten (en den tweeden) brief van Petrus, dien men noode miste, terug te vinden, dan dat ze op onze instemming zouden kunnen rekenen, evenmin als de geheele omkeering, welke Ewald [3]) er in aanbrengt, door *nolunt* te veranderen in *volunt* en *tantum quam* op te vatten als «insofern als.» Zimmermann verandert (p. 24) *quam* in *quas,* wat van allen grond

[1]) *Tantum* (R. 72) en *vero* (R. 73) staan blijkbaar tegenover elkander.

[2]) Guericke (N. T.ische Inl. Holl. vert. bladz. 492 v.) volgt Hug, maar leest in plaats van *ἧς παρέξ, ἥν.*

[3]) Jahrbb. der bibl. Wiss. V, 185; Die Joh. Schriften übersetzt und erkl. 1862, II, 379 f.; Gesch. des Volkes Israël, VII, 464

ontbloot is. Evenzeer is af te keuren de voorslag van Wieseler (Stud. und Krit. 1847, S. 848 f., 1856, S. 84ff.), die *tantum* wil doen aangeven, dat de Katholieke kerk evenveel van Petrus als van Johannes aanneemt (n.l. twee brieven en een Apocalypse), maar dat sommigen al zijne geschriften verwerpen; *quam* moet dan voor dat doel plaats maken voor *quem*. Al deze veranderingen, die van elkander even ver afwijken als van wat in het fragment staat, zijn dááruit ontstaan, dat men tevergeefs zocht naar den eersten brief van Petrus (sommigen ook den tweeden), welks weglating men zich niet kon verklaren; maar zóó kwam men er toe het fragment te laten zeggen wat er niet in voorkomt. Ook ons komt het vreemd voor, dat die brief hier ontbreekt, maar zóóveel is althans zeker, dat men de woorden moet laten zooals zij vóór ons liggen, alleen met de noodzakelijke emendatiën, die er in aangebracht moeten worden. Van de Apocalypse van Petrus is ons te weinig bekend, dan dat wij uit haar aanwezig zijn te dezer plaats eenig resultaat zouden mogen afleiden (vgl. Reuss a. a. O. § 253).

Konden de beide genoemde Apocalypsen derhalve een plaats vinden onder de N. T.ische geschriften, dit was niet het geval met den *Pastor* van Hermas, en dit is ook niet te verwonderen, als Ad. Schliemann recht heeft met te zeggen [1]): «Der in der That ungeheure Abstand zwischen den apostolischen Schriften und der unmittelbar nachapostolischen Litteratur tritt bei keiner Schrift so sehr hervor, als bei dem Werk des Hermas.» Men is het er tegenwoordig vrij wel over eens, dat de z.g. *Pastor* niet afkomstig is van den Rom. 16 : 14 vermelden Hermas [2]), maar in de tweede eeuw moet geplaatst worden, zij het dan dat hij

---

[1]) Die Clementinen- und der Ebionitismus, 1844, S. 421.

[2]) Door Gaâb werd deze meening in 1866 nog verdedigd, niet meer door Th. Zahn (1868).

van den broeder van Pius I of van een ander afkomstig is. De schrijver van ons fragment kent hem toe aan den broeder van dien Romeinschen bisschop, en acht hem geschreven, toen deze nog op den stoel te Rome gezeten was. Dit geschrift werd door sommigen als een γραφή beschouwd en gebruikt (vgl. Iren. adv. haer. IV, 20, 2; Tertull. de oratione 16), waartegen Tertullianus l. c. en de pudic. 10, 20 (*ille apocryphus pastor moechorum*) opkomt, daar het geschrift geenszins zoo hoog bij hem aangeschreven staat. Al oordeelt onze schrijver ook niet zoo ongunstig over den *Pastor* als Tertullianus, ja, heeft hij er zelfs vrij grooten eerbied voor (wat blijkt uit zijn *ideo* R. 77, waardoor het *legi oportet* nauw verbonden wordt met de voorafgaande historische bizonderheden), hij blijft toch zijn uitgesproken regel: «*fel cum melle misceri non congruit*» getrouw en kan het geschrift niet opnemen onder de Heilige Schriften. Omdat het, volgens den schrijver, in zóó nauwe betrekking staat tot het hoofd der Westersche kerk, *mag* het niet alleen, maar *moet* het (*oportet*, niet *licet*) gelezen worden, d. w. z. *privatim*, zooals uit het volgende blijkt, maar toch zal men nooit mogen toestaan (*in finem temporum*) dat het onder de *profeten* of *apostelen* gerangschikt wordt en aldus onder het volk zich verbreidt. Over het reflexivum *se publicare* tegenover het passivum *legi* is reeds vroeger (Hoofdstuk II § 1) gesproken, evenals over de uitdrukking *nuperrime* (§ 1 en 2). Volkmar (bij Credner, bl. 420) wil *profetas* en *apostolos* tusschen aanhalingsteekens plaatsen, op dezelfde wijze als *optime Theophile* in R. 35, 36, wat geheel onnoodig en daarbij zonder analogie is. Hij meent dit dáárom te moeten doen, omdat hij den singularis *completum* (R. 79) niet in *completos* wil veranderen, welke verandering hij onmogelijk acht. En inderdaad moeten er al zeer dringende gronden zijn, die tot die emendatie zouden moeten leiden; maar zoolang men op een anderen weg dan dezen een duidelijken zin kan verkrijgen, moet men den

genoemden, door Routh, Wieseler, van Gilse, Laurent, Credner ingeslagen weg vermijden, daar men dan ook Zimmermann moet toegeven, dat *quam* in R. 72 in *quas* mocht veranderd worden. Bij *completum* kan men niet met Volkmar, Hilgenfeld (1872) blijven staan, maar moet op de eene of andere wijze naar verbetering omzien. Zóó kwamen Bunsen, Nolte, Tregelles, Hesse, en Hilgenfeld (1863, 1874, 1875) er toe *completo numero* te lezen. Het moet toegegeven worden, dat deze lezing niet door groote bezwaren gedrukt wordt; maar toch komt ons de gissing van Holwerda, door Loman (1874, bl. 389) vermeld en overgenomen, aannemelijker voor, om n.l. te lezen «*completo eorum numero*», waaruit de lezing «*completum numero*» zeer gemakkelijk ontstaan kan zijn. De *Pastor* van Hermas zou dus nooit onder de Profeten of onder de Apostelen kunnen opgenomen worden; onder de eersten niet, omdat die met Johannes den Dooper afgesloten waren, onder de laatsten niet, omdat hij niet door een Apostel of door een Apostel-leerling (gelijk de Evangeliën van Marcus en Lucas) geschreven was, maar *nuperrime* in het midden der 2e eeuw.

Men heeft het opmerkelijk geacht, dat hier gesproken werd van de *propheten*, dus van het O. T., en uit dit verschijnsel, in verband met het voorkomen van de *Sapientia Salomonis* in R. 69, 70, opgemaakt, dat een lijst der boeken van het O. T. tot het fragment oorspronkelijk zal hebben behoord. Wij ontkennen dit; waarom? zal spoedig blijken § 2).

R. 81—85. Indien het ons doel ware, ons te bepalen bij enkele moeielijke plaatsen in het fragment van Muratori en niet het geheele fragment te behandelen, dan zou in de eerste plaats het laatste gedeelte daarvan op een afzonderlijke bespreking aanspraak mogen maken. Op dien weg toch moeten wij telkens stil blijven staan en rondom ons zien om het terrein goed te verkennen, waarop wij ons bevinden.

Telkens ontmoeten wij moeielijkheden, welke slechts na veel inspanning te overwinnen, en voor sommigen onoverkomelijk zijn. Reeds het eerste woord *Arsinoi* heeft bevreemding gewekt; Credner (Zur Gesch. des Kan. S. 91) veranderde het in *Bardesanis*, maar kwam daarvan later terug. Schmid veranderde het in *Marcionis*, maar verklaarde niet, hoe dan *Arsinoi* in den tekst gekomen zou zijn. Toch weêrhoudt dit Hilgenfeld [1]) en Lipsius [2]) niet, deze lezing zich toeteeigenen. De oorzaak dezer verandering was hierin gelegen dat men meende dat met Valentinus toch een «namhafter Häretiker» (Hilgenfeld, ZS. 1872, S. 567) moest verbonden zijn, en van een Arsinous elk spoor ontbrak. Anderen intusschen meenden, dat in R. 81 niet *drie*, maar *twee* personen veroordeeld werden, en verdedigden deze meening door de opmerking dat met Arsinous en Valentinus dezelfde persoon bedoeld zou zijn. Zij maakten dit op uit de conjunctio *seu*, die, tegenover *vel* in denzelfden zin voorkomende, niet twee personen onderscheidt, maar identificeert. Het was er echter verre van verwijderd, dat zij algemeenen bijval vonden; velen gingen voort in Arsinous een bekenden ketter uit de tweede eeuw op te sporen. Laat ons hooren, wat de verschillende uitleggers gezegd hebben. Zij, die in de eerste twee namen denzelfden man wilden erkend zien, zijn van Gilse en Hesse (S. 279 f.); beider gevoelens zijn wel waardig er even bij stil te staan. Van Gilse (p. 18 sq.) redeneert op de volgende wijze: «Valentinus is een zuiver Latijnsche naam; daarmede zal aangeduid zijn een Aegyptisch man, daar de naam Arsinoë of Arsinous in Aegypte zeer frequent was. Het is zeer waarschijnlijk, dat de Aegyptenaar Arsinous, nadat hij te Rome gekomen was *ut ibi vitae tabernaculam poneret*, zooals van den

---

[1]) ZS. 1872 en 1874, Einl. 1875.

[2]) Jen. Literaturzeitung 1874, N°. 18.

ketter Valentinus bekend is, zijn naam, die voor Latijnsche ooren wat te barbaarsch klonk, *door vertaling* in Valentinus veranderd heeft. De naam Arsinous toch (of Arsenius) is oorspronkelijk van Griekschen oorsprong, en verwant met het verbum ἄρω, vanwaar ἄῤῥην, Ion. ἄρσην = *mannelijk*, en deze notie is met die van *krachtig*, *valens*, vanwaar Valentinus, nauw verwant.» Deze gissing, die, zooals 't schijnt, door Niermeijer (t. a. p. bl. 375 v.) gedeeld wordt, is, hoe vernuftig ook, ongegrond, daar zoowel in het Oosten Latijnsche, als in het Westen Oostersche, vooral Grieksche namen ingang gevonden hadden sedert geruimen tijd, en het niet waarschijnlijk is, dat men in zulk een geval zóó zal geëtymologiseerd hebben, als van Gilse veronderstelt. — Hesse volgt van Gilse niet, maar meent dat Valentinus dáárom Arsinous kan genoemd zijn, omdat hij, zooals bekend is [1]), toen hij te Rome geen ingang kon vinden, naar *Cyprus* vertrokken en daar omstreeks 160 gestorven is. Op dit eiland nu waren, volgens Strabo (XIV, 682 sq.) twee steden, welke den naam *Arsinoë* droegen, één in 't Noorden en één in 't Oosten, en men kan licht denken, dat Valentinus in één dezer steden gestorven is, zoodat onze schrijver hem zeer wel om die reden Arsinous kan genoemd hebben, zooals meermalen personen naar de plaats hunner geboorte en hunner woning genoemd zijn (Tertull. de carne Christi 6; Euseb. H. E. VII, 24; Hieron. praef. ad Galatas Opp. VII, 370; Credner, Gesch. van den Kan des N. T. bl. 208). Tegen deze opvatting is onzes inziens van kracht de opmerking, dat, indien al de omstandigheden zóó waren als Hesse veronderstelt, en Valentinus werkelijk in één dier genoemde steden gestorven is — wat echter te onzeker is, dan dat wij er een zeker oordeel op bouwen mogen —, men toch zou verwacht hebben,

---

[1]) Zie Gieseler, K. G. I, 187.

dat de schrijver de beide eigennamen zou hebben omgekeerd, en geschreven: «*Valentini seu Arsinoi.*» Men zegt toch niet: «de Koningsberger wijsgeer of Kant», maar: «Kant of de Koningsberger wijsgeer» en dgl. — Zij, die aan de conjunctio *seu* niet die beteekenis gaven, welke van Gilse en Hesse er aan toekenden, meenden in Arsinous een anderen bekenden haereticus te zien, en wel den leerling van Valentinus, Ptolomaeus, die volgens hen (Credner, Gesch. van den Kan. des N. T. bl. 208; Volkmar, bl. 439) door Hippolytus (refut. omn. haer. ed. Duncker V, 14, S. 186) ὁ Ἀρσινόης genoemd wordt naar de landstreek *Arsinoë* bij het meer *Moeris* in Aegypte. Maar behalve dat het reeds vreemd is, dat dan de leerling vóór den meester genoemd wordt, heeft Hesse (S. 278) reeds voldoende aangetoond, dat hunne opvatting van de plaats bij Hippolytus verkeerd is, dewijl daar hoogst waarschijnlijk de *koning* Ptolomaeus, echtgenoot van Arsinoë, bedoeld is; wanneer toch iemand uit de genoemde streek was bedoeld, had er ongetwijfeld ὁ Ἀρσινοεύς of ὁ Ἀρσινοήτης moeten staan. — Wat die opvatting van *seu* aangaat, zooals zij bij van Gilse en Hesse gevonden wordt, het blijkt uit Madvig, Lat. Spraakleer § 211 b niet, dat die beteekenis gewettigd is, en raadplegen wij Tertullianus, dan vinden wij een plaats, waar, evenals hier, de conjunctiones *sive* en *vel* vereenigd voorkomen, n.l. adv. Nat. I, 16: «Quotcunque adulteria, quotcunque stupra, quotcunque publicatae libidinis errores, *sive* stativo *vel* ambulatorio titulo, tot sanguinis mixtiones etc.», waar blijkbaar de ideën, met die conjunctiones ingegeleid, naast elkander gesteld worden. Zóó ook hier. De scherpe onderscheiding tusschen *seu* en *vel* komt ons niet voldoende gestaafd voor, en ook wij meenen dus in Arsinous een *ander* persoon te moeten erkennen dan in Valentinus. Moeten wij kiezen tusschen de gegeven verklaringen, dan scharen wij ons, hoewel aarzelend, aan de zijde van Hilgenfeld, en lezen *Marcionis*, ofschoon wij ons

de bezwaren niet ontveinzen, welke hiertegen aangevoerd kunnen worden, zooals wij reeds opmerkten.

Wie is nu echter *Mitiadis*? «In diesem Namen steckt ein Räthsel», zegt Hesse (S. 281), «dessen Lösung wir einem glücklichen Zufall überlassen müssen.» Het meest voor de hand ligt de verandering in *Miltiadis*, welke door de meesten ondernomen is. Men wijst dan op een ketter van dien naam, naar wien zich, volgens Eusebius (H. E. V, 16), een kettersche sekte genoemd heeft. Maar het is reeds meermalen opgemerkt, en terecht, dat deze man, die een *Montanist* was, hier niet op zijne plaats zou zijn. Volkmar (bij Credner, bl. 209) merkte op, dat hier een parallelie gevonden wordt, n.l. eerst twee Gnostici tegenover een Montanist, daarna weêr een Gnosticus tegenover Montanus zelven. Maar het is dan vreemd, dat dan weder tusschen beiden in de *Marciani* (zij het *Marcionitae*, zooals Hilgenfeld meent, of, wat waarschijnlijker is, de *Marcosii*, aanhangers van Marcus, een Valentiniaan) genoemd worden, dus eerst Gnostieken, dan een Montanist, vervolgens nog een uitweiding over de *Marciani*, die in nauw verband staat met het voorafgaande, en eindelijk weêr een Gnostiek en Montanus. Aan de blikken van Volkmar, die anders zóózeer op orde gesteld is, moest dit niet ontgaan zijn [1]). Bunsen ontgaat de moeielijkheid, door *vel Mitiadis* geheel weg te laten en het na *Basilide* (R. 84) in te voegen; evenzoo Nolte, die het verklaart uit het Grieksch *τῶν μετ' αὐτοῦ [sic!]*. Hesse «verzichtet darauf die den *Mitiadis* betreffende Angelegenheit in Ordnung zu bringen» (S. 284), terwijl hij er nog opmerkzaam op maakt, dat men niet met genoegzaam recht *Mitiadis* heeft aangenomen als staande in het HS., daar Hertz er reeds op gewezen had, dat de eerste

[1]) Ook is dan niet volkomen begrijpelijk, waarom, als reeds een *Montanist* genoemd was, aan het eind *Montanus* zoo uitvoerig betiteld moest worden.

i niet duidelijk is, en evenmin de *d* en de *s*, zoodat hij las *Motiace* (of — *ces*).

Reeds is het gebleken, dat ook wij met velen de volgende woorden (R. 82—84) aldus lezen: «*quin etiam novum psalmorum librum Marciani conscripserunt*», zooals het eerst door Credner (1847 en daarna) voorgesteld werd. Zimmermann noemde deze woorden met hetgeen er op volgt een *locus insanabilis*. Dat de dativus *Marcioni* niet behouden kan worden, wordt door de meesten toegestemd; het is immers niet te begrijpen, hoe iemand schrijven kon, dat drie of twee haeretici, die veel van Marcion verschillen, voor of ten gunste van den laatste, die daarenboven een geruimen tijd vóór hen leefde, een psalmboek hebben geschreven; allerminst is dit te verklaren van een Montanist als Miltiades (want ook onder hen, die *Miltiades* lezen, zijn er die *Marcioni* behouden). Dat ook bij de opvatting van Harnack, die wij terstond zullen bespreken, die dativus geen zin geeft, zal bij die bespreking blijken. Met de *Marciani* zijn niet bedoeld de *Marcioniten*, zooals Hilgenfeld in 1863 vermoedde, in 1872 en later zelfs in den tekst plaatste, daar bij de bespreking van R. 65 gebleken is dat Marcion en zijne aanhangers geen nieuwe boeken geschreven, maar alleen de bestaande vervalscht hebben. Daarbij voegt Hilgenfeld sedert 1872 nog de verandering van *qui* in *quia*, maar het is niet duidelijk, hoe het vervaardigen van een psalmboek door de *Marcioniten* een reden zou mogen heeten voor de verwerping van al wat afkomstig is van de *drie* genoemde ketters. De schrijver bedoelde met de *Marciani* de aanhangers van Marcus (vgl. Just. mart. dial. c. Tryph. 35), een leerling van Valentinus, gewoonlijk *Μαρκοσιοί* genoemd; deze ketters bezaten een *ἀμύθητον πλῆθος ἀποκρύφων καὶ νόθων γραφῶν* (Iren. adv. haer. I, 17). Wat *quin* aangaat, daarmede wordt een climax aangegeven, en Hesse, die vooral op het woord *librum* nadruk legt, verklaart den zin aldus (S. 288),

dat terwijl Valentinus alleen enkele psalmen bezat, de *Marciani* het gewaagd hadden, een geheel psalm*boek* te vervaardigen; *novum* staat daarbij duidelijk in tegenstelling tot de echte psalmen, gewoonlijk «*psalmen* David's» genoemd. Hesse gist, dat tot die psalmen behoorden de liturgische formulen, welke Irenaeus aanhaalt (adv. haer. I, 13, 2. 3. 6. 20, 3. 21, 3. 5) of wellicht heerschte er, volgens Hesse, een misverstand bij den schrijver, terwijl hij de marcianische *agende*, om het zoo uit te drukken, met een *psalmboek* verwarde.

Genoemde gissingen schenen echter aan Adolf Harnack niet bevredigend toe, en zich aansluitende aan den wensch van Hesse, dat door een gelukkig toeval nog eens de duisternis, die op sommige punten was overgebleven, ophelderen mocht, meende hij door dat gelukkige toeval begunstigd te zijn en «die richtige Lösung des Räthsels gefunden zu haben.» Hieraan had zijn artikel in het ZS. für luth. Theol. van 1874 (S. 276 ff.) zijn ontstaan te danken, straks gevolgd door een tweede (S. 445 ff.), waarin hij aan de geleerde wereld een gissing aanbood, die al de andere in stoutheid overtrof. Wij beloofden vroeger (Hoofdst. I) reeds te zullen aantoonen, dat hij niet gerekend kan worden door zijn bijdrage een plaats onder de onsterfelijken verdiend te hebben. Dat hij wel degelijk tot de stervelingen, dus tot de feilbaren behoort, wenschen wij nu aan te wijzen, en hierover eenigszins uitvoeriger te handelen, daar hij nog niet opzettelijk is weêrlegd. (vgl. echter de Bijlage.) Zijn betoog komt dan in de hoofdzaak hierop neêr. In de eerste plaats merkt hij op, dat van het laatste woord van R. 81 alleen — *tiad* — duidelijk is, terwijl de *m* zeer goed ontstaan kan zijn uit een andere letter; daarop liet Hertz een *o* volgen; met hetzelfde recht meent hij een *a* er voor in de plaats te mogen zetten. Volgens het FS. van Tregelles gelijken de *m* en de *t* zeer veel op elkander, zooals hij meent duidelijk voor te stellen. Zet men dus in plaats van de *m* een *t*, dan verkrijgt men

reeds *tatia* —. Het overige laat zich gemakkelijk raden; de *d* moet plaats maken voor een *n*, wat, volgens Harnack, gemakkelijk kan geschieden; en daarop volgt een *e* of *i*, zoodat men op die wijze den naam van Tatianus, den stichter van de sekte der *Enkratiten*, verkregen heeft. Om evenwel die gissing te rechtvaardigen, moeten *drie* vragen bevredigend beantwoord kunnen worden, n.l. 1. Of er hier een werk van Tatianus in aanmerking kan komen; 2. Of dit werkelijk een zoodanig geweest is, welks onbepaalde afwijzing zich in den tijd van ons fragment laat verklaren; 3. Hoe zich de bijeenvoeging van Valentinus en Tatianus laat verklaren? 1. Hier biedt zich terstond het bekende *Diatessaron* van dien ketter aan, het eerst door Eusebius (H. E. IV, 29, 6) vermeld. 2. Dit geschrift was waarschijnlijk samengesteld uit de vier kanonieke Evangeliën, met nog een vijfde, wellicht het *Evangelie der Hebreërs;* het vond reeds spoedig grooten ingang en dreigde, omdat het de vier kanonieke Evangeliën, hoewel besnoeid, harmonistisch nevens elkander plaatste, die Evangeliën zelve te verdringen uit de private lectuur. Daarom achtten velen zich gedrongen, daartegen met kracht op te komen, zooals blijkt uit Irenaeus (adv. haer. I, 28, 1; III, 23, 7) en Theodoretus (haer. fab. I, 20). Zóó vormt, volgens Harnack, R. 71—82 een schoon geheel: de Apocalypsen van Johannes en Petrus zijn heilige Schriften; de *Pastor* van Hermas moet privatim, maar mag niet in de kerk worden gelezen; het Evangelie van Tatianus is een kettersch geschrift, en dus ook voor privaat gebruik niet geschikt. 3. Valentinus, aan wien Tatianus zijn aeonenleer had ontleend (Iren. adv. haer. I, 28, 1), hield er, behalve de vier echte Evangeliën, nog een eigen Evangelie op na (Iren. adv. haer. III, 11, 9; *pseudo-Tert.* adv. omn. haer. 4: «Evangelium habet suum praeter haec nostra»), het *Evangelium veritatis* genoemd, zoodat die beiden in dit opzicht met elkander overeenkwamen en hunne bijeenvoeging geen

vreemd verschijnsel is. Toch had de auteur, volgens Harnack, nog een ander doel, met deze beiden naast elkander te plaatsen. Hiertoe roept hij de laatste woorden van het fragment te hulp: «*Una cum Basilide Asianum Catafrygum constitutorem* (i. e. *Montanum*) *rejicimus.*» Het was den schrijver niet zoo zeer te doen om over Valentinus en Basilides het oordeel der verwerping uit te spreken, daar dezen vrij algemeen als ketters beschouwd werden, maar meer om Tatianus' Evangelie en Montanus' profetiën te verwerpen, welke veel ingang gevonden hadden en nog vonden. Daarom verbindt hij deze beide laatsten met twee zoo befaamde ketters, om aan zijn oordeel te meer kracht bij te zetten.

Waarom heeft nu echter een latere corrector den naam van Tatianus uitgekrast, en daarvoor een ander in de plaats gezet? Ook op deze vraag, welke hij verwacht, heeft Harnack het antwoord gereed. Het *Diatessaron* van Tatianus bleef, ondanks de tegenspraak, welke het hier en elders ondervond, bij velen in hooge eer, hoewel het van naam veranderde [1]), en in de middeleeuwen, dus ook in den tijd, waaruit ons HS. afkomstig is, was het Evangelie, dat Victor van Capua vond, en hetwelk, hoewel ten onrechte, onder den naam van *Tatiani Diatessaron* verbreid werd, in Duitschland «ein sehr beliebtes Buch» [2]), zoodat een toen levend corrector het harde oordeel, dat hij in ons fragment daarover geveld vond, wilde wegnemen en daartoe zich beijverde een anderen naam daarvoor in de plaats te zetten. «Wie kam er aber dann gerade auf *Miltiades?*» vraagt Hilgenfeld (Einl. S. 106) terecht, en op deze vraag verkrijgt men bij Harnack geen bevredigend antwoord (zie S. 287 f.).

---

[1]) Vergel. Credner, Beiträge S. 441 f., Geschied. van den Kan. des N. T., bl. 22—27.

[2]) Vergel. Sievers, Unterss. üb. Tatian, 1870, S. 1—9.

Ook ten aanzien van de woorden: «*quin — conscripserunt*» gaf Harnack een nieuwe gissing in bedenking; hij las n. l. ook *quin*, vatte, evenals Hilgenfeld, *Marciani* op als *Marcionitae*, en veranderde *psalmorum* (R. 83) in *epistolarum*. In het voorgaande was van *Evangeliën*, in het volgende van *Apocalypsen* sprake; men verwacht dus hier *brieven*. Maar hij vergat, dat de *Marcioniten* nooit een nieuwe verzameling hebben geschreven, en dat in ons fragment de uitdrukking *epistolarum librum* onbekend is. Hij was er trouwens zelf ook niet over voldaan, en trachtte in zijn tweede artikel een betere oplossing van die woorden te geven (S. 445—464). Daar leest hij de bedoelde woorden aldus: «*qui etiam novum propositionum librum Marcioni conscripsit*». Zooals men ziet, verwerpt hij hier de lezing *Marciani*, en wel omdat op de plaats, waarop men zich daarvoor beroept, en welke wij boven noemden (Just. M. dial. c. Tr. 35), niet van de aanhangers van Marcus, maar van Marcion sprake zou zijn, evenals bij Tertull. (de resurr. carn. 5) en bij Eusebius (H. E. IV, 22). Ook is er, volgens hem, volstrekt geen aanleiding hier in het fragment om van de *Marciani*, wel om van *Marcion* te spreken. Ook *quin* kan geen genade vinden in zijne oogen, daar hij het geheel onpassend vindt, dat in een zóó prozaïsch, droog stuk als ons fragment, en wel tusschen twee doodeenvoudige veroordeelingen, eensklaps een uitroep zou voorkomen; daardoor zou tevens aangegeven worden, dat het eerste verre overtroffen wordt door het tweede (*quin etiam = ja zelfs!*), wat hem niet duidelijk is. *Conscripsit* schrijft hij, omdat Valentinus en Tatianus onmogelijk *tezamen* een boek kunnen geschreven hebben, nog wel *voor Marcion!* Maar, zoo vraagt men dan, kan men dan veronderstellen, dat Tatianus een boek voor Marcion heeft geschreven? Hij verklaart dit op de volgende wijze: Uit *novum* moet opgemaakt worden, dat Marcion zelf te voren een dergelijk werk geschreven heeft als Tatianus. Zóó komt hij tot de lezing

«*propositionum*». Tatianus toch schreef o. a. (zie Euseb. H. E. V, 13, 8) een προβλημάτων βιβλίον, waarin hij de duistere plaatsen in de H. Schrift opspoorde en de tegenstrijdigheden aanwees, welk geschrift door Rhodon bestreden werd. προβλήματα nu heet in het Latijn *propositiones* (cf. Tert. adv. Hermog. 37), en licht kon een afschrijver, volgens Harnack, dit woord in der haast verwarren met *oppositiones*, de Lat. vertaling van Ἀντιθέσεις, het éénige werk dat Marcion schreef (cf. Tert. adv. Marc. I, 19), en waarin hij hetzelfde doel beoogde als Tatianus in bovengenoemd werk. Langs dezen weg komt Harnack tegelijk tot de gissing, dat Rhodon, die behalve tegen Tatianus ook tegen Marcion polemiseerde (Euseb. l.c.), en hierin dus met den schrijver van ons fragment overeenkomt, zelf deze schrijver is, en het zal geschreven hebben tusschen 170 en 190; niet vóór 170, omdat het *Diatessaron* ongeveer in dien tijd (165—175) vervaardigd is, en niet na 190, omdat er toen andere twisten gevoerd werden, waarvan het fragment nog niets weet.

Wat moet men zeggen van zulk een gissing? Vooral wat het laatste gedeelte aangaat, weet men niet wat meer opmerkelijk is, de bizondere scherpzinnigheid van den Leipziger geleerde, of zijne schromelijke verwarring. Dat hij zich aan de laatste zonde schuldig gemaakt heeft, meenen wij te kunnen aanwijzen. Wij willen niet wijzen op de twijfelachtige waarde van Tertull. adv. Marc. I, 19, waarop hij zijn betoog mede bouwt, daar onzes inziens op die plaats niet *oppositiones*, maar *dispositiones* moet gelezen worden (vergel. Oehler, annot.); wij willen hierop niet wijzen, daar een andere plaats bij Tertullianus, n. l. adv. Marc. IV, 1 met zoovele woorden bewijst, dat het werk van Marcion een *opus* is *ex contrarietatum oppositionibus Antitheses cognominatum*. Maar de fout van de geheele redeneering, waardoor zij vervalt, schuilt o. i. hierin dat Harnack datgene, *wat een later lezer gedacht kan hebben*, verwart met hetgeen

de schrijver *gerechtigd was te schrijven*. Schreef hij «*propositionum librum*» en voegde hij daarbij *novum*, dan moest hij die bijvoeging toch kunnen verdedigen, en dat kon hij niet. *Propositiones* en *oppositiones* zijn *verschillende* titels, en nu kon de schrijver zijn geweten niet gerust stellen door de stille hoop, dat latere lezers het onderscheid tusschen die twee woorden zouden vergeten, door te letten op een zekere overeenkomst in klank. De schrijver *mocht* niet schrijven: «*novum propos. librum*», daar Marcion, met het oog op wien hij *novum* gebruikte, geen *propositiones*, maar *oppositiones* geschreven had. — Daar juist de overeenkomst tusschen deze beide werken, wat de namen betreft, (mits een goedgunstig lezer het onderscheid niet in 't oog houde,) de basis is, waarop Harnack zijn conjectuur bouwt, en deze basis moet wegvallen, valt ook daarmede de geheele meening van dien geleerde, en kan ook hij niet geacht worden de oplossing van het raadsel gevonden te hebben. Hilgenfeld, die in 1874 en 1875 alleen het eerste artikel kende, bracht daartegen in (ZS. 1874, S. 463), dat, volgens getuigenis van Harnack zelven (Zur Quellenkrit. der Gesch. des Gnostic. in het ZS. für hist. Theol. 1874, S. 143—226), door de kerkvaders na Marcion en Valentinus meest Basilides genoemd wordt, die in plaats van de kanonieke Evangeliën een eigen Evangelie had. In zijne «Einleitung» zet hij dien naam in de plaats van Miltiades, en wellicht is dit de rechte lezing, daar ook in de woorden: «*una cum Basilide*» etc. verondersteld schijnt te worden, dat die naam reeds te voren genoemd is.

Omtrent de laatste woorden van ons fragment kan geen twijfel meer zijn. Met *una* begint een nieuwe zin, met *Asianum catafrygum constitutorem* is Montanus bedoeld, en daarachter ontbreekt een woord als *rejicimus* of iets dergelijks. Roensch (ZS. für KG. 1876, S. 310—313) behoudt *Marcioni* en vat 't op, dat de in R. 84 genoemde ketters *met* Marcion een nieuw psalmboek vervaardigd hebben.

Dat de Marcioniten dit gedaan hebben, heeft hij kort te voren gelezen. Ook de laatste woorden, waarbij hij niets voegt, verbindt hij nauw met 't voorgaande: «tegelijk met Basilides, dem Begründer der Asiat. Kataphryger». Toegegeven al, dat een *ablat.* en een *accusat.* meermalen zóó met elkander voorkomen (S. 312), betwijfelen wij het of «die Kirchenhistoriker ex professo», aan wie hij het overlaat de zaak tot evidentie te brengen, spoedig zullen constateeren, dat Basilides kan beschouwd worden als *Asianorum Catafrygum constitutor.* In rustige afwachting hiervan blijven wij ons uitgesproken gevoelen handhaven. — De schrijver eindigt dus, na zijn oordeel over bijna alle boeken, die thans tot den kanon des N. T. gerekend worden, te hebben blootgelegd, met een kort, maar krachtig woord, waarin hij alles verwerpt, wat afkomstig is van de hoofden der haeretische en schismatische partijen van zijnen tijd. Wij lezen die woorden aldus (R. 81—85): «*Marcionis autem seu Valentini vel Basilidis nihil in totum recipimus; quin etiam novum psalmorum librum Marciani conscripserent. Una cum Basilide Asianum Catafrygum constitutorem (rejicimus).*» (vgl. Hilgenfeld, Einl. S. 94).

Wij zijn aan het einde gekomen van de kritiek en exegese van ons fragment. Niet alle gevoelens hebben wij vermeld, daar sommige reeds voldoende weêrlegd zijn en niet meer in aanmerking komen.

quibus tamen Interfuit et ita posuit· tertio euangelii librum secundo Lucan *Lucas Iste medicus post ascensum XPi Cum eo paulus quasi ut iuris studiosum. Secundum adsumsisset numeni suo ex opinione conscribset dnm tamen nec Ipse uidit In carne Et idē prout asequi potuit· Ita et ad n(a)tiuitate Iohannis Incipet dicere.* quarti euangeliorum Iohannis ex decipolis *cohortantibus condescipūlis et ēps suis dixit conIeiunate mihi· odie triduo et quid cuique fuerit reuelatum alterutrum nobis ennarremus Eadem nocte reuelatum andreae ex apostolis ut recogniscentibus cuntis Iohannis suo nomine Cuncta discriberet Et ideo licit uaria sinculis euangeliorum libris principia doceantur Nihil tamen differt credentium fidei cum uno ac principali ſpu declarata sint In omnibus omnia de natiuitate ac passione de resurrectione d(e) conuersatione cum decipulis suis ac de gemino eius aduentu Primo In humilitate dispectus quod (fo)*

— *quibus tamen interfuit et ita posuit. Tertio Evangelii librum secundum Lucam. Lucas, iste medicus, post adscensum Christi, quum eum Paulus quasi ut juris studiosum secum adsumsisset, nomine suo ex opinione conscripsit* (*Dominum tamen nec ipse vidit in carne*), *et quidem prout assequi potuit, ita ut a nativitate Johannis incipiat dicere. Quarto Evangelii librum Johannis ex discipulis. Is cohortantibus condiscipulis et* (*co*)*episcopis suis dixit: „conjejunate mihi odie triduo, et quid cuique fuerit revelatum alterutrum nobis enarremus.“ Eadem nocte revelatum Andreae ex apostolis, ut recognoscentibus cunctis Johannes suo nomine cuncta describeret. Et ideo, licet varia singulis evangeliorum libris principia doceantur, nihil tamen differt credentium fidei, quum uno ac principali spiritu declarata sint in omnibus omnia de nativitate, de passione, de resurrectione, de conversatione cum discipulis suis ac de gemino eius adventu, primo in*

(fu) secundum potestate regali preclarum quod foturum est. quid ergo mirum si Iohannes tam constanter sincula etiā In epistulis suis proferat dicens In semeipsu Que uidimus oculis nostris Et auribus audiuimus et manus nostrae palpauerunt haec scripsimus (vob)i(s) Sic enim non solum uisurem sed et auditorem Sed et scriptorē omnium mirabilīu dn̄i per ordinem profetetur Acta autē omniū apostolorum Sub uno libro scribta sunt Lucas oblime theofile conprindit quia sub praesentia eius singula gerebantur sicut(e) et semote passionē petri euidenter declarat Sed et profectionē pauli ab urbe(s) ad spanīa proficescentis Epistulae autem pauli quae a quo loco vel qua ex causa directe sint uolentatibus Intellegere Ipse declarant ζ Primū omnium corintheis scysme heresis Interdicens de Inceps b callactis circumcisione Romanis autē or(ni)dine scripturarum sed (et) principium earum (osd) esse X̄P̄m Intimans prolexius scripsit de quibus sincolis Necesse est ad nobis desputari Cum ipse beatus apostu-

humilitate despecto (quod fuit), secundo in potestate regali praeclaro (quod futurum est). Quid ergo mirum, si Johannes tam constanter singula etiam in epistulis suis proferat, dicens in semetipso: „quae vidimus oculis nostris, et auribus audivimus, et manus nostrae palpaverunt, haec scripsimus vobis." Sic enim non solum visorem se et auditorem, sed et scriptorem omnium mirabilium Domini per ordinem profitetur. Acta autem omnium apostolorum sub uno libro scripta sunt. Lucas optimo Theophilo comprendit, quae sub praesentia eius singula gerebantur, sicuti et semota passione Petri evidenter declaratur, sed et profectione Pauli, ab urbe ad Spaniam proficiscentis. Epistulae autem Pauli quae, a quo loco vel qua ex causa directae sint, volentibus intelligere ipsae declarant. Primum omnium Corinthiis schismae haereses interdicens, deinceps Galatis circumcisionem, Romanis autem ordines scripturarum, sed et principium earum esse Christum intimans, prolixius scripsit; de quibus singulis necesse est a nobis disputari. — Cum ipse

lus paulus sequens prodecessoris sui Iohannis ordin̄e non nisi nomenat̄i semp̄lae ecclesiis scribat ordine tali acorenthios prima. ad efesios secunda ad philippenses tertia ad colosensis quarta ad calatas quinta ad tensaolenecinsis senta. ad romanos septima Uerum corentheis et thesaolecensibus licet pro correbtione Iteretur Una tamen per omnem Orbem terrae ecclesia deffusa esse denoscitur Et Iohannis en̄i In apocalebsy licet sept̄e eccleseis scribat tamen omnibus dicit Uer̄u ad filemonem una Et at titu̇ una et ad tymotheu̇ duas pro affecto et dilectione In honore tamen eclesiae catholice In ordinatione eclesiastice descepline s̄cificate sunt fertur etiam ad laudecenses alia ad alexandrinos pauli nomine fincte ad heresem marcionis et alia plura quae In c(h)atholicam eclesiam recepi non potest fel enim cum melle misceri non concruit Epistola sane Iude et superscrictio Iohannis duas In catholica habentur et sapientia ab amicis salomonis In honor̄e ipsius scripta apocalapse etiam Iohanis et petri tantum recipimus quam quidam ex nos-

beatus apostulus Paulus, sequens prodecessoris sui Johannis ordinem, nonnisi nominatim septem ecclesiis scribat, ordine tali: ad Corinthios (prima), ad Ephesios (secunda), ad Philippenses (tertia), ad Colossenses (quarta), ad Galatas (quinta), ad Thessalonicenses (sexta), ad Romanos (septima) (verum Corinthiis et Thessalonicensibus, scilicet pro correptione, iteretur) — una tamen per omnem orbem terrae ecclesia diffusa esse dignoscitur; et Johannes enim in apocalypsi, licet septem ecclesiis scribat, tamen omnibus dicit. Verum ad Philemonem una et ad Titum una et ad Timotheum duae pro affecto et dilectione, in honore tamen ecclesiae catholicae, in ordinatione ecclesiasticae disciplinae sanctificatae sunt. Fertur etiam [ad Laodicenses] alia ad Alexandrinos Pauli nomine; ficta ad haeresem Marcionis et alia plura, quae in catholicam ecclesiam recipi non potest; fel enim cum melle misceri non congruit. Epistola sane Judae et superscripti Johannis duae in catholica habentur ut sapientia ab amicis Salomonis in honorem ipsius scripta. Apoca-

tris legi In eclesia nolunt pastorem uero nuperrime(t) temporibus nostris In urbe roma herma concripsit sedente cathetra urbis romae aeclesiae pio ēps fratre(r) eius et ideo legi eum quidē Oportet se puplicare uero In cclesia populo Neque Inter profetas conpletum numero Neque Inter apostolos In finē temporum potest. Arsinoi autem seu ualentini. uel mitiadis nihil In totum recipemus. Qui etiam nouū psalmorum librum marcioni conscripserunt Una cum basilide assianum catafrycum constitutorem

lypses etiam Johannis et Petri tantum recipimus, quam quidam ex nostris legi in ecclesia nolunt. Pastorem vero nuperrime temporibus nostris in urbe Roma Herma conscripsit sedente cathedra urbis Romae ecclesiae Pio episcopo, fratre eius; et ideo legi eum quidem oportet, se publicare vero in ecclesia populo neque inter prophetas, completo eorum numero, neque inter apostolos in finem temporum potest. Marcionis autem seu Valentini vel Basilidis nihil in totum recipimus; quin etiam novum psalmorum librum Marciani conscripserunt. Una cum Basilide Asianum Catafrygum constitutorem (rejicimus).

§ 2. *Inhoud van het fragment.*

Is in het voorafgaande de zin van ons fragment zoo nauwkeurig mogelijk vastgesteld en daaruit gebleken dat, hoewel op vele plaatsen de zin zeer duister is, toch «die Schwierigkeiten des Textes nicht unüberwindlich sind, und das Ergebniss durch seine Eigenthümlichkeit die Forschung lohnend» (Reuss), de vraag doet zich dan aan ons voor, welk «Ergebniss» men verkrijgt, m. a. w. wat ons fragment eigenlijk bevat. Men behoeft niet lang te zoeken, om te weten te komen, hoe de schrijver over de verschillende geschriften, welke hij bespreekt, oordeelt, daar het spoedig blijkt dat hij *drie* klassen daarin onderscheidt: *ten eerste* die, welke de katholieke kerk erkent en in de verzameling der H. Schriften opneemt (4 Evangeliën, Handelingen, dertien brieven van Paulus, de Hebreër-brief misschien, één brief van Johannes, de apocalypsen van Johannes en Petrus, hoewel de laatste geen algemeene erkenning vond), *ten tweede* die, welke eenigszins lager geschat worden, maar als stichtelijke lectuur voor privaat gebruik zeer goede diensten kunnen bewijzen (de brief van Judas, de 2e en 3e brief van Johannes, de *Sapientia Salomonis*, de *Pastor* van Hermas), en *ten derde* die, welke absoluut verworpen worden, daar zij òf van Gnostieken en Montanisten afkomstig (R. 81—85) òf ten gunste van de eene of andere ketterij verdicht zijn (R. 65—67). De regel, dien de schrijver ter beoordeeling laat gelden, is: *fel cum melle misceri non congruit.* Hoe de schrijver denkt over den brief aan de Hebreën, is niet geheel duidelijk, daar hij alleen zegt, dat hij onder Paulus' naam doorgaat. Hij schort zijn oordeel over dezen brief op, en vermijdt het daarover een duidelijke uitspraak te doen, daar het, zooals het schijnt, bij hem niet geheel vast staat, dat Paulus de schrijver er van zou zijn. Hij

schijnt geneigd te zijn dien aan een ander dan Paulus toe te kennen, zooals wij uit de plaats van bestemming, welke hij opgeeft, n.l. *Alexandrië*, meenen te mogen opmaken, dewijl dan de naam van Apollos meer voor de hand ligt. Hoe dit echter ook zij, zijn oordeel is weifelend, maar het blijkt niet, dat hij, ook al schreef hij dien brief niet aan den grooten apostel der heidenen toe, daaraan normatief gezag ontzegd heeft; het tegendeel is zelfs meer waarschijnlijk, daar hij, zoo hij hem niet onder de *libri recipiendi* rangschikte, niet nagelaten zou hebben dit er bij te voegen. Dat de brief van Judas en de 2e en 3e brief van Johannes niet onder deze rubriek geplaatst, maar evenmin beschouwd worden als geschreven door *vrienden* van hen, wier namen zij dragen, merkten wij reeds vroeger op; ook dat het gevoelen van sommigen misplaatst is, als zou de schrijver de *Sapientia Salomonis* tot de Christelijke geschriften gerekend hebben. Dit zou alleen dán kunnen toegelaten worden, indien in ons fragment dat Apokryph geschrift werd beoordeeld naar de genoemde drie brieven, terwijl nu juist het tegendeel plaats heeft. Het is velen vreemd voorgekomen, dat in ons fragment de brieven van Petrus en Jacobus met stilzwijgen voorbijgegaan worden. Wij kunnen dat verschijnsel, dat inderdaad vreemd is, niet met Hesse (S. 304) daaruit verklaren: «sie scheinen im Abendlande noch nicht im Umlauf gewesen zu sein», daar, zooals Zahn (S. 145) opmerkte, de te Rome geschreven brief van Clemens aan de Corinthiërs getuigt van woordelijke bekendheid met den eersten brief van Petrus en, zooals zelfs Hilgenfeld en Schwegler toegeven, de brief van Jacobus door den schrijver van den *Pastor* met voorliefde gebruikt is. Wij merkten reeds op, dat Hug en Guericke door verandering van de woorden de beide brieven van Petrus of één der beiden in het fragment brachten, in plaats van de Apocalypse van Petrus. Evenzoo veranderde Thiersch (waartoe ook Wieseler in 1856 overhelde) *tantum* in *unam* en *quam* in

alteram, waardoor hij tot hetzelfde resultaat kwam als G. Maar deze veranderingen kunnen geenszins onze goedkeuring wegdragen, daar wij de woorden, indien de zin althans niet onverstaanbaar is, moeten laten staan zooals wij ze vinden. Waren genoemde geleerden consequent geweest, zoo hadden zij ook nog de poging moeten wagen, den brief van Jacobus er in te brengen, daar zij nu halverwege bleven staan; en misschien ware het hun wel gelukt! Bunsen ging dien weg op en meende [1]), dat bedoelde brieven met dien aan de Hebreën in R. 69 uitgevallen waren tusschen *habentur* en *et*. In het Grieksch las hij: *Ἡ μὲν Ἰούδα ἐπιστολὴ καὶ αἱ τοῦ προειρημένου Ἰωάννου δύο ἐν καθολικαῖς ἔχονται [ἅμα τῇ τοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου πρωτῇ καὶ τῇ Πέτρου καὶ τῇ Ἰακώβου. ἐπιστολὴ δὲ καθ' Ἑβραίους ἀφ' ἡμῶν οὐχ ὡς Παύλου ἀποστόλου οὖσα παραλαμβάνεται, ἀλλ' ὡς ὑπό τινος αὐτοῦ φίλου ἢ μαθητοῦ γραφεῖσα ταῖς αὐτοῦ ἐπιστολαῖς προσθεῖσα ἔχεται]. καὶ ἡ Σοφία ὑπὸ φίλων Σαλομῶνος εἰς αὐτοῦ τιμὴν γέγραπται*, en in het Latijn: *Epistola sane Judae et supra scripti Johannis duae in catholicis habentur, [una cum ejusdem Johannis prima et Petri una et Jacobi. Epistola vero ad Hebraeos a plurimis ecclesiis non tamquam Pauli apostoli recipitur, sed ut a quodam amico vel discipulo conscripta epistolis ejus adjecta habetur]. Et Sapientia ab amicis Salomonis in honorem ipsius scripta.* Nog daargelaten dat het Grieksch en het Latijn hier niet overeenkomen, valt het spoedig in het oog, dat de geheele interpolatie allen grond mist. — Anderen meenden dat de eerste brief of beide brieven van Petrus reeds in het begin bij de bespreking van het tweede Evangelie vermeld waren, gelijk de brieven van Johannes bij het vierde Evangelie ter sprake komen, waaruit Hesse het voorbarig besluit trekt, dat de schrijver den eersten brief van Johannes beschouwde als een soort van begeleidend schrijven bij diens Evangelie.

[1]) Analecta antenicaena, pag. 152.

Maar het moet erkend worden, dat er bij het tweede Evangelie, voorzoover wij kunnen gissen wat de schrijver daarover gezegd heeft, geen voldoende aanleiding zal bestaan hebben, om ter loops over den eersten brief of beide brieven van Petrus te spreken; bij het vierde Evangelie daarentegen kwam dit van zelf te pas. — Wij meenen dus te mogen stellen, dat de brieven van Jacobus en Petrus in ons fragment niet genoemd worden, ook niet in het verloren gegane gedeelte. Wekt dit gemis onze bevreemding, vooral wat den eersten brief van Petrus betreft, wij moeten de zaak laten, zooals zij is, en niet door aanvullingen, omzettingen of anderszins het fragment meer in overeenstemming brengen met onze meeningen.

Een andere vraag is echter, of ons fragment oorspronkelijk ook meer dan de boeken des N. T. zal bevat hebben, of ook een lijst van de Schriften des O. T. daaraan voorafgegaan zal zijn? Zij, die deze vraag toestemmend beantwoordden — en het zijn er velen [1]) — meenden hun gevoelen vooral te mogen gronden op het hier voorkomen van de *Sapientia Salomonis* (R. 69, 70) en op de uitdrukking: «*neque inter profetas — neque inter apostolos se publicare potest*» (R.78—80). Het kwam hun vreemd voor, dat midden in de bespreking van N. T.ische geschriften een O. T.isch, zij het dan ook Apocryph, geschrift genoemd en van *profeten* gesproken werd, indien niet reeds de O. T.ische geschriften vooraf genoemd waren. Aangenomen al dat dit een vreemd verschijnsel is — wat wij ontkennen —, zoo wordt het bezwaar, dat hierdoor zou ontstaan, niet opgeheven door de genoemde aanname, daar men toch moet veronderstellen, dat, indien de boeken des O. T. hetzij uitvoerig hetzij kortelijk (het laatste neemt men gewoonlijk aan) besproken

---

[1]) Van Gilse, Niermeijer, Volkmar, Scholten, Hilgenfeld, Hesse e. a.

waren, deze zaak afgedaan zou zijn, en het niet meer noodig moest geacht worden nog eens te spreken van de *profeten* (de *Sap. Sal.* laten wij rusten, daar deze slechts vergelijkenderwijze aangehaald wordt). Indien het nu echter *noodzakelijk* ware, dat aan een bespreking van de boeken des N. T. een lijst van die des O. T. voorafging, en de eerste niet alleen zouden *kunnen* voorkomen, zouden wij het ons laten welgevallen, maar het bewijs voor die noodzakelijkheid is nog niet geleverd. — Op grond van een en ander meenen wij te mogen stellen, dat er meer *tegen*, dan *vóór* het gevoelen der genoemde geleerden aan te voeren is.

§ 3. *Karakter en doel van het fragment.*

Dat het geschrift, hetwelk wij behandelden, slechts een fragment van een grooter geheel is, merkten wij reeds op, maar de vraag doet zich voor, wat dit geheel eigenlijk zal geweest zijn, en welk doel de schrijver er mede gehad kan hebben? Wieseler was van oordeel [1]), dat wij in het fragment de korte aanwijzing van een kerkleeraar voor catechumenen van een bepaalde gemeente voor ons hebben, welke opgesteld werd met het doel, om hen te onderrichten aangaande de in deze gemeente geldende echte oorkonden des Christelijken geloofs. Volgens Hesse (S. 21) «bedarf diese Vermuthung wohl keiner ausdrücklichen Widerlegung», wat zeker de gemakkelijkste wijze van behandeling is. Hij zelf laat zich aangaande «das Anliegen des sog. Fragmentisten» aldus uit (S. 148), dat dit hierin bestond: «über die neutestamentlichen *Schriften* zu sprechen, ihre Wahrhaftigkeit sicher zu stellen, ihre Bedeutung hervor zu heben, ihre Aufnahme in die neutestamentliche Sammlung zu recht-

[1]) Stud. u. Krit. 1847, S. 854.

fertigen.» Hij houdt het geschrift voor «ein Sendschreiben etwa nach Nordafrika», en mist daarom «vor allen Dingen den brieflichen Schluss, aber keineswegs eine Ueberschrift, wie sie Credner und Volkmar zu formuliren suchen» (S. 57). Wat de beide laatsten betreft, Credner[1]) wilde, dat het geschrift zou geweest zijn een *tractatus de libris in ecclesia catholica recipiendis*, en de titel derhalve geweest moet zijn: «*de libris, quos ecclesia catholica recipit* of *libri ab eccl. cath. recepti*» of iets dergelijks, en Volkmar was het hierin vrij wel met zijn leermeester eens (bl. 433). Ons komt het voor, dat men niet veel kan inbrengen tegen het gevoelen der laatstgenoemden; het blijkt uit het geheele fragment — wij bespraken dit reeds in de vorige § — dat de schrijver zijn oordeel uitspreekt over het al of niet opnemen van de verschillende geschriften, welke in behandeling komen, en dan verhindert ons niets aan te nemen, dat deze bedoeling des schrijvers reeds in het opschrift zal uitgedrukt zijn. Of men dit nu formuleere als Credner of Volkmar, of een anderen daarmede overeenkomenden titel kieze, is vrij onverschillig; daar hiervan niets meer overig is, is het genoeg dat het hoofddenkbeeld aangegeven wordt. Van een bestemming van het geschrift als een zendbrief naar Noord-Africa, waarvan Hesse denkt, blijkt ons niets.

Voor wie was nu eigenlijk dit geschrift bestemd? Zoo vragen wij, en Wieseler antwoordt ons: voor catechumenen, die hierin van hunnen leermeester een handleiding ontvingen. Dat de schrijver werkelijk een kerkleeraar geweest is, die uit naam van de katholieke kerk kon spreken, merkten wij reeds vroeger op, toen wij (Hoofdst. II, § 3) er op wezen dat de oorsprong van ons fragment te zoeken is in of nabij Rome. Dit wordt trouwens wel door de meesten toegestemd, en het blijkt uit *nobis* (R. 47) en *nostris* (R. 72),

[1]) Gesch. v. d. Kanon des N. T. bl. 183.

en uit den toon van gezag, waarop hij R. 81—85 alle kettersche geschriften verwerpt («wij nemen niets van dat alles aan» enz.). En de man was niet alleen een kerkleeraar, die slechts voor eigen genoegen de resultaten van zijn onderzoek opschreef, maar hij deed dit bepaald voor eigene leerlingen, voor catechumenen, zooals ons blijkt uit de geregelde opnoeming van de verschillende geschriften, vooral van de zeven gemeenten, waaraan Paulus zijne brieven schreef, opdat de leerlingen daardoor een goed denkbeeld zouden verkrijgen van de geschriften, die in de kerk opgenomen mochten worden.

Maar er zijn velen — wij zinspeelden hierop reeds in den loop van ons onderzoek meermalen —, die nog iets meer zoeken in ons fragment, die van oordeel zijn, dat de schrijver daarin bepaald te velde trekt tegen de eene of andere ketterij. Als wij er zeer oppervlakkig over wilden oordeelen, zouden wij wellicht eenig recht hebben uit de groote verscheidenheid van meeningen, welke aangaande dit punt bestaat, op te maken dat de geheele aanname van een bepaalde polemiek zonder grond is, — maar laat ons eerst de verschillende gevoelens daarover vernemen, om daarna ons oordeel uit te spreken. Zeer met zich zelven in strijd handelt in dit opzicht Hesse, die op vele plaatsen (S. 18—25, 47, 124, 180, 201) uitdrukkelijk betoogt, dat het fragment *geen polemiek* bevat, en op andere plaatsen integendeel beweert, dat de schrijver bedektelijk tegen de *Alogi* of de *Marcioniten* polemiseert, vooral tegen de laatsten. Dit zal o. a. blijken uit R. 16—26, waar de schrijver opkomt tegen het eenzijdig op den voorgrond stellen van het *Lucas*-Evangelie (wij zagen reeds dat hiervan geen sprake is); uit de bijvoeging *omnium* in R. 34, waardoor de Handelingen verdedigd worden tegen het ongunstig oordeel der *Marcioniten*; uit hetgeen de schrijver in R. 44, 45 zegt van den hoofdinhoud van den brief aan de Romeinen, en uit zooveel meer (vgl. S. 113, 127, 160, 168, 196). Dit gevoelen, dat

de schrijver zijne wapenen tegen de *Marcioniten* richt, heeft bij velen ingang gevonden, o. a. bij Loman, Scholten en Hilgenfeld. Anders oordeelt Volkmar er over, die het geschrift vooral tegen de *Montanisten*, ook tegen de valsche *Gnosis* gericht acht (bij Credner, bl. 208, 439 vv.). Vragen wij, hoe men er toe gekomen is om het fragment in zulk een licht te beschouwen, men antwoordt dat de bewijzen hiervoor toch al zeer voor de hand liggen; wordt er gesproken van *principia Evangelii* (R. 19) — maar hiervan is geen sprake —, dan is hierin polemiek gelegen tegen de *dokese;* wordt er gezegd, dat de *Acta apostolorum* sub *uno* libro vervaardigd zijn, al weder is hierin polemiek tegen hen, die genegen mochten zijn nog *meerdere* acta aan te nemen. Zóó gaat men voort, en al valt het niet te ontkennen, dat men veelal een schijn van bewijs vóór zich heeft, zoo komt het ons toch voor, dat men in het fragment meer gezocht heeft dan er werkelijk in ligt. Het kon immers niet anders, of, waar een catecheet zijn oordeel uitsprak over de eene of andere belangrijke kwestie, vooral zulk een kwestie als hier ter sprake komt, de autoriteit en de waarde der verschillende Schriften des N. Verbonds, — daar moest hij menigmaal, ook in zulk een kort bestek als hier, in botsing komen met anderen, die hetgeen hij als zijne overtuiging uitsprak, onmogelijk aannemen konden. Maar daarom kon hij toch nog niet geacht worden een strijd te voeren tegen die anderen, al was het hem niet onbekend, dat niet allen zóó over de zaak dachten als hij. Van een bepaalden *strijd* is geen spoor te ontdekken in ons fragment; ware dit het geval, dan zou hij meer in bizonderheden hebben moeten treden en de gevoelens der tegenpartij meer opzettelijk bestrijden. Dit doet hij niet. Nog onaannemelijker is het gevoelen van Harnack, dat de schrijver in het geheele fragment te velde trekt tegen het *Diatessaron* van Tatianus. Komt dit gevoelen reeds te vallen, doordat het op een verkeerden grondslag berust,

Harnack heeft daarbij nagelaten aan te toonen, waaruit die strijd in het overige gedeelte van het fragment blijkt. Een dergelijk onhoudbaar gevoelen is voorgestaan door Gaâb [1]), die meende dat het fragment was opgesteld door «den repraesentant der oppositie tegen den *Herder* van *Hermas*».

Bestreden wij reeds in het bovenstaande het gevoelen van hen, die in ons fragment polemiek wilden aanwijzen en het met dat doel geschreven achtten, wij worden in onze meening bevestigd door wat wij lezen R. 46, 47: «*de quibus singulis necesse est a nobis disputari*». Deze woorden trekken juist door hun eenvoudigheid onze aandacht, daar wij, zooals wij reeds bl. 108, bij de behandeling er van, opmerkten, er geen dieperen zin aan hechten. «Over deze zaken moet nog door ons gestreden worden» of «bestaat nog strijd», kan men zulk een uitspraak verwachten van een man, die een polemisch geschrift schrijft? In dat geval moet hij immers nader aantoonen, waarin die strijd bestaat, en daarenboven zich de moeite geven de meeningen der tegenpartij te weêrleggen. Maar dit doet onze schrijver niet; hij vergenoegt zich met slechts te constateeren, dat 't over het een en ander nog niet tot de gewenschte overeenstemming gekomen is, niets meer! Wat volgt hieruit anders, dan dat de man zich opzettelijk onthield van polemiek te voeren tegen andersdenkenden, juist omdat het niet hierom te doen was, maar om zijn gevoelen bloot te leggen aangaande de verschillende geschriften? Zóó hadden zijne leerlingen, voor wie hij schreef, een handleiding, om het gevoelen der Katholieke kerk dienaangaande spoedig te leeren kennen.

[1]) Der Hirte des Hermas, 1866, S. 12.

HOOFDSTUK IV.

WAARDE VAN HET FRAGMENT VAN MURATORI.

Welke waarde moet nu aan ons document worden toegekend? Deze vraag moet nog beantwoord worden, zal ons onderzoek op volledigheid aanspraak kunnen maken. Het is reeds in den aanvang gebleken, dat het geschrift, door Muratori ontdekt, zich niet altijd in onverdeelde belangstelling en ingenomenheid heeft mogen verheugen. Muratori zelf toch, hoe verblijd ook dat hij een geschrift van zoo eerbiedwaardige oudheid had opgespoord, zag in die oudheid, zooals het schijnt, de éénige waarde, maar kende er geene of slechts zeer geringe innerlijke waardij aan toe, en anderen volgden hem hierin. De groote hinderpaal, die hun in den weg stond om het fragment gunstig te beoordeelen, was gelegen in de vele fouten, welke ingeslopen waren, en den glans geheel verdonkerden. Anderen waren billijker; wij hebben gehoord, hoe o. a. Volkmar er over oordeelde. — Maar ook zij, die meer het inwendige beschouwden — al zagen zij de gestalte, waarin ons de tekst overgeleverd is, niet over het hoofd — waren niet eenstemmig in hun getuigenis aangaande het fragment. Waaruit sproot die ongunstige meening voort, en hoe kwam het, dat sommigen, na het geschrift doorlezen te hebben, met

een blik, waarin minachting doorstraalde, zich er van afwendden? Het was door de wijze, waarop de schrijver handelt over de verschillende zaken, welke hij bespreekt, de oppervlakkigheid, zooals men zeide, waarmede hij zich daarover uitlaat, en de tegenstrijdigheden, waarin hij vervalt. Ziet men, hoe Scholten in zijne «Oudste getuigenissen» er over spreekt, zoo verneemt men (bl. 143) een menigte beschuldigingen tegen den wetenschappelijken zin des schrijvers. «In de critiek kan ook deze door en door oncritische fragmentist niet als een bevoegd getuige optreden», zoo begint de hoogleeraar en eindigt met als zijn vonnis neder te schrijven: «Proeven genoeg van de onkunde van den fragmentist, die ons verhinderen zijn getuigenis voor meer dan kennisgeving aan te nemen». Anders oordeelt Hesse (S. 232), die als zijn gevoelen uitspreekt: «Uns ist die alte Urkunde, welche Muratori ans Licht gezogen hat, darum von so hohem Werthe, weil sie die Geschichte des Kanons in einer Zeit uns aufzuhellen verspricht, von welcher wir so gut wie nichts wissen.» Dit gevoelen, lijnrecht tegenovergesteld aan dat van Scholten (t. a. p.), dat deze lijst n.l., behalve de nog onverklaarde omstandigheid van het niet-vermelden der brieven van Petrus en Jacobus, overigens niets oplevert, dat ons niet van elders bekend is, kunnen wij niet geheel onderschrijven. Van den tijd, waarin onze auteur schreef, is ons wèl meer bekend, en hierin heeft Hesse ongelijk; in de Afrikaansche kerk toch schreef Tertullianus, in Alexandrië Clemens, voor Gallië en gedeeltelijk voor Klein-Azië kan Irenaeus als getuige dienen, voor Syrië de oudste Syrische overzetting van het N. T., de *Peschito*. Al deze getuigenissen treffen wij aan in de laatste helft der tweede eeuw, hoogstens een paar tientallen jaren na ons fragment. Het is echter duidelijk, dat we van het middelpunt der Westersche kerk, van *Rome*, nog «so gut wie nichts» vernemen; hierin nu voorziet ons fragment, en dit juist verleent daaraan zijn eigenaardige waarde.

Het is bekend, dat, als er sprake is van de echtheid van een of ander N. T.isch geschrift, men zich beroept op *testimonia externa* zoowel als *interna*, en onder de eersten, waar het mogelijk is, ook onze lijst genoemd wordt. «Ook het fragment van Muratori vermeldt dit Evangelie of dezen brief,» zoo zegt men, maar het blijft gewoonlijk er bij, dat men, gevoelende het niet geheel te kunnen over het hoofd zien, het als ter loops vermeldt. Dit is ook geen wonder: het ligt voor de hand, dat een geschrift van het jaar 170 of daaromtrent niet die waarde kan bezitten voor de echtheid der afzonderlijke boeken des N. V., als een geschrift, dat ons op het begin der tweede eeuw wijst. Hoe men toch tegenwoordig denke over die verschillende boeken, na 140 wordt geen van allen gesteld, en niemand betwijfelt het dat in den tijd van ons fragment alle boeken des N. T., zooals wij ze nu bezitten, reeds bestonden, zij het dan dat men ze door den persoon, wiens naam zij dragen, geschreven acht, of door een ander. Het komt dan ook in niemand op, om uit het stilzwijgen van onzen auteur over enkele brieven op te maken, dat die brieven toen niet bekend waren, daar het niet te ontkennen valt, dat zij in dienzelfden tijd of reeds vroeger aangehaald en gebruikt zijn. Maar het is niet op het gebied der *Bizondere Inleiding* tot de Schriften des N. V., dat het fragment van Muratori het grootste gewicht heeft; het behoort geheel te huis op het gebied der *Algemeene Inleiding*, en bepaaldelijk op dat gedeelte er van, dat de geschiedenis van de *Verzameling* der Schriften des N. V. of «de geschiedenis van den Kanon des N. T.» behandelt.

Sommigen echter hebben het een vreemd verschijnsel gevonden, dat in ons fragment zoo nadrukkelijk en met zooveel kracht partij getrokken wordt voor het *Johannes*-Evangelie; Scholten is niet de éénige, wiens aandacht het getrokken heeft. Vooral R. 9—26 kwamen hier in aanmerking. «Waartoe de vermelding van dit alles?» zoo

laat genoemde hoogleeraar zich hooren. «Verraden deze opmerkingen niet den toeleg, om den apostolischen oorsprong van dit Evangelie te handhaven? en onderstelt die toeleg niet, dat er voor zulk een handhaving, in den tijd, waarin de fragmentist schreef, in verband met bestaande twijfelingen, nog aanleiding en noodzakelijkheid bestond? Dit kan ons niet verwonderen, daar ook volgens Irenaeus en Epiphanius de tegenspraak tegen dat Evangelie nog niet tot zwijgen was gebracht, en zelfs Hippolytus, in de 3e eeuw, zich gedrongen zag een verdediging van het *Johannes*-Evangelie te schrijven, met 't oog op de nog altijd voordurende bezwaren, die tegen de echtheid van dit geschrift gemaakt werden.» (t. a. p. bl. 162). Loman, Hilgenfeld, Hesse uiten zich op dergelijke wijze, hoewel niet allen even sterk; ook zij vinden het opmerkelijk. Luthardt [1]) bestrijdt de opvatting van Scholten, en meent dat de schrijver den naam van den apostel Johannes geenszins zoozeer op den voorgrond stelt, en volstrekt niet zooveel moeite doet om den apostolischen oorsprong te bewijzen, maar dat hij dit verhaal zonder opzet mededeelt. Hij verzet zich tegen deze methode van kritiek, en zegt ten slotte: «Wird der Name nicht genannt, so ist es bedenklich, und wird er genannt, so ist es wieder bedenklich, weil absichtlich; wie sollte man es einer solchen Kritik zu Danke machen?» Wij kunnen Luthardt niet geheel toegeven, dat de schrijver het verhaal van den oorsprong van het vierde Evangelie volstrekt zonder bedoeling mededeelt, en zien niet in, hoe hij tot de gevolgtrekking komt, in de aangehaalde woorden vervat; maar wij bemerken evenmin, zooals wij reeds bij de behandeling van deze perikope opmerkten, in dit gedeelte een poging, om het *Johannes*-Evangelie te verheffen tot den rang der drie andere

[1]) Der Johann. Urspr. des vierten Evangeliums, 1874, S. 47.

Evangeliën. En buitendien — wij vragen: is het dan zoo onverklaarbaar, dat in dien tijd zich een tegenspraak liet vernemen tegen een Evangelie als het vierde? Die tegenspraak beperkt zich waarlijk niet tot dien tijd alleen, maar wordt ook in onzen tijd nog vernomen, zoodat mannen als Luthardt, Godet e. a. zich gedrongen gevoelen zijn Apostolischen oorsprong te verdedigen. Welk besluit willen genoemde geleerden trekken uit de omstandigheid, dat het *Johannes*-Evangelie toen geen algemeene erkenning vond? Zij antwoorden ons niet. Maar zouden zij op deze vraag een antwoord geven, als wij verwachten, zoo zouden wij voor ons gerechtigd zijn hetzelfde besluit te trekken uit het verschijnsel, dat ook in de negentiende eeuw vele mannen van naam zich niet kunnen vinden in dit Evangelie en zich niet vereenigen kunnen met de beginselen en waarheden, daarin uitgesproken. Niet datgene, wat in ons fragment voorkomt, is bedenkelijk, maar slechts dán zou dit het geval kunnen zijn, indien er uit bleek, dat werkelijk in den boezem der Katholieke kerk, en wel bij hen, die hare woordvoerders geacht konden worden, twijfel bestond aangaande de echtheid van het vierde Evangelie of van een ander geschrift, dat in belangrijkheid hiermede kan wedijveren. Dat dit evenwel niet het geval is, is voor ieder duidelijk; althans uit ons fragment blijkt het volstrekt niet.

Keeren wij echter terug tot het gebied, waarop wij ons hier moeten bewegen, dan rijst de vraag op, welk resultaat wij nu verkrijgen voor de geschiedenis van den Kanon des N. T. in de Romeinsche kerk? Is hier reeds sprake van een naar een bepaald beginsel geordende *Verzameling* van *kanonische* N. T.ische Schriften? Wel kunnen wij Hilgenfeld (Einl. S. 99) toegeven: «Der Begriff h. Schriften des N. T. erscheint hier schon vollständig ausgebildet,» in zóóver althans, dat geene geschriften als zoodanig aangenomen worden, welke niet van Apostelen of Apostolische mannen afkomstig zijn (vgl. R. 80), maar toch

komt de naam *kanon* (κανών), zooals wij reeds opmerkten, hier nog niet voor, en het blijkt dat de regelen, welke voor de opname van een of ander boek onder het *Evangelium* of onder de *Apostoli* later in acht genomen werden, hier nog niet tot groote vastheid gekomen zijn, zoodat men geschriften verwierp, welke later als kanonisch golden, en als zoodanig opnam, wat later geene erkenning vond. Toch schijnt er een zekere orde te bestaan in het *getal* der boeken, welken het in de kerk geoorloofd is *se publicare*. Deze zijn 22 in getal (4 Evv., Acta, 13 Paulin. brieven, Hebr.-brief, 1 Joh., Apocal. van Johannes en van Petrus), evenals in meer getuigenissen uit dien tijd, n.l. bij Irenaeus (die in plaats van den Hebreër-brief en de Apocalypse van Petrus den 2en brief van Johannes en den eersten van Petrus aanneemt) en in de *Peschito*. Niet ongegrond komt ons het vermoeden van Mangold [1]) voor, dat het getal 22 voor de boeken des N. T. aangenomen is, om een analogie te verkrijgen met het aantal der Hebreeuwsche letters, evenals men zich later beijverde om in het O. T. hetzelfde getal boeken aan te wijzen; het werd toen zelfs een bepaald beginsel. Origenes o. a. (Selecta in Psalmos, Opp. ed. Lommatzsch, XI pag. 377 sq.) vindt het zeer opmerkelijk, dat tot het O. T. 22 boeken behooren, juist evenveel als het Hebreeuwsche alphabet letters bevat; dat de elementen om goddelijke dingen te leeren kennen, de geïnspireerde boeken des O. T., juist evenveel in getal zijn als de elementen voor de kennis van menschelijke dingen, een samenstemming, waarin hij meende een beschikking Gods te mogen opmerken. Evenzoo spreekt Athanasius (Ep. festalis, Opp. ed Montfaucon, I pag. 961) het uit: *Ἔστι τοίνυν τῆς παλαίας διαθήκης τῷ ἀριθμῷ τὰ πάντα βιβλία εἴκοσι δύο. τοσαῦτα γάρ, ὡς ἤκουσα, καὶ τὰ στοιχεῖα τὰ παρ'*

[1]) Bij Bleek, Einl. in das N. T. 3e Aufl. 1875, S. 735 Anm., vgl. S. 746 Anm. **

Ἑβραίοις εἶναι παραδέδοται; ook Eusebius blijft bij dit getal staan. Athanasius nam evenwel 27 boeken van het N. T. aan, evenals de Syrische overzettingen na de *Peschito*. Hoe het echter ook zij, het kan geen louter toeval zijn, dat in drie getuigenissen uit gelijken tijd hetzelfde aantal Schriften voor het N. T. voorkomt; men moet er uit opmaken, dat zij allen hetzelfde doel beoogden en hetzelfde resultaat trachtten te verkrijgen. Dat zij hierdoor lichtelijk kwamen tot gedwongen meeningen, en niet altijd den koninklijken weg betraden om hun doel te bereiken, ligt voor de hand; en het vermoeden is zeker niet geheel ongegrond, dat juist hieruit te verklaren is, waarom sommige geschriften, die wij noode in ons fragment missen, daarin niet genoemd worden. Het schijnt niet zoozeer te wijten aan de *onkunde* van den auteur, als wel aan een zekere *willekeur*, die hem bij zijn oordeel leidde. — Ondanks deze omstandigheid bezitten wij in het fragment een onmisbare, en daarom welkome bijdrage, geschikt om ons een beter inzicht te verschaffen in de ontwikkelingsgeschiedenis van de verzameling der Schriften des N. V., — een geschiedenis, die haar einde nog niet heeft bereikt.

BIJLAGE.

Eerst onder het afdrukken kwam ons in handen de 36e jaargang (1875) van het „ZS. f. luth. Theol.", waarin Harnack (S. 207 f.) een nadere toelichting geeft van zijn gissing aangaande het laatste woord van R. 81 (vgl. bl. 142 vv.). Na zelf met Prof. E. Schürer, in de lente van het jaar 1874, het HS. te Milaan te hebben vergeleken, meent hij zijn gevoelen, dat aldaar „*Tatiani*" gelezen moet worden, bevestigd te zien. De bezwaren echter, welke door ons tegen zijne conjectuur ingebracht zijn (bl. 146 vv.), zijn door hem niet van hunne kracht beroofd.

Reeds te voren (1870) had Prof. Aug. Reifferscheid van Breslau het HS. vergeleken, en daarvan in de „Sitzungs-Berichte der kaiserl. Acad. von Wiss. zu Wien", Phil.-hist. Klasse, 67e Band (1871), S. 496 f. een afdruk gegeven, welke in sommige opzichten van dien van Tregelles afwijkt; opmerkenswaardig is het, dat hij o. a. in R. 24, 25 leest „*fuif*", in plaats van *fo-fu* of *fo-tu*.

In denzelfden jaargang van het „ZS. f. luth. Theol." S. 461—470 neemt C. Leimbach de verandering van „*Mitiadis*" in „*Tatiani*" over, maar verzet zich tegen de lezing: „*propositionum*" en „*conscripsit*" (vgl. wat door ons daartegen werd ingebracht, bl. 146 vv.) L. behoudt de woorden overigens zonder eenige verdere verandering. Dat Tatianus psalmen gedicht heeft, acht hij zeer goed *mogelijk;* van Valentinus is dit bekend (cf. Tertull. de carne Chr. 17. 20). Beiden verwierpen het O. T., dus ook het „boek der psalmen"; een verzameling of boek van *nieuwe* psalmen (*novum* in plaats van

novorum) voorzag in de daardoor ontstane behoefte. Hierbij ziet echter L. het onderscheid van *psalmen* en *hymnen* over het hoofd. — Dat hymnen van Val. en Tat. aan Marcion ten goede konden komen, acht L. zeer wel mogelijk, daar men in de hymnen op verre na zoo haeretisch niet was, en de haeretici dus in dit opzicht niet zoo veel van elkander verschilden, als in hunne systemen.

De bijeenvoeging van *Montanus* en *Basilides* begrijpt L. niet, en vindt de verklaring van Harnack (vgl. bl. 144) al te gedwongen, waarom hij de woorden „*una cum Basilide*" met het voorgaande verbindt; indien Val. psalmen gedicht heeft, kan ook Basil. dit gedaan hebben, en hoever die beiden ook uiteenliepen, zij waren toch één in hunne oppositie tegen de kerk; en van al die hymnen kon Marcion gebruik maken. — Gelijk de psalmen van het O. T. van verschillende dichters afkomsttg, maar later tot één geheel verzameld zijn, zóó kan dit ook het geval geweest zijn met de psalmen of hymnen der genoemde haeretici. — Maakt men de opmerking, dat de woorden „*Asianum*" etc., ook al voegt men „*rejicimus*" er bij, vrij lam achteraan komen hinken, dit geeft L. toe, maar meent daarom ook, dat er een grooter stuk verloren gegaan is. — Den uitgang *-eis* (of *-tis*, zooals L. meent) van *Mitiadeis* verklaart hij aldus, dat de regel met *Tatiani* sloot en de volgende regel (die dan echter voor een HS. veel te lang zou zijn) met *Marcionitis;* wegens de lengte van dezen regel zou de laatste syllabe er boven geplaatst, en later in den vorigen regel terecht gekomen zijn.

Wat ons oordeel over de geheele gissing van dezen geleerde betreft, het valt in 't oog, dat hier conjectuur op conjectuur en mogelijkheid op mogelijkheid, zelfs onwaarschijnlijkheid op onwaarschijnlijkheid gestapeld is, zonder een vasten historischen grond. Mocht het blijken, dat die basis geheel ontbreekt, dan moet ook het geheele luchtig opgetrokken gebouw spoedig inéénstorten. Onzes inziens heeft de geachte schrijver evenmin als velen zijner voorgangers „die richtige Lösung des Räthsels" gevonden, maar integendeel de verwarring doen toenemen.

STELLINGEN.

I.

Het fragment van Muratori is geschreven in de taal, waarin het ons overgeleverd is.

II.

In R. 63 en 64 van het fragment zijn de woorden «*ad Laudecenses*» als geïnterpoleerd te beschouwen.

III.

Bij het oordeel over de echtheid der verschillende Schriften des N. V. bezitten de *testimonia externa* meer waarde dan de *interna*.

IV.

Justinus kende het vierde Evangelie.

V.

De heer Michelsen had het recht niet, voor zijn gevoelen dat 1 Cor. 15 : 23—28 on-Paulinisch, dus onecht is (zie Theol. Tijdschr., Maart 1877), zich te beroepen op plaatsen uit andere brieven, welke hij zelf niet aan Paulus toekent.

VI.

In de Ignatiaansche brieven wordt tegen tweeërlei soort van ketters, n.l. tegen gnostische Doceten en Judaïsten, te velde getrokken, niet tegen Judaïstische Gnostieken of Gnostische Judaïsten (Th. Zahn, Ign. von Antioch. 1873, S. 359 ff.)

VII.

De verdeeling van den dekaloog, zooals die in de Herv. en de Grieksche kerk geldt, verdient de voorkeur boven andere verdeelingen.

VIII.

In Jer. 31 : 32 beteekenen de woorden: וְאָנֹכִי בָּעַלְתִּי בָם: «*en ik heb hen gestraft*», niet «*hoewel ik hen getrouwd had*» (Stat. Vertaling).

IX.

Indien het onverschillig is te achten, gelijk sommigen beweren, of de persoon van Jezus tot de geschiedenis behoort al dan niet, verliezen de Evangeliën al hunne waarde.

X.

Bij de woorden οὐδεὶς ἀναβέβηκεν εἰς τὸν οὐρανόν (Joh. 3 : 13) had Jezus Deut. 30 : 12 voor den geest.

XI.

In Rom. 5 : 7 zijn de personen, door δίκαιος en ἀγαθός aangeduid, niet identisch, maar gradueel onderscheiden.

XII.

Tot recht verstand van Hebr. 12 : 17 is het noodig, dat de woorden μετανοίας γὰρ τόπον οὐχ εὗρεν inter parentheses geplaatst worden.

XIII.

In 1 Cor. 7 : 36, 37 is sprake van twee verloofden, niet van een vader en zijne dochter.

XIV.

In Luc. 9 : 57—62 zoekt men te vergeefs naar een phlegmaticus.

XV.

De kinderdoop vindt geen genoegzame aanbeveling in de H. Schrift.

XVI.

Het N. T. geeft ons recht van het geloof als een *gave Gods* (Hand. 15 : 9) of *van Christus* (3 : 16) te spreken.

XVII.

De dogmatiek *heilsleer* te noemen verdient geene aanbeveling.

XVIII.

Wat D. F. Strauss in 1872 schreef (Der alte und der neue Glaube, S. 90) «Wir sind keine Christen mehr», kan door hen, die de moderne opvatting des Christendoms toegedaan zijn, niet anders dan toegestemd worden.

XIX.

Op modern standpunt kan van «Evangelie des kruises» geen sprake zijn (vgl. Theol. Tijdschr. 1873, bl. 590—617; 1874, bl. 63—96).

XX.

Het is onjuist van «de wondervolle geboorte des Heeren» te spreken.

XXI.

Onjuist is de onderscheiding tusschen *plaatsvervangend* en *plaatsbekleedend* sterven des Heeren.

XXII.

Voor hen, die de dogmatiek opvatten als «beschrijving van het leven der gemeente van den tegenwoordigen tijd», is de benaming *levensleer* voor de Christelijke ethiek minstens dubbelzinnig te achten.

XXIII.

De Christelijke levensbeschouwing moet een overwegend optimistische zijn.

XXIV.

Het improviseeren na behoorlijke voorbereiding is, vooral voor hen, die reeds eenigen tijd het predikambt waargenomen hebben, als preekmethode te verkiezen boven het memoriseeren.

XXV.

Aan moderne predikanten het recht te betwisten Doop en Avondmaal te bedienen, is geenszins billijk.

XXVI.

De zendingsmethode, door Ernest Buss voorgeslagen, verdient onze goedkeuring niet.

XXVII.

Een uitbreiding van den theologischen studietijd tot den tijd van *vier* jaren is volstrekt noodeloos en onvruchtbaar te achten.